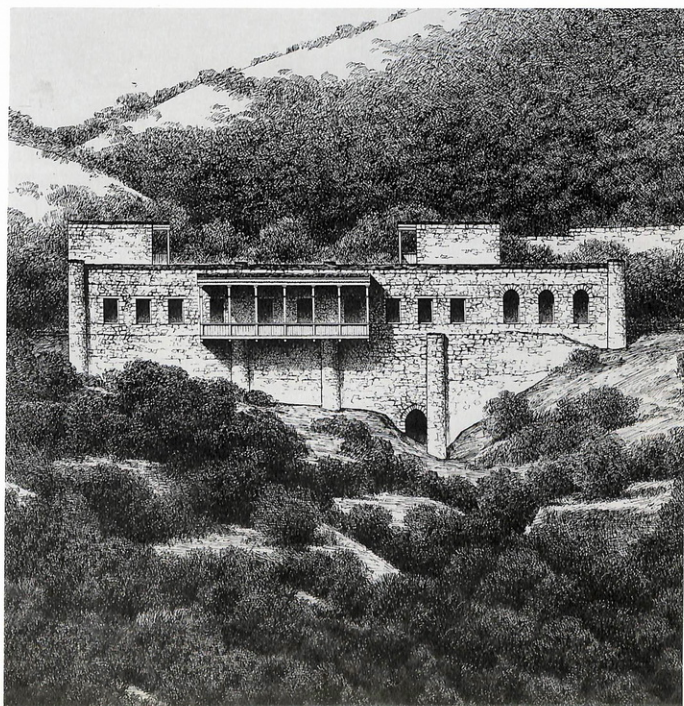

ԱՅՏԱԽ ԵՎ ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՄԵԼԻՔԿԱՆ ԼՊԱՄԵՐՆԵՐԸ

ԱՐՏԱԿ ՂՈՒՅԱՆ

ԲՆԱԿ

Աշխարհությունը հրապարակվում է
մեկենասությամբ
ՇԱՀԵՆ և ՄԱՐԹԱ ՀԱՐՈՒԹ-ՅՈՒՆՅԱՆՆԵՐԻ
(Լոս-Անջելես, Կալիֆոռնիա, ԱՄՆ)

This book sponsored by
SHAHEN and MARTHA HAROUTUNIAN
(Los-Angeles, California, USA)

Книга издана при меценатстве
ШАГЕНА и МАРТЫ АРУТЮНЯНОВ
(Лос-Анжелес, Калифорния, США)

Նայկական ճարտարապետությունը ճանաչում է գրել առավելապես հոգևոր շենքերով՝ վանքերով, եկեղեցիներով: Աշխարհիկ շենքերի ուսումնասիրության ասպարեզում դեռևս շար ու շար բացեր կան. սկսած Արցախից մինչև Կիլիկիա ապարանքները տիրող իշխանակարգի հզորության վկայություն են, միաժամանակ առօրյա կենցաղի, նաև գեղեցիկի հասկացողության արվացույց:

Պարոն Արտակ Ղուլյանի այս աշխատանքը առաջին ուսումնասիրությունն է, որտեղ ներկայացվում են Արցախի և Մյունիքի XV-XVIII դարերի մեխիական բոլոր հայտնի ապարանքները, շնորհիվ որի գիտական շրջանակի մեջ է մտնում հայ ճարտարապետության՝ կարելի է ասել անհայտ մի բնագավառ:

Նայ մեկիքների պատմությունը մինչև այսօր պարմագիտական ամբողջությամբ չի ներկայացված: Պրն. Ղուլյանի կարարած պարմական քննությունը և բարձրորակ չափագրությունները մասամբ լրացնում են այդ բացը և գիտագործական մեծ արժեք ունեն ապարանքների վերականգնման գործում:

Դր. Արմեն Նախնազարյան
RAA հիմնադիր նախագահ

Հեղինակը խորին շնորհակալություն է հայտնում RAA կազմակերպության նշանակյա գրասենյակի անհատականության Ստանիկ Կարամյանին, գիրքը հրապարակության նախապայմաններով գործում ցուցաբերած օգնության համար:

ՆԱԿԻՐՈՒՄ ԵՄ ԾԱՌՈՂՆԵՐԻՄ՝
ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆԻ ԴՊՐՈՑԻ
ՎԱՍՏԱԿԱՇԱՏ ՈՒՍՈՒՅԻՉՆԵՐ

ԲԵՆԻԿ ԱՍԱՏՈՒՐԻ ԴՈՒՅԱՆԻՆ ԵՎ
ԹԵՐԵԶԱ ԱՐՍԵՆԻ ՕԱՏՐՅԱՆԻՆ

ՅԵՐԻՆԱԿ

ՀԱՅԵՏ
✓

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՂ ԿԱԾԱՎԵՐՊՈՒԹՅԱՆ (RAA) ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՐԴ

Արդյաթյուրաւ Մարտի 12-ը (Նյու Յորք), պրոֆ. դր. Ռ. Հովսէօսեան (Լոս Անջելէս), պրոֆ. դր. Մ. Սուքիասեան (Փարիզ),
պրոֆ. դր. Ս. Տեր-Ներսիսեան (Փարիզ) [1], պրոֆ. դր. Հ. Հովհաննիսեան (Բալթիկա), պրոֆ. դր. Վ. Բարսեղեան (Նյու Յորք) [1],
պրոֆ. դր. Մ. Զարեան (Երևան) [1], պրոֆ. դր. Լ. Շիրազեան (Կիւնով), պրոֆ. դր. Մ. Հարսեան (Երևան), դր. Գ. Գևորգեան (Փարիզ)

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՐԱՐԱԿՈՒՄ Է ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԾԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ԱՐԿԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԵՎ ԵՐԵՎԱՆԻ ԶԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԱՐԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՐԴՆԵՐԻ ԵՐԱՀԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ

RAA ԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԳԻՐԸ IV

ԱՐՏԱԿ ԴՈՒԼՅԱՆ

ԱՐՏԱԿԻ ԵՎ ՍՅՈՒՆԻԿԻ ՄԵԼԻԿՈՎԻ ԱՐԿԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՐԴՆԵՐԻ

A III
2025

ARTAK GHULYAN

CASTLES OF MELIKS OF ARTSAKH AND SYUNIK

АРТАК ГУЛЯН

ДВОРЦЫ МЕЛИКОВ АРЦАХА И СЮНИКА

ՀՀ ԳԱՄ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՐԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2001

ՂՏՏ 941(479.25)
ԳՄՂ 63.3 (2Տ) 43
Ղ-944

ՂՈՒԼՑԱՆ Ա.

Ղ-944 Արցախի և Սյունիքի մելիքական ապարանքները.
Եր.: ՀՀ ԳԱԱ
«Գիտություն» հրատ., 2001 – 184 էջ+4 էջ գունավոր:

ՂՏՏ 941(479.25)

Գիրքը նվիրված է Հայաստանի արևելյան մարզերի՝ Արցախի և Սյունիքի XV-XVIII դարերի մելիքական պալատ-ամրոցներին՝ ապարանքներին: Ուշ միջնադարյան պալատական ճարտարապետության այս ինքնատիպ հուշարձանները ներկայացվում են դարաշրջանի պատմաքաղաքական միջավայրի հենքի վրա, արժեքավորվում է նրանց տեղն ու դերը հայ միջնադարյան ճարտարապետության պատմական հոլովություն:

Գրքի շարադրանքն ուղեկցվում է հարուստ պատկերազրական նյութերով՝ չափագրություններով, վերակազմություններով, համեմատական աղյուսակներով, լուսանկարներով:

Ղ 0505000000
703(02)-2001

ԳՄՂ 63.3 (2Հ) 43

ISBN 5-8080-0469-1

© Արրակ Ղույան, 2001

© Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպություն (RAA)

ԱՄԵՆԵՏ

ԲՈՎԱՆԴԵԼՅՈՒԹՅՈՒՆ

ՄՈՒՏԷ 6

ՆԱԽԱԲԱՆ 8

ՂԱՌԻՆ ԱՌԱՋԻՆ - ՄԵԼԻԲԵԿԱՆ ԱՊԱՐԱՆՔՆԵՐԸ

ԵԿԱՆԲԵՐԻ 14

ԸՆԸԱԹԱՆ 17

ԽԱԾԱՆ 23

ԽԱԶՈՒԲԱԿ 26

ՏՈՂ 30

ՂԱՌԻԼԻՍԱՆԻ ԲԵՐԻ 36

ՂԱՌԻԼԻՍԱՆ 43

ՀՈՒԲԱԿԱՆ 50

ՄԱՐԱԹԱՆ 63

ԸՆԸԱԹԱՆ 73

ՋՐԱԲԵՐԻ 82

ՂԱՌԻԼԱԹԱՆ 86

ԱՎԵՏԱՐԱՆՈՑ 89

ՇՈՒՇԻ 96

ԹՈՒՆԱԿԱՆ 106

ՏԵՂ 109

ՂԱՌԻՆ ԵՐԿՐՈՐԻ - ՀԱՄԵՐԱՏԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՏԵՂԱԴԻՐԸ ԵՎ ԿԱՌՈՒՑԱԴԱՏՈՐ 116

ՀՈՐԻՆԱԾԱԹԱՆԻ ԱՌԱՋԱՆՀԱՏՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 118

ՀԱՄԱՐԱԴԱՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԱՆԸ 127

ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՎԵՏ 130

ՀՈՐԻՆԱԾԱԹԱՆԻ ՇԱՆՈՒՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ 136

ՀԱՄԱՐԱԴԱՏԱԿԱՆ ԱՌԱՋՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 146

ԵՋՐԱՓԵԼՅՈՒՐ 151

CASTLES OF MELIKS OF ARTSAKH AND SIUNIK 153

ДВОРЦЫ МЕЛИКОВ АРЦАХА И СЮНИКА 165

ՑԱԿԵՐ

ԿԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ 179

ՂԱՌԱՐԵՐ 182

ԼՈՒՆԱԿԱՆՆԵՐ 183

Մ Ո Ւ Տ Ք

Հայ միջնադարյան ճարտարապետության նվաճումների պսակը կազմող և նրան համաշխարհային ճանաչում բերած եկեղեցական ճարտարապետության կողքին իր ուրույն տեղն ունի նաև աշխարհիկ ճարտարապետությունը, որի կարևորագույն բնագավառներից է պալատաշինությունը, կամ, որ նույնն է՝ իշխող վերնախավի բնակելի տների՝ ապարանքների ճարտարապետությունը: Ուսումնասիրողները գլխավորապես անդրադարձել են վաղագույն շրջանից մինչև 14-րդ դարն ընդգրկող ժամանակահատվածում կառուցված հուշարձաններին, այն է՝ միայն Հայաստանի կենտրոնական շրջաններում: Ակնհայտ է, որ նման ժամանակագրական ու տարածքային ընդգրկումը խիստ թերի է և կարիք ունի ընդլայնման ու հարստացման՝ ի հաշիվ Հայաստանի այլ շրջանների և Մյուսիքում պահպանվել են այդ կարգի՝ 15-18-րդ դարերի բազմաթիվ հուշարձաններ, որոնք համակողմանի մասնագիտական ուսումնասիրության չեն ենթարկվել մեծ մասամբ չեն շրջանառվում գիտական գրականության մեջ, և ամբողջական պարկերացում չկա դրանց կառուցման ժամանակի ու ճարտարապետական առանձնահատկությունների մասին:

Աշխարհային նպատակն է լրացնել այս բացը՝ համադիր բնությամբ ներկայացնելով միջնադարյան Հայաստանի Արցախ և Մյուսիք նահանգների նախկին մելիքական նստավայրերում պահպանված 15-18-րդ դարերի պալատ-ամրոցները՝ մելիքական ապարանքները¹: Նման

ընդգրկումը թելադրված է այն հստակ գաղափարով, որ միայն այդ տարածքներում են մեզ հասել նմանօրինակ և նույն դարաշրջանին պատկանող հուշարձաններ, չնայած մելիքական իշխանակարգը մասամբ տարածված է եղել նաև Հայաստանի այլ շրջաններում (Գեղարքունիք, Լոռի, Այրարատ):

Հորինվածքային ընդգրկումը պայմանավորված է մելիքական ապարանքների խիստ ինքնատիպ առանձնահատկություններով, չնայած մասնագիտական գրականության մեջ հայ միջնադարյան պալատական հուշարձանների շարքն են դասվում նաև հոգևոր դասի (կաթողիկոսական) բնակարանները: Չնայածորդական և կաթողիկոսական բնակարաններ կան նաև Արցախում և Մյուսիքում, որոնք ժամանակակից են մելիքական տներից և վավերագրերում հաճախ նույնպես «ապարանք» են կոչվում: Դրանք ճարտարապետական ակնհայտ ընդհանրություններ ունեն մելիքական ապարանքների հետ, սակայն չունեն վերջիններիս հորինվածքային ինքնուրույնություն ու ավարտուն ամբողջականությունը, բանգի ենթարկված են վանական համալիրների ընդհանուր կառուցապարմանը: Նաև բնությունը փոքր-ինչ տարբեր ուշ միջնադարյան առաջնորդական և կաթողիկոսական ապարանքները վանական մյուս բնակարանների հետ մեկ այլ ուրույն բնագավառ են կազմում, ուստի չեն ընդգրկվել ուսումնասիրության մեջ: Այս տեղ հստակառնորեն չեն ներկայացվում նաև երկրամասի 13-14-րդ դարերի իշխանական ապարանքները, որոնք կառուցվել են միանգամայն այլ պատմական ու մշակութային միջավայրում և հորինվածքային ու գեղարվեստական մեկնաբանությամբ զգալիորեն տարբերվում են մելիքական ապարանքներից:

Ապարանքների վերաբերյալ պատմական տեղեկություններ են պահպանվել վիմական արձանագրություններում ու արխիվային փաստաթղթերում, առկա են բազմաթիվ նկարագրություններ ու իշխարակություններ՝ տեղագրական և պատմագիտական աշխարհություններում:

¹ Իշխող վերնախավի բնակարանները Հայաստանում տարբեր դարերում կոչվել են տարբեր անուններով, որոնք կրելով ժամանակաշրջանի լեզվաչափերի կնիքը, պայմանավորված են եղել նաև այդտեղիս կառույցների հորինվածքով ու բնույթով: Սակայն իշխանական ապարանքները ունեցել են նաև բնոճանրական ու տարածված անուններ, որոնք ավանդված են գրավոր ու վիմագիր աղբյուրներում: Այսպես, վաղ միջնադարից գործածված են եղել «ապարանք»-ը, «ապար»-ը, «դամբար»-ը, «տրուկներ»-ը, «դղակ»-ը: Զարգացած միջնադարում լայն տարածում է գտել «դարպաս»-ը, որը կիրառված է եղել հայրկապեն իշխանական ապարանքների համար և զուգակետաբար գոյակցել է «ապարանք»-ի և «պալատ»-ի կողքին: Ուշ միջնադարում գերիշխող է «ապարանք»-ը (պարսկերենից փոխառված «ամարաբ» բառը) և նրա փոխարինողը, որը նախորդներից առավել վկայված է բազմաուրույն պատմական վավերագրերում: Ըստ այսմ խոյնընթերցել ներգաղթյալների գործածել «ապարանք» անվանանքը, արդի հայերենում առավել փառավորված «պալատ»-ին զուգահեռ: Հենք. Նոր բառգիրք Հայ-

կազման լեզուի, հր. Ա., Վենետիկ, 1836, Հ. Անադյան, Հայերեն արձագանքի բառարան, հր. 1, է., 1971, հր. 4, է., 1979, Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հր. 1, է., 1969, Կ. Սուրիանյան, Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Ե., 1967, Միջին հայերենի բառարան, հր. Ա., է., 1987:

Ապարանքների մի փոքր մասը մտել է նաև մասնագիտական գրականության մեջ:

Արցախի հնագույն արքունական և իշխանական ապարանքների մասին ուշագրավ հիշատակություններ ունի Մովսես Կաղանկատվացին, բազմաթիվ են Սրեդիանո Օրբելյանի վկայությունները Մյունխի և Զաքարյանների շրջանի Նայաստանի այլ իշխանական ապարանքների մասին²:

Արցախագիտական մեծ արժեք ունեն ապարանքների շինարարական արձանագրությունները և այլ տարաբնույթ վիճագրերը, որոնց ընձեռած տվյալներով են հիմնականում թվագրվում հուշարձանները³, դրանց առնչվող այլևայլ հարցերի մասին արժանահավաք տեղեկություններ կան 17-18-րդ դարերի հայ-ռուսական բաղադրական և դիվանագիտական հարաբերությունների արխիվային փաստաթղթերում⁴:

Մելիքական ապարանքների ավերակների և մնացորդների նկարագրությունները առաջին անգամ տեղ են գտել Ս. Զախյանցի, Նալկունու (Եղիշե ավագ բահանա Գեղամյանց), Մ. Բարխուդարյանցի, Բաֆֆու, Ե. Լալայանի և Լեոյի⁵ երկերում, ինչպես նաև ժամանակի ռուսական աղբյուրներում⁶, որոնց հաղորդած տեղեկությունները կարևոր են հալոպպեան ապարանքների այժմ կորած հարավամասերի, դրանց բնույթի, նշանակության, հարդարանքի ու կահավորանքի վերականգնման տեսակետից:

Ապարանքներին սերտորեն առնչվող Արցախի և Մյունիքի հայ մեկիությունների պատմության հարցերին անդրադառնալիս հիմնվել են Մ. Բարխուդարյանցի, Բաֆֆու, Լեոյի, Բ. Ուրուբալյանի, Մ. Ս. Նադարբաբյանի, Աշ. Ղուխանիսյանի, Ա. Ռ. Ղուխանիսյանի, Պ. Նադրությունյանի, Մ. Ներսիսյանի, Ա. Աբրահամյանի, Կ. Ղահրամանյանի և այլոց պատմագիտական աշխատությունների, ինչպես նաև հայ ժողովրդի

պատմության այս շրջանին վերաբերող այլ հրապարակումների վրա⁷:

Մելիքական ապարանքներից մի քանիսը առաջին անգամ մասնագիտական գրականության մեջ շրջանառել է Ն. Պապուկյանը, ներկայացնելով և կարևորելով դրանց տեղն ու դերը հայ ճարտարապետության պատմության մեջ, իսկ մեկին հանգամանակից հովված է նվիրել Մ. Սարգսյանը⁸: Նուշարձանների մի մասին համառոտաբար անդրադարձել են նաև Վ. Նադրությունյանը⁹, Մ. Ս. Նադարբաբյանը¹⁰ և Մկրտչյանը¹¹:

Աշխատության մեջ առաջին անգամ բազմաբնույթ փաստագրական նյութերով և համեմատական բնութայնոր ներկայացվում է Արցախի և Մյունիքի ուշ միջնադարյան պալատական ճարտարապետության մոտ երկու տասնյակ հուշարձան:

Պատմաաշխարհագրական միջավայրի հենքի վրա ցույց է տրվում դրանց տեղիման գրեթե անընդմեջ ընթացքը, բացահայտվում են ճարտարապետական-հորինվածքային առանձնահատկությունները, դիրարկվում են ձևապեղծման ու ծագումնաբանական հնարավոր ուղիները, ցույց են տրվում ճարտարապետական զուգահեռներն ու առնչությունները, առաջարկվում են նախնական հորինվածքների վերակազմությունները:

² Մ. Կաղանկատվացի, Պարմուխին Աղունից աշխարհի, Ե., 1983, Սր. Օրբելյան, Մյունիքի պատմություն, Ե., 1986:

³ «Իվան հայ վիճագրություն», պրակ 2, Ե., 1960, պրակ 3, Ե., 1967, պրակ 5, Ե., 1982:

⁴ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, сборник документов, том II, часть I, Е., 1964, том II часть II, Е., 1967, Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века, сборник документов, том III, Е., 1978, Армяно-русские отношения в XVIII веке, 1760-1800 гг., сборник документов, том IV, Е., 1990:

⁵ Մ. Զախյանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Նայաստան, Սալա Ի, Տիֆլիս, 1842, մասն Բ, Տիֆլիս, 1853, «Մեղու Տալապանի», Թիֆլիս, 1885, N 67, N 68, N 70, N 74, Մ. Բարխուդարյանց, Արցախ, Բազու, 1895, Բաֆֆի, Երկու ամիս Արցախի և Մյունիքի աշխարհում, Երկրի ժողովածու (այսուհետ՝ ԵԺ) հր. 9, Ե., 1987, Ե. Լալայան, «Ազգագրական հանդես» (այսուհետ՝ ԱՀ), գիրք 12, Թիֆլիս, 1905, գիրք 26, Թիֆլիս, 1917, Լույսի երկեր, հր. 2, Արցախ, Ե., 1988, Լեո, ԵԺ, հր. 8, Ե., 1985:

⁶ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск XIII, Тифлис, 1892, Утверждение русского владычества на Кавказе, том I, Тифлис, 1901:

⁷ Մ. Բարխուդարյանց, Պարմուխին Աղունից, հր. Ա, Վարդապատ, 1902, հր. Բ, Թիֆլիս, 1907, Բաֆֆի, համառոտ մեկիությունները, ԵԺ, հր. 9, Ե., 1987, Լեո, Վայոց պարություն, հր. 3, գիրք Ա, Ե., 1969, գիրք Բ, Ե., 1973, գիրք Կ, Ե., 1984, հր. 5, Ե., 1986, Բ. Ուրուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը 10-16-րդ դարերում, Ե., 1975, Լույսի Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Ե., 1994, Մ. Ս. Նադարբաբյան, Պարմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Ե., 1985, Աշ. Ղուխանիսյան, Դրվագներ հայ ազգապատմական մտքի պատմության, գիրք Ա, Ե., 1957, գիրք Բ, Ե., 1959, Ա. Աբրահամյան, Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության, Ե., 1953, Կ. Ղահրամանյան, Նրսիսային Արցախ, գիրք Ա, Ե., 1993, Ա. Ք. Խոսրոսյան, Россия в 80-х годах XVIII столетия, Е., 1990, П. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века, М., 1954, М. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений, книга I, Е., 1956, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հր. 3, Ե., 1976, հր. 4, Ե., 1972:

⁸ Ն. Պապուկյան, Չարվող ծածկերով բնակարանների դերը և տեղը Նայաստանի ինչ և միջնադարյան ճարտարապետության մեջ, «Հայ արվեստի» նվիրված միջազգային երկրորդ սիմպոզիում, զեկուցումների ժողովածու, հր. 2, Ե., 1978, էջ 330-332:

⁹ Վ. Նադրությունյան, Տալապան ճարտարապետության պատմություն, Ե., 1992, էջ 437-442, Լույսի՝ Каменная летопись армянского народа, Е., 1985, Ե. 109-111:

¹⁰ Մ. Ս. Նադարբաբյան, Արցախի հուշարձանները, «Հայաստանի պոլիտեխնիկական, շինարարական և ճարտարապետություն», 1990, 12, էջ 64-66, Լույսի՝ Архитектура Армени XV-начала XIX века, научный доклад докторской диссертации, Е., 1993, Ե. 13-14:

¹¹ Շ. Մկրտչյան, Լեոնային Ղարաբաղի պարմաբարապետական հուշարձանները, Ե., 1985, Մ. Մկրտչյան, Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, Е., 1988:

ՆԱԽԱԲԱՆ

Պարսկական ակնարկ: Մեծ Հայքի Արցախ և Սյունիք նահանգները փարավաճում էին Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան կողմում՝ Արաքսից հյուսիս, մինչև սահմանակցելով հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ձգվող լեռներով: Երկու նահանգներն էլ բաժանված էին 12-ական գավառների, որոնց բնակիչ, սահմաններն ու անունները հետագա դարերում հաճախ փոխվել են: Միջին դարերում, հասկանալի 10-16-րդ դդ., Արցախը հայտնի էր նաև «Խաչեն» գավառի անունով, իսկ 15-րդ դարից սկսած, որպես «Հայոց Արևելից կողմանք» հայաշխարհի հավաքական անուն, գործածական է դառնում «Արաբադ»-ը¹²: Սյունիք-Սիսականը ևս հաճախ հայտնի էր իր առանձին գավառների անունով. միջին դարերում՝ «Կայոց ձոր», «Բաղք» կամ «Կապան», ուշ շրջանում՝ «Ղափան», «Ջանգեզուր»¹³:

Երկրամասի տեղանքը կրկնվում է մի քանի լեռնային արագահոս գետերով (Թարթառ, Խաչենագետ, Կարկառ, Իշխանագետ՝ Արցախում, Արփա, Որդառ, Ողջի, Աղվաճ՝ Սյունիքում) և դրանց վտակներով, որոնց հովիտներն ընդգրկող լեռնազանգվածներն էլ հաճախ սահման են դարձել այսօրեղի ավազական կազմավորումների համար՝ ձևավորելով փոքր գավառներ ու գավառակներ: Լեռնաշխարհի բնական պարենշերտը, ամրոցներն ու պաշտպանված բնակավայրերի հարմարավետ տեղերը, ինչպես նաև աշխարհագրական մյուս պայմանները մեծապես նպաստել են այս նահանգներում քաղաքական, մշակութային ու շինարարական կյանքի զրեթե անընդմեջ ծավալմանը:

Արցախի և Սյունիքի քաղաքական պատմությունը հնագույն ժամանակներից ի վեր շաղկապված է եղել ընդհանրության բազմաթիվ գծերով: Հանրահայտ են նաև Արցախ-Սյունիքի (Արաբադ-Ջանգեզուրի) ազգագրական (բնակարան, կենցաղ, փարազ, սովորույթներ և այլն) և բար-

բառային ընդգծված ընդհանրությունները բնակչության բնիկ հարավածում¹⁴:

Որպես առանձին նահանգներ Արցախն ու Սյունիքը ձևավորվել են Արշակունիների Հայոց թագավորության կազմում, վերջինիս 387 թ. բաժանումից հետո ենթարկվել Պարսկաստանին, իսկ թագավորության 428 թ. անկումից հետո՝ 5-6-րդ դդ., մտել Պարսկաստանին ենթակա մարգարայությունների մեջ: 5-րդ դարի վերջում Արցախում սրբեղծվել է Առանշահիկ Վաչագան Բարեպաշտի թագավորությունը՝ գոյարևելով մինչև 7-րդ դարի սկիզբը:

7-9-րդ դդ. Արցախը և Սյունիքը արաբական փորապետության տակ էին «Արմինիա» ուրիկանության կազմում:

9-րդ դարի առաջին կեսի հակաարաբական պայքարից հետո, դարավերջին սրբեղծվել են Առանշահիկների երկու փոքր թագավորությունները՝ Արցախում (Խաչենում ու Դիզակում) և Սյունիքի գավառական իշխանությունները՝ Սյունիքում, որոնք Բագրատունիների Հայոց թագավորության սրբեղծումից հետո՝ 885 թ. անցել են նրա գերագահության տակ:

Անիի թագավորությանն էին ենթակա 10-րդ դարի սկզբում Առանշահիկ փոհմի ժառանգների Արցախում սրբեղծած Վերին Խաչենի ու Ներքին Խաչենի իշխանությունները և Փառիստի թագավորությունը, ինչպես նաև՝ 987 թ. հռչակված Բագրատունի թագավորությունը Սյունիքում:

11-12-րդ դդ. անյուն-թուրքերի փորապետության շրջանում Արցախ-Խաչենի իշխանությունները պահպանել են իրենց նվազ գոյությունը, իսկ Սյունիքի թագավորությունը՝ 1170 թ. վերացել է¹⁵:

Արցախի և Սյունիքի իշխանությունները նոր վերելք ապրեցին հայկական 13-14-րդ դարերում՝ Զաքարյանների համահայկական իշխանա-

¹² Տե՛ս Բ. Ուրարթյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 30-49, նույնի Արցախի պատմությունը, էջ 9-23:

¹³ Տե՛ս Թ. Հակոբյան, Հայաստանի պարսկական աշխարհագրություն, Ե., 1984, էջ 175-201, նույնի Սյունիքի թագավորությունը, Ե., 1966:

¹⁴ Տե՛ս Մկ. Լիսիցյան, Առնային Լարաբադի հայերը, «Հայ ազգագրություն և բանասիրություն», 12, Ե., 1981, նույնի Զաքարյանի հայերը, Ե., 1981:

¹⁵ Արցախի և Սյունիքի նախամոնղոլական շրջանի պարսկական մասին տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հիշ. 3, Ե., 1976, Բ. Ուրարթյան, Դիզակներ Հայոց Արևելից կողմանի պարսկական, Ե., 1981, նույնի՝ Խաչենի իշխանությունը, էջ 50-123, նաև՝ Արցախի պարսկական, էջ 28-66, Հ. Ռոմանյան, Սյունիքը 9-10-րդ դարերում, Ե., 1958 և այլն:

պերության կազմում¹⁶: 12-րդ դ. վերջին և 13-րդ դ. սկզբին ողջ Հայաստանի հեր միասին Արցախն ու Սյունիքը ևս ազարագրվեցին սելջուկ-թուրքերի փրկարարությունից: Ազարագրական մարտերի ղեկավար Ջաթարե և Իվանե Ջաթարյանների գլխավորությամբ սրելով իրենց ընդարձակ իշխանապետություն, որը գոյարևելք մինչև 14-րդ դ. կեսը՝ այդ ընթացքում գրավելով նաև մոնղոլական գերիշխանության վրակ:

Ջաթարյանների օրոք և նրանց հոգածությամբ Սյունիք-Վայոց ձորում արեւմտեցին Օրբելյանների և խաղաղական-Պողոսյանների իշխանությունները, վերահաստատվեցին Արցախ-Սաչալեի իշխանների իրավունքները իրենց նախնայազ փրկույթներում:

13-րդ դարի սկզբին Արցախի իշխանությունները երեքն էին. Վերին խաչենում՝ Վախրանգյանների իշխանությունը (Հաթենքում) և Դուխանների իշխանությունը (Ճարում), Ներքին խաչենում՝ Հասան-Ջալալյանների իշխանությունը:

Արցախի և Սյունիքի 13-14-րդ դդ. քաղաքական ու մշակութային կյանքում մեծ վերելքի ու ծնթաբերության հասած այս իշխանությունները ճեղքաբաժնորդական փրկարարության վրակ ասփինձաբար մասնավորելով ու թուլանալով, 1387-ին ենթարկվեցին Լենկ Թեմուրի հորդանների ավերիչ ասպարակությանը¹⁷:

Իշխանության ասպարակները 13-14-րդ դարերում: 12-րդ դարի վերջից մինչև 14-րդ դարի առաջին կեսը հայ մշակույթի պարմության մեջ հայրենի և որպես անընդհար բարգավաճման ու ծաղկման շրջան՝ վկայված բազմաթիվ ու բազմապիսի մեծարժեք կոթողներով:

Այս դարերում, եկեղեցաշինությանը զուգահեռ, իհն ու նոր վանական համալիրներում անհախճեաց գարգանում է կիսաշխարհիկ կառույցների գավիթների, գրաքննիչ և սեղանադենիի ճարտարապետությունը, նոր վերելքի են հասնում քաղաքաշինությունը, ամրոցաշինությունը, քաղաքացիական ճարտարապետության փարբեր բնագավառները¹⁸:

Ճարտարապետաշինարարական գործունեության ակնհայտ աշխարհիկ ուղղվածությամբ այս հենքի վրա է, որ 13-րդ դարի սկզբից նախադրյալ են են սրելով իշխանական ապարանքների շինարարության ծավալման համար՝ վերակենդանացնելով ու շարունակելով նախորդ դարերի պալատաշինության ավանդույթները:

Պալատաշինության վերելքը 13-14-րդ դարերում ապամանավորված էր նաև իշխանությունների մասնավորվածությամբ և այն «ազնիվ մրցակցությամբ», որ, Գ. Հովսեփյանի դիպրի բնորոշմամբ, «սկսվել էր իշխանական փոփոխի մեջ, գերազանցելու միմյանց շինարարական և հողեր կյանքի նպատակով ման գործում»: Այդ մրցակցության մեջ

ճարտարապետական մեծագործություններով հռչակված էին հայրավաթե ժամանակի նշանավոր, ազնվից և ու հզոր իշխանները, որոնք և, ի շարք բազմաթիվ եկեղեցիների, վանքերի, բերդերի և այլ շինությունների, կառուցել են նաև իրենց նախորդապատերը կամ՝ ապարանքները, միջնադարի խոսքով՝ «դարապատները»:

Այդպիսի «դարապատներ» էին Հասան-Ջալալ իշխանի ապարանքը խոխաղաղորդ բերդավանդում (13-րդ դ. սկիզբ)¹⁹, Վախրանգյանների ապարանքը՝ Դաղիվանդում (12-13-րդ դդ.), Դուխանների ապարանքը՝ Ճարում (13-րդ դ., վերակառուցված՝ 1658 թ.)²⁰, Մմբաթ Օրբելյանի ապարանքը՝ Եղեգիսում (13-րդ դ. կես) ²¹, Պողոս խաղաղականի ապարանքը՝ Սրկուղում (13-րդ դ. կես) ²², Տաթարյան Օրբելյանի ապարանքները՝ Եղեգիսում (1274 թ.)²³ և Արխայում (13-րդ դ. վերջ)²⁴, Ջեսաթ Օրբելյանի ապարանքը՝ Հորսում (14-րդ դ. սկիզբ)²⁵:

Մրանք թվին պեղք է դառն նաև Հաթենքի իշխանության եպիսկոպոսարանի՝ Դաղիվանքի առաջնորդական ապարանք-«տաճար» (1211 թ.), որն ամրոցալան վիճակում այսօր էլ կանգուն է²⁶:

Նախորդ-բնակավայրերում, առանձին կանգնած «դարապատ»-պալատներից բացի, իշխանական ապարանքներ են կառուցվել նաև ամրոցներում: Այդպիսիք էին Մմբաթաբերդի, Երեզալ բերդի, Նախարաբերդի, Ջարաբերդի և այլ ամրոցների միջնադարերի ապարանքները²⁷:

Միջնադարի 15-18-րդ դարերում: Որպես զավառական մանր իշխանություններ մեկնություններն առաջացել ու գոյարևել են 15-18-րդ

¹⁹ Մ. Բախրաբաբեան, Արցախ, էջ 181, Մ. Հաթարյան, Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոց, Ե., 1992, էջ 88-89, Լ. Մուլյան, խաչենի իշխանական ապարանքը, «Լուսինի հաս. գիրք», 1984, 3:

²⁰ Այս երկու հուշարձանի թվագրումը և վերագրումը մերն է:

²¹ Հ. Եղիազարյան, Աղիգեղոսի շրջանի կույրության հուշարձանները, Ե., 1955, էջ 61, «Դիվանի հայ վիճագրություն», 3, էջ 115, Գր. Գրիգորյան, Սյունիք Օրբելյանների օրոք, էջ 121:

²² Ե. Աղայան, Վայոց ձոր, «ԱՄ», գիրք 12, Թիֆլիս, 1905, էջ 270, Գ. Հովսեփյան, խաղաղական կամ Պողոսյան հայոց պարմության մեջ, մասն II, էջ 37, 124-125, 133:

²³ Ե. Աղայան, Վայոց ձոր, «ԱՄ», գիրք 26, Թիֆլիս, 1917, էջ 67-69, Գ. Հովսեփյան, Տաթարյան Օրբելյանի և Մրան խաղաղական սրբուրդը, Մեթիխա, 1947, էջ 2-4:

²⁴ Մր. Օրբելյան, Սյունիքի պարմություն, էջ 342, Հ. Եղիազարյան, Եզվ. աշխ., էջ 18:

²⁵ Ե. Աղայան, Վայոց ձոր, «ԱՄ», գիրք 12, էջ 279, Գր. Գրիգորյան, Եզվ. աշխ., էջ 112, 154, Լ. Մուլյան, Կոստի քիչանական ապարանքը, «Հայ արվեստի մեթոդական հանրակրթական ութերորդ գիրքակազմի կոմիտե», գեղարվեստի բեղեր, Ե., 1997:

²⁶ Մ. Մ. Հաթարյան, Եզվ. աշխ., էջ 55:

²⁷ 13-14-րդ դարերի հայ պալատաշինության համարապատ օրինակներ են Արագածոտնի Վաչագան իշխանների դույակ-ապարանքը Մեթիխայում, Ջաթարյանների ապարանքը Անիում («Պարոնի պալատ»): Հար Մր. Օրբելյանի Ջաթարյան իշխանների «դարապատ»-ապարանք են ունեցել նաև Լոկա Աղաթալի ավանդում (ընթ. Մր. Օրբելյան, Պարմությունի նախնային Սիսական, Թիֆլիս, 1911, էջ 379, 383-384): Տարբերի է նաև անցի մեծաշառուար Սահմանալի 1261-1276 թթ. կառուցած «դարապատ»-պալատը Մրանում (ընթ. «Դիվանի հայ վիճագրություն», I, Ե., 1966, էջ VI, Լ. Հաթարյանյան, Անի քաղաք, Ե., 1964, էջ 74):

¹⁶ Մանրաման Իրն Գ. Հովսեփյան, խաղաղական կամ Պողոսյան հայոց պարմության մեջ, մասն II, «Արաղապար. 1928, Բ. Ուրարյան, խաչենի իշխանությունը, Գր. Գրիգորյան, Սյունիք Օրբելյանների օրոք, էջ 1981:

¹⁷ Տն Գ. Կիրակոսյան, Ջաթարյան Լանկ-Թեմուրի և թուրքների գերիկ արշավանքների շրջանում, Ե., 1997:

¹⁸ Լ. Հաթարյանյան, Հայկական ճարտարապետության պարմություն, էջ 252-350, Մ. Մ. Արաթյան, Очерк армянской архитектуры, М., 1985, с. 87-99, և այլն:

Ոսկանապարհի և Բարսեղի փոքր մեկրությունները (17-18-րդ դդ.), որոնք տարածվում էին Մոսկվ լեռների հյուսիսային փեշերից մինչև Գանձակի դաշտաբերանը:

Վերջին դարերում Պարսից գահակալներն ու փրեական խաները բողոքի գովառապետ մեկրների կողքին մեկիթական փրիզուս և փոքր փրիզուսներ (գավառակներ, գյուղեր) էին շնորհել նաև իրենց հավաքարհմ մարդկանց՝ երկիրը մասնափախելու և ներքին երկպառակություններ սերմանելու նպատակով:

Մակայն երկրամասի լեռնագավառներում ամրացած այս մանր ավադաբերների շարքում կային նաև առավել ուժեղ ու ինքնիշխան կազմավորումներ, ինչպես, օրինակ, Խամանիկի Գյուլիստանի, Ջրաբերդի, Խաչենի, Վարանդայի և Դիզակի մեկրությունները Արցախում, Մյունիքի որոշ մեկրությունները: Նենց այս մեկրությունների գործուն մասնակցությամբ է սկզբնավորվել հայ ազգային-ազատագրական պայքարը 17-րդ դարի վերջին, ապա նոր թափ ստացել 18-րդ դարի առաջին երեսնամյակում Պարսից փրիզակ-փուլայան և թուրքական արշավանքների դեմ ծավալված արցախյան սոխախների և Մյունցազ ապստամբության (1722-1730 թթ.) հերոսամարտերում, Ռուսազ արքունիքի հետ փրվող բանակցություններում:³¹ 1727 թ. Թահմազ Բ շահը ճանաչել է Դավիթ-Բեկի իշխանությունը Դավանում, իսկ Նադիր Շահը (1732-1747 թթ.), հաշվի առնելով հայ մեկրների հաղթական մասնակցությունը 1724-1735 թթ. հակաթուրքական կռիվներում, հրովարակներով մեծ արդյունություններ է ավել նրանց, 1737 թ. հաստատել Արցախի հինգ (Խամանիկի) մեկրությունների դաշնակցային իշխանությունը՝ Դիզակի Մեկր-Եզանի գլխավորությամբ:³²

1750-ական թթ., օգտվելով Արցախի մեկրների ներքին երկպառակություններից և համագործակցելով Վարանդայի ինքնակոչ Մեկր-Շահնազար Բ-ի հետ, Փանահ անունով ոմն թուրքմեն զեղապետի հաջողվում է նախ ամրանալ Արցախի Տիգրանակերտ հին քաղաքի տեղում (Շահբուլաղ), սույա հասարակվել նույն Վարանդա գավառի Շուշի բերդում: Այսպիսով, Արցախ-Ղարաբաղում հիմնվում է առաջին այսպե-

ցեղ-այլահավաք իշխանությունը՝ Շուշի կամ Ղարաբաղի խանությունը, որը Փանահի որդի Իբրահիմ խանի օրոք (1762-1806 թթ.) իր փրիզակությունը տարածել էր նաև Մյունիքի որոշ գավառների վրա: Այս շրջանում 18-րդ դարի երկրորդ կեսին, նոր թափ է առնում արցախյան մեկրությունների ազգային-ազատագրական պայքարը, աշխույժ ընթացք են ստանում հայ-ռուսական թաղաքական հարաբերությունները, որոնց արդյունքում, նախ՝ 1813 թ. Գյուլիստանի, ապա՝ 1828 թ. Թուրքմենչայի ռուս-պարսկական պայմանագրերով Արցախը և Մյունիքը Արևելյան Տայաստանի այլ գավառների հետ միացվում են Ռուսական կայսրությանը:³³

Մեկրական ապստամբների կառուցման նախադրյալները: Ապստամբների շինարարության վերելքը սերտորեն կապված է 17-18-րդ դդ. լայնածավալ վերաշինական և կառուցողական աշխատանքների, ինչպես նաև պարսկական փրիզակությունյան ողջ դարաշրջանին բնորոշ ընդարձակ անկայունության ու անապահով վիճակի հետ, երբ մեծապես կարևորվում է համայն երկրի պաշտպանությունը խնդիրը: Պարսիկ խանների բռնություններին և թուրք ու թրքացեղ տարբեր հրոսակների ապստամբությունների մշտական ենթակա մեկիթական փրիզություններում 15-16-րդ դդ. սկզբնավորվում, իսկ 17-18-րդ դդ. լայնահուն ընթացք են ստանում ամրաշինական նոր աշխատանքները բերդերում, բերդավաններում, վանական համալիրներում: Այս ընթացքում և այս պայմաններում է, որ սկսվում է ամրոցակերպ մեկիթական բնակարանների՝ ապարանքների զանգվածային շինարարությունը Արցախի և Մյունիքի գրեթե բոլոր մեկիթանիսթ բնակավայրերում: Այս առումով հաղթանակական է, որ դեռևս 15-16-րդ դարերում ճյուղավորվել-բազմացել էին նախնի իշխանական տոհմային փնեղը, ափովել ու ամրացել երկրամասի լեռնագավառներում: Դրանցից յուրաքանչյուր ուներ իր նպուց-կենտրոնը կամ կենտրոնները, յուրաքանչյուր կենտրոն՝ իր ապարանք կամ ապարանքներ, որոնց թվում, տոհմիկ մեկրների ապարանքների կողքին, իրենց փղոն ունեին նաև մեկիթական իրավունք ստացած գյուղաբերդի և ազատագրական մարտերում աջի ընկած սպարապետ-յուզբաշիների ապարանքները:

Ապարանքների կառուցման գործում եական նախադրյալներ էին նաև դրանց փրեների թաղաքական կշիռն ու փրեռական կարողությունները, մասնակցությունը երկրի ազատագրական պայքարին ու մշակութային-շինարարական կյանքին: Հարկանշական է, որ իրենց մեկ կամ մի բանի ապարանքն ունեին հարկապես մեկի-

³¹ Մանթրաման փնհ նաև 2. Արզումանյան, Մրնախների առաջացումը և ռազմաքաղաքական նշանակությունը, «Լաբերի հաս. գիրք», 1982, 9, էջ 77-86, նույնի՝ «Մեծ» և «Փոքր» տրնակների հարցի շուրջ, «Լաբերի հաս. գիրք», 1985, 4, էջ 85-92, և Ա. Այվազյան, Դրադարությունները Այրվովկասում 1723 թ. և արցախապարհի առաջին օգնական ռազմաբորը Մյունիք, «ԳԲՀ», 1990, 4, էջ 63-80:

³² Տն «Հայ ժողովրդի պատմություն», հր. 4, էջ 134-189, Առ, Հայոց պատմություն, հր. 3, գիրք Բ, էջ 29-210, հր. 5, գլուխ 9, էջ 421-496, Ա. Արթուրյան, Միջր Եզանի ժողովրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմություն, Ե., 1953, Հ. Փավադյան, Մեկր Եզանի ընդունարանի վիճակի արձանագրությունը, «Լաբերի հաս. գիրք», 1985, 5, էջ 75-78, Բ. Ուրտարյան, Արցախի պատմություն, էջ 138-150, Армянско-русские отношения в первой трети XVIII века, том II (часть I и часть II), П. Артюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века:

³³ Տն «Հայ ժողովրդի պատմություն», հր. 4, էջ 190-246, Առ, նշվ. աշխ., հր. 3, գիրք Բ, էջ 262-274, 296-301, 304-307, 342-377, 383-421, հր. 4, էջ 290-383, Բ. Ուրտարյան, նշվ. աշխ., էջ 150-179, А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Армянско-русские отношения в XVIII веке, том III, том IV.

քական ազդեցիկ փոհմերն ու նրանց այն ներկայացուցիչները, որոնք մեծ համբավ էին ձեռք բերել իրենց քաջագործություններով ու հարստությամբ, հոգևոր-մշակութային ու եկեղեցաշինական ձեռնարկումներով, շրջահայաց քաղաքականությամբ ու ժողովրդասիրությամբ, Պարսից արքունիքում և դրկից մելիքություններում ու խանություններում ունեցած հեղինակությամբ:

Մեզ հասած ճարտարապետական հուշարձաններից բացի այս մասին են վկայում նաև փարաբնույթ պարսկական վաղերագրերը, ժողովրդի հիշողության մեջ մինչև այժմ կենդանի ավանդազրույցներն ու պատմությունները:

Պարսկական տեղեկությունների և առկա հուշարձանների հիման վրա մելիքական ապարանքների քանակական պարկերը հեփկյալն է.

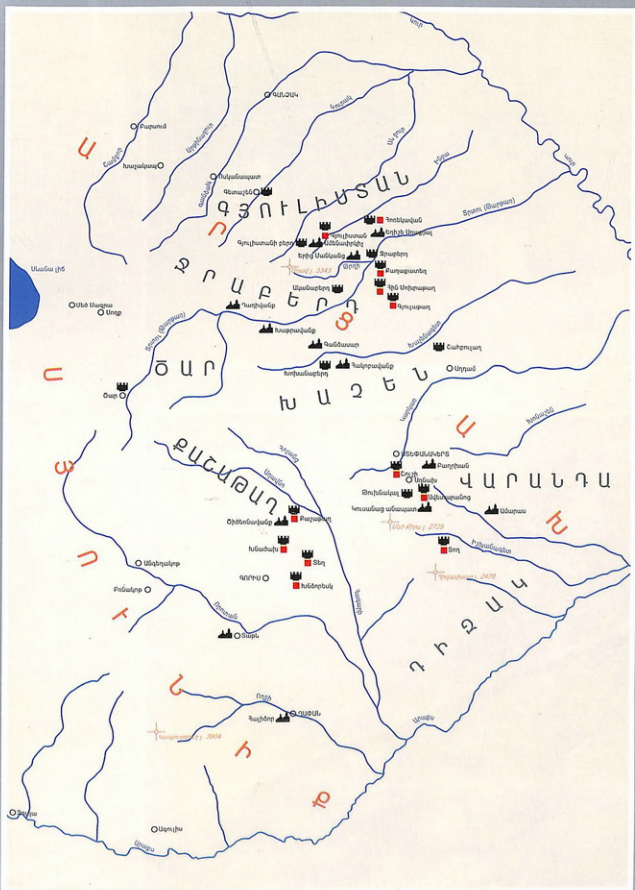
Ծարի և Սողբի Մելիք-Շահնազար Ա-ն ու նրա փոհմակիցները ապարանքներ ունեին Ականաբերդում (15-16-րդ դդ.), և Մեծ Մազադայում (16-17-րդ դդ.), Քաշաթաղի Մելիք-Հայկազ Ա-ը և նրա հաջորդները՝ Քաշաթաղ գյուղում (15-րդ դ.) և Խնածախում (16-րդ դ.), Կիզակի Մելիք-Եզանը՝ Տոդ ավանում (1737 թ.), Գյուլիստանի տերերը՝ համանուն բերդում (17-18-րդ դդ.) և Հոռեկավանում (Մելիք-Թամարգինը՝ 1727 թ., Մելիք-Հովսեփինը՝ 18-րդ դ. երկրորդ կես), Գյուլիստան գյուղի Աբրահամ Սպարապետի որդի Հակոբը՝ նույն գյուղում (1772 թ.), Ջրաբերդի Մելիք-Իսրայելյանները՝ համանուն ամրոցում (17-18-րդ դդ.) և

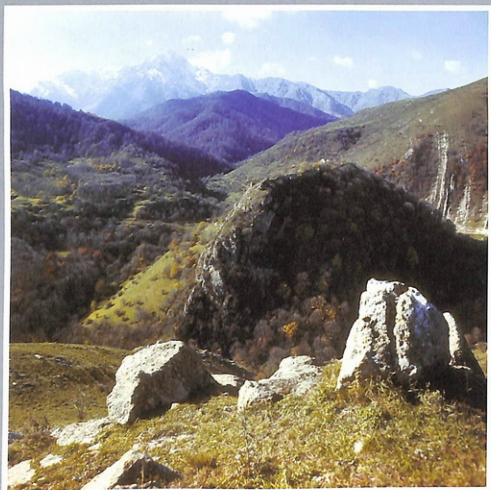
Քաղաքապետ բերդավանում (17-18-րդ դդ.), նույն փոհմի Մելիք-Աղամը՝ Մոխրաթաղ գյուղում (1771 թ.), Մելիք-Ավաղերյանները՝ Գյուլաթաղ գյուղում (1799 թ.), Վարանդայի Մելիք-Շահնազարյան Մելիք-Բադի Բ-ը, Մելիք-Հուսեյն Ա-ը և Մելիք-Շահնազար Բ-ը Ավերարանոցում (18-րդ դ. սկիզբ, 1786 թ.), նույն փոհմը՝ Շուշիում (18-րդ դ.), նույն գավառում՝ Մելիք-Դուլիսանյանները՝ Թուխնակալ գյուղում (18-րդ դ.) և Ավան Սպարապետը՝ Շուշիում (18-րդ դ. սկիզբ), Տաթևի մելիքությունում՝ Մելիք-Բարխուդարյանները՝ Տեղ գյուղում (1783 թ.) և Մելիք-Փարամազյանները՝ Խնձորեսկում (18-րդ դ.): Անուղղակի տվյալներով ապարանքներ ունեին նաև Մելիք-Սաֆրազյանները՝ Անգեղակոթում (17-18-րդ դդ.), նույն գավառի Մելիք-Թանգյանները՝ Բռնակոթում (18-րդ դ. երկրորդ կես), Հալիծորի Մելիք-Փարսադանյանները՝ Կյորես-Գորիսում (18-րդ դ.), Տաթևի մելիքության տերերը՝ համանուն գյուղում (17-18-րդ դդ.), Մելիք-Շահնազարյանների մի ուրիշ ճյուղը՝ Ոսկանապարտում, Մելիք-Առստամը՝ Բարսում գյուղում, Մելիք-Մովսեսը՝ Խաչակապում, Մելիք-Մուսգականը՝ Գեփաշենում (չորսն էլ՝ 18-րդ դ.):

Այս հուշարձանների մեծ մասը չնայած ավերակ վիճակում են հասել մեր օրերը, այնուամենայնիվ հնարավորություն են տալիս ուսումնասիրության միջոցով ներկայացնելու մելիքական ապարանքների ճարտարապետությունը ու շինարարությունը³⁴:

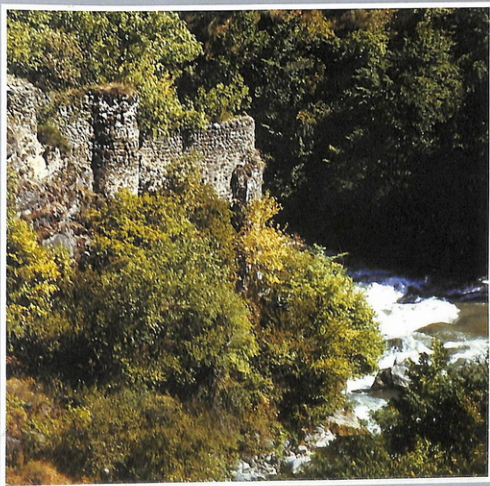
³⁴ Տե՛ս՝ Ա. Նույան, Արցախի և Մյունիքի մելիքական ապարանքների հորինվածքային ստանդանիավորությունները, «Հայկական ճարտարապետության պորթալներ», Թ. Թորամանյանի 120-ամյակին նվիրված հանրապետական գիտական նախաջրան», գնդուցումների թիվը, Ե., 1984, էջ 21-23, նույնի՝ Արցախի իշխանական ապարանքները, «Կուլտուրա-ուսմիթական աշխատանք», 1988, 3-4, էջ 51-62, նաև՝ Արցախ-Ղարաբաղի մելիքական ապարանքները, «Արծիվ», Անթիլիսսա-Վիքանան, 1995, N 10, էջ 9-10:

ԱՐՅԱՆԻ ԵՎ ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՌԵԼԻԳԻՍՆ ԱՊՐԱՆԵՐԻՔԸ

LORENTS

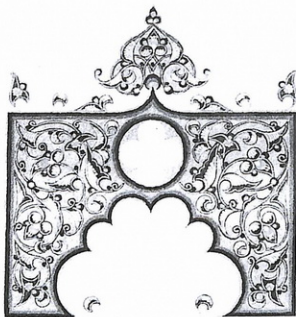

ՆԱԽԻ, ՆԱԽԻ

ՄԵԼԻՔԱԿԱՆ ԱՊԱՐԱՆՔՆԵՐԸ

ԱՎԱՆԲԵՐԴ

Մեկբալան ապարանքի ավերակները գտնվում են ԼՂՄ Մարտակերտի շրջանի Ականաբերդ (Նախկինում Ումուդլու) գյուղի հյուսիսային կողմում՝ Բալի կոչվող լեռան ստորոտում սփռված Ականա բերդավանի պարսպափակ միջնաբերդի կենտրոնական մասում, թփուտներով պատված լանջի վրա³⁵։ Ապարանքի կառուցման ժամանակը ստույգ հայտնի չէ³⁶ և այդ մասին կարելի է որոշակի պարկերացում կազմել միայն հնավայրի պատմության և հուշարձանի ուսումնասիրության հիման վրա։

Ականաբերդը (Նաև՝ Ականա բաղաբ, ավան, Ականակերտ), որպես Արցախի Մեծկվեք գավառի բաղաբ, հիշվում է դեռևս վաղ միջնադարից³⁷, սակայն առավելապես հայտնի է 13-15-րդ դդ. աղբյուրներից, որպես Վերին խաչենի նշանավոր բերդավան։ Գեղարդականքի մի արձանագրության մեջ ասվում է, որ Զաքարյան եղբայրները մի շարք բերդերի թվում սելջուկ-թուրքերից ազատագրել են Նաև Ականան³⁸, որն ըստ ուսումնասիրողների տեղի է ունեցել 1206 թ.³⁹։ Այս շրջանում Ականաբերդը Հաթերքի Վախաբանյան իշխանների փորձություն էր և հավանաբար Նաև նրանց երկրորդ նստավայրը՝ ոչ հեռու գտնվող Հաթերքից հեռու։ 1214 թ. Վախաբան Ք. ի մահով փոխանակվելը սպառվել է և Ականան Հաթերք գավառի մի մասի հետ անցել է Իվանե

Զաքարյանին ենթակա Ծարի տերերին⁴⁰։ 13-րդ դարի 40-ական թթ. Ականան հիշվում է այն բերդերի թվում, որոնք Ներքին խաչենի Հասան-Ջալալ իշխանը ետ է ստացել Բաթու խանից և մինչ այդ խլված է եղել նրանից վրացիների ու թուրքերի կողմից⁴¹։ Այս առթիվ ուշագրավ է Բ. Ուլուբաբյանի դիտարկությունը. «Ականան պարկայանում էր Վերին խաչենի ճյուղին և այստեղ Հասան-Ջալալը պարզապես ներկայացված է որպես ամբողջ խաչենի զաներեց իշխան»⁴²։

Այնուհետև Ականան կրկին նշվում է Ծարի Դոփյանների փորձություն. ըստ 1289 թ. մի վիճագրի՝ այն պատկանում էր Դոփյան Գրիգոր Բ իշխանին⁴³, իսկ 1430 թ. մեկ այլ խաչքարի արձանագրության մեջ Դոփյան Շանշեի (Շահանշե) որդի Սայպին ներկայանում է իբրև Ականայի, Հաթերքի և այլ «տեղեացս րեր եւ պարոն»⁴⁴։ Ականաբերդի հետագա ճակատագիրը կապված է Դոփյան իշխանատոհմի ճյուղավորման և Ծար-Վերին խաչենի միասնական իշխանության փրոհման հետ։ Բազմաթիվ տարակարծությունների տեղիք տված այս խնդրի վերջին ուսումնասիրողները համարում են, որ Դոփյան իշխանական տոհմը 15-րդ դարում բաժանվել է Շահանշեից (կամ Ուլուբեկանց), Աղբյուրեկից (կամ Այլի-նեցունց) և Զահանշեից միջև⁴⁵, որոնք, իրենց հերթին, հաջորդ դարում մասնավորվել ու ճյուղավորվել են, փեր մնալով սակայն երկրամասում նոր

³⁵ Մ. Զալալանց, հյր. Բ, էջ 233, Մ. Բաբխուարեանց, Արցախ, էջ 212, Մ. Յովհաննեսյան, Նայապարան բերդերը, Վենեթիկ, 1970, էջ 450, «Իվան հայ վիճագրության», 5, էջ 130, Նայապարանի և հարակից շրջանների փոխանությունների բառարան, հր. 1, էջ 130։ Հուշարձանը չափազանց ենթ 1985 թ.։

³⁶ Մ. Զալալանցն այն թուրքիմացաբալ վերագրում է Ներքին խաչենի 13-րդ դ. իշխան Հասան-Ջալալին։ Տե՛ս Մ. Զալալանց, հյր. Բ, էջ 233։

³⁷ Գ. Այվազյան, Նայապարան, էջ 187։

³⁸ Գ. Հովսեփյան, Խաղարկյանք կամ Պոշյանք, մասն Գ, էջ 1։

³⁹ Մ. Յովհաննեսյան, Նայապարան բերդերը, էջ 451, հմմտ. Մր. Օրբեկյան, էջ 44։

⁴⁰ Գ. Հովսեփյան, Խաղարկյանք կամ Պոշյանք, մասն Ա, էջ 192, Բ. Ուլուբաբյան, խաչենի իշխանությունը, էջ 190, 215, 333։

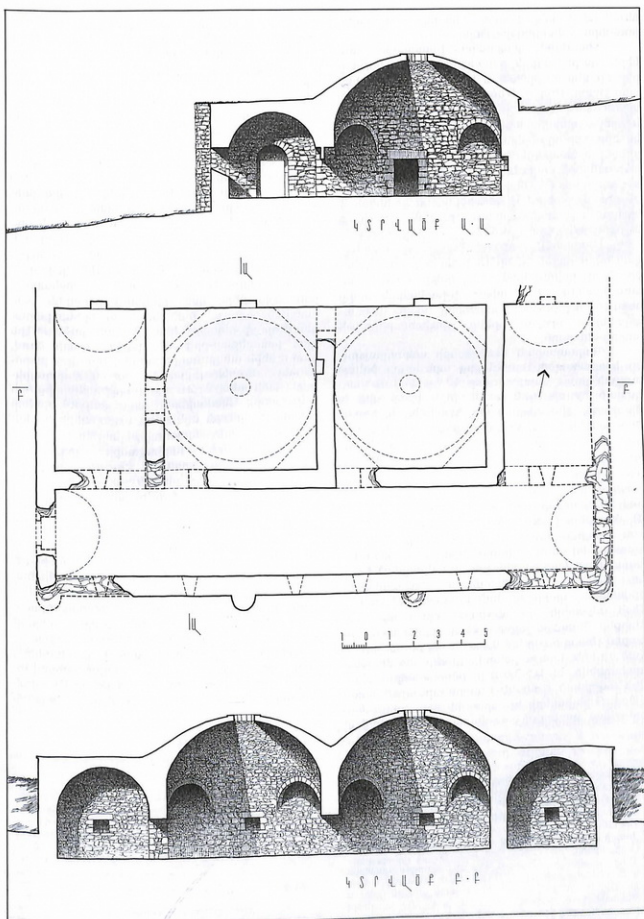
⁴¹ Կ. Գանձակցի, էջ 359։

⁴² Բ. Ուլուբաբյան, խաչենի իշխանությունը, էջ 190-191։

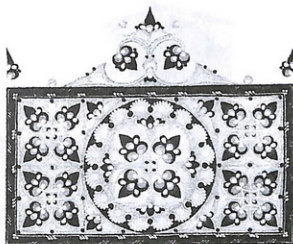
⁴³ Մ. Բաբխուարեանց, Արցախ, էջ 405։

⁴⁴ Լույս փնտրում, էջ 408։

⁴⁵ Բ. Ուլուբաբյան, խաչենի իշխանությունը, էջ 334, Գ. Կիրակոսյան, Մարտնագիտական փոխկապերը ներքին Դոփյանների մասին, էջ 222, Լույսի՝ Նայապարան Լանկ-Թամուրի արշավանքների շրջանում, էջ 208։

1. ԱԿԱՃԱՐԵՐԻ ԱՊԱՐԱՆ. Զախագրություն-վերականգնություն

A III
7025

ՄԼՈՒԹՄԼ

Ապարանքի ավերակները գտնվում են ԼՂՀ Քաշաթաղի (Լաչինի) շրջանում, Աղավն գետի Ծիծեռնավանից վրակի ձախ ափին, նախկինում Մուլթանքենը կոչված գյուղակում⁵¹։ Ապարանքի մասին որևէ պարամամարենագրական փնտրություն կամ վկայություն հայտնի չէ։ Առաջին անգամ հակիրճ նկարագրությամբ հիշատակում է անվանի հայագետ Մորուս Հասարթյանը և գավառի պարմության համառոտ քննությամբ եզրակացնում. «Տոչակավոր Ծիծեռնավանքից ոչ հեռու գտնվող Քաշաթաղ ավանի (հեքազայում բրդաբնակ Մուլթանքենը) մեջ պահպանված երկհարկանի բարաշեն դղյակ-ամարաթի կառուցումը անարարակոյս պարկանում է Մեղի Տալկազ Առաջինին՝ 15-րդ դ. վերջերին»⁵²։

Աղահեճքը կամ Քաշաթաղը (նաև՝ Քաշաթաղ, Քաշթաղ, Քշրաղ) միջնադարում Սյունյաց աշխարհի արևելյան ծայրագավառն էր և Աղավն գետի հովիտով սահմանակցում էր Արցախ-Խաչենին⁵³։ 13-րդ դարում գավառի մի մասը կոչվել է նաև Խոժոռաբերդ, սակայն հեքազայում բնդհանրական է դարձել «Քշրաղի երկիրը» որպես ողջ գավառի, ապա և՛ մեկիության անվանում⁵⁴։

15-18-րդ դարերում Քաշաթաղի մեկիությունը բարգավաճ, զուր հայաբնակ ու կիսանկախ

կազմավորում էր, նոր իշխանակարգի կարևոր օրրաններից մեկը՝ Քաշաթաղ և Խնածախ աթոռանիսար կենտրոններով, որպես իշխում էին Մելիք-Տալկազյանները⁵⁵։ Այս փոփոխ իմաստալիքը՝ 15-17-րդ դդ. պարմական աղբյուրներից հայտնի պարուն կամ իշխան Տալկազ, սերում էր Խաղբակյան-Պոռչյան իշխանավորից և ապրել է մոտ 1450-1520 թթ.⁵⁷։ Քաշաթաղի ապարանքը վերագրվում է հենց այս Մելիք-Տալկազ Ա-ին և թվագրվում 15-րդ դ. վերջով՝ ելնելով այն հանգամանքից, որ արդեն 16-րդ դ. սկզբում Տալկազի որդի Տալինազարը գավառի աթոռանիսար փեղափոխել էր Քաշաթաղից ոչ հեռու գտնվող Խնածախ գյուղը և այնտեղ կառուցել նոր ապարանք⁵⁸։ Անշուշտ, սրանով Քաշաթաղ-մեկիանիսարի դերը չի նվազել, և իր հարմարավոր աշխարհագրական դիրքի, ինչպես նաև Ծիծեռնավանի հարևանության շնորհիվ հեքազայում էլ շարունակում էր մնալ գավառի նաորդ-կենտրոններից մեկը։ Տեղին է շեշտել, որ ապարանքի ավերակները անվիճելիորեն մարմնանշում են մեկիանիսար Քաշաթաղ ավանի գտնվելու վայրը (ինչը ստուգական հայտնի չէ այլուստ), բանգի Սյունիքի և Արցախի միջնադարյան իշխանանիսար և մեկիանիսար բնակավայրերին բնորոշ է առաջին հերթին ապարանքի առկայությունը։ Ուստի անհիմն ու անհամոզիչ է վերջերս առաջ բաշված վարկածը, ըստ որի վիճարկելով Քաշաթաղ-Մուլթանքենը նույնացումը և անտեսելով ապարանքի

⁵¹ Հուշարձանը փրկում ուսումնասիրել են 1985 թ.։ Տե՛ս Ա. Ղուկաս, Քաշաթաղի իշխանական ապարանքը, «Տայ արվեստի նվիրված համադասարակա յոթերորդ գիտական կոնֆերանս», գեկուցումների թեզեր, Ե., 1995, նույնի Քարն վկայագրեր, «Ազարամարդ», 1993, N 17, էջ 11։

⁵² Մ. Մ. Հասարթյան, Պարման-հեքազայական ուսումնասիրություններ, Քաշաթաղ-Խնածախ, էջ 158։

⁵³ Մր. Օրբելյան, Սյունիքի պարմություն, էջ 70-71, Գ. Սիլիան, Սիսական, էջ 266։

⁵⁴ Ա. Կարիմյան, Գիրք պարմությանց, Ե., 1990, էջ 63, 222, Էջ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, Գիրք Բ, էջ 312, Ա. Կարաբեյլ, К локализации гавара Кашатар, «Լրագրեր հաս. գիրք», 1987, I, էջ 40-45։

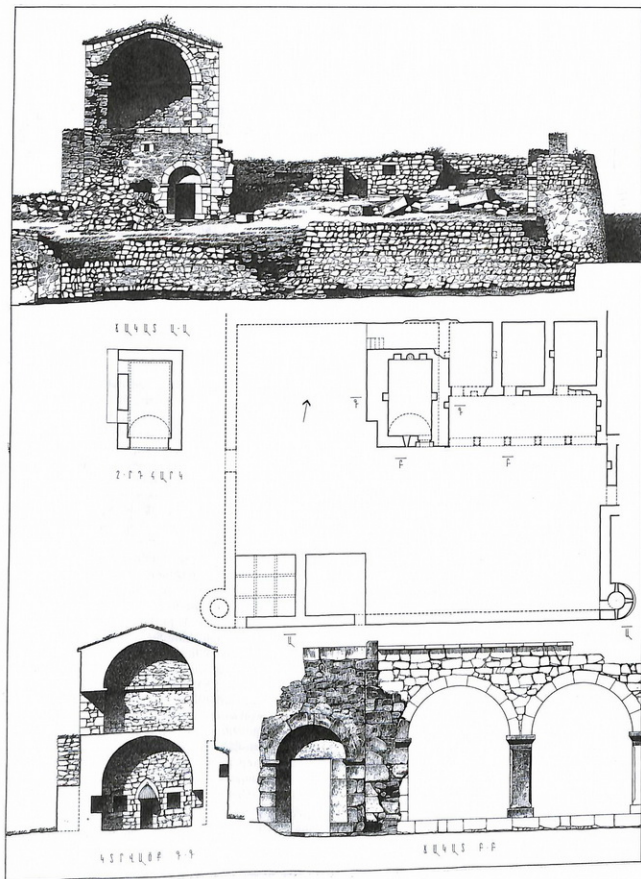
⁵⁵ Առ. Տայոց պարմություն, հր. 3, Գիրք Բ, էջ 21, Մ. Մ. Հասարթյան, Քաշաթաղ-Խնածախ, էջ 155-163։

⁵⁶ «ԺԵ դարի հայերեն ձևագրերի հիշարակարաններ», մասն Բ, Ե., 1958, էջ 375, 400, հայերեն ձևագրերի հիշարակարաններ, ԺԵ դար, Ե., 1974, էջ 206-207, Գ. Հովհաննիսյան, խոսքական կամ Պոռչյան, մասն Ա, էջ 232, 236։

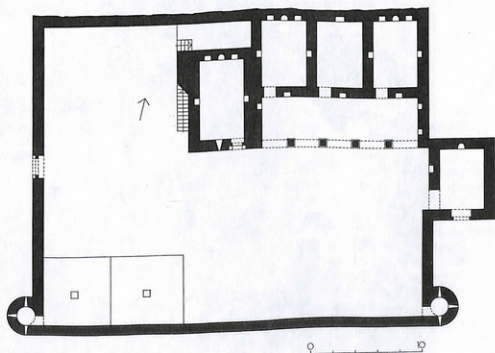
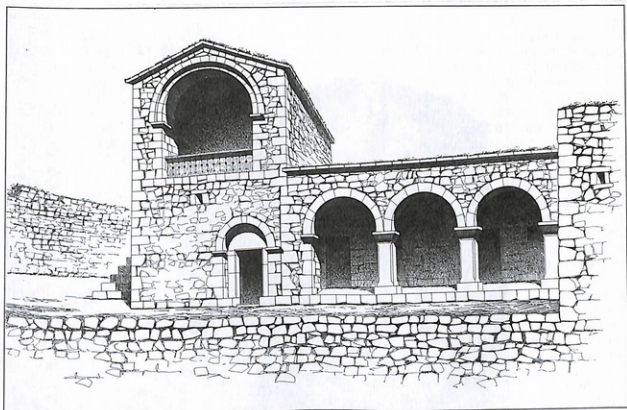
⁵⁷ Մ. Մ. Հասարթյան, նշվ. աշխ., էջ 158, Գ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 274։

⁵⁸ Մ. Մ. Հասարթյան, նշվ. աշխ., էջ 158։

2. ԲՆՇԱԹԱՆԻ ՄՊԱՐԱՆՔ. Հախագրություն

3. ՔԱՆՔԱՆԴԻ ԱՊԱՐԱՆ. Արտապատկերում

1. ԲԱՇԱԹԱՂ. Մեղիթ-Հայկազ Ա-ի սուրբարանը բակի հր-սրբ կողմից (1950-ական թթ. և 1985 թ.)

գոյությունը, փորձ է արվում շրջանի Ղարզղյազ գյուղի և Քաշաթաղ-Քշրաղ անունների կարծեց-յալ նմանության հիման վրա փնտրել Քաշաթաղ ավանի տեղատեղության նոր վայր⁵⁹։ Մինչևեռ եկ-վորների կողմից գյուղի անվան Մուլթանքենդ հորդորումն իսկ, որ թարգմանաբար նշանակում է թագավորացույց կամ իշխանացույց, ավերող անգամ վկայում է, որ հենց այստեղ է գրվել զա-վանի արձուհակսր կենտրոնը⁶⁰։ Կարծում ենք նաև, որ Ա. Ղարազուղյանի վկայական 17-րդ դ. ձեռագիր հիշարակարանի «... յասրուածարենակ և յանառիկ դղենակ Քաշթաղ...» տեղեկությունը նա⁶¹ վերաբերում է ոչ թե մինչ օրս անհայտ բեր-դին, այլ Քաշաթաղ ավանի (թերևս՝ բերդավանի) յոթերկուսկ միջևերեք մեկիշաակն դղակին, այ-սինքն՝ ամրոցակերպ ապարանքին։

Վերջինս, իրոք, մի ամրոցակերպ համալիր է՝ առեվադ ռուղանկյուն հարակազմով շրջա-պարսպի մեջ (արդարապես՝ մոտ 29,0 x 36,0 մ) և կառուցված է ժայռոտ բլրալանից հովկամներձ մասում՝ արհեստականորեն ստեղծված դարա-վանդի վրա⁶²։ Ապարանքը սկզբնապես բաղկա-ցած է եղել թիկունքով լանջին հավաճ երեք իրար կից միաչափ դահլիճից (ներքուստ մոտ 4,0 x 6,0 մ) և դրանց մուգքային ճակարդ բռնող սյունա-գաղղ կամարաքարիցից (ներքուստ մոտ 4,0 x 14,0 մ), որոնք, ըստ Մորուս Նաարաթյանի կարարած մի լուսանկարի, 1950-ական թթ. դեռևս մեծ մա-սամբ կանգուն էին⁶³։ Թիկունքյունների այս խումբն այժմ լիովին ավերակ է ու մասամբ հողա-ծածկ են, ըստ հարակից պարերի վրա երևացող հետքերի, ունեցել է փայրաշեն, հարթ ծածկ։ Մրափի երկու եզրապարսպին պահպանվել են կամարակալունիկ թաղերը, ինչպես նաև քապալ-ված տեղում մնացած միակտոր, քառանկյա սյու-նաբերդը։

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում այս խմբի արևմտյան կողմում կցակառուցված երկհարկանի դահլիճը, որի գլխավոր լայնական ճակարդ կամարաքարահի շարունակությունն է կազմում։ Դահլիճը երկու հարկում էլ միաչափ է

(ներքուստ՝ մոտ 4,0 x 7,0 x 4,0 մ), ծածկված է կի-սազանաձև թաղով և ունի ճակտոնավոր, երկ-լանց տանիք։ Առաջին հարկի կամարակալ շրա-մուրքը և միակ պարուհանց բակի կողմից են, ո-րոնց հանդիպակաց պարի կենտրոնում սաղա-վարագուլիս օջախ-բուխարին է՝ երկու կողմում համաչափ դասավորված պահարանավորշերտով։ Դահլիճի արևմտյան պարի երկայնքով արդա-բուստր հավաճ քարե շրատանդուղը փամուռ է երկրորդ հարկ, որի բակահայաք ճակարդ լուծ-ված է եզրային որմնակույտների վրա հենվող և ծածկաթաղի թռիչքն ընդգրկող կամարային բաց-վածքով։ Վերջինս հեղազայում փակվել է կենտ-րոնում լայն պարուհան ունեցող պարով։ Կրկնահարկ այս դահլիճը 1985 թ. հիմնականում կանգուն էր. փլուզված էին ինքնավար-արևմտյան անկյունամասը և հավելված պարը, տեղահան-ված էին շրատանդուղի ասորիճանասալերը։

Բակն ընդգրկող պարսպից պահպանվել են արևելյան և հարավային հարվածները՝ մոտ 3 մ բարձրությամբ և դրանց անկյունամասում գրկվող սեամեջ-բուրդաձև բուրքը երեք իրակ-նարով ու դեպի բակ բացված կամարակալ մուրքով։ Նրակներն կան նաև արևելյան պարսպապարի մեջ, որոնց շարքն ընդհատվում է վերջինիս՝ կամարաքարահին կից փորք-ինչ դուրս ընկած հավաճում։ Դարսպի գրեթե ողջ արևել-յան ճակարդ՝ մինչև բուրքը, այժմ փակված է բնակելի տան պարով, սակայն հիշյալ հարվա-ծում փրկ լուսամուրի վերածված մուգքային բացվածքը, ինչպես նաև ավելի բարձր պահպան-ված պարսպամասը վկայում են, որ այստեղ ա-պարանքի արևելյան մուրքն է եղել լուծված պարսպից առաջացող նախամուրքի ձևով, թերևս նաև՝ վերդարապայա ծավալով։

Դարավանդան բակի հենասպար հանդի-սացող հարավային պարսպապարի արևմտյան եզրին կից կա երկու նույնչափ գեթնավոր գլխատուն (ներքուստ՝ մոտ 5,5 x 5,5 մ), որոնց «հազարաշեն» ծածկից պահպանվել են խաչաձև դասավորված երկու գույգ գեթնաները։ Մրանք, ըստ երևույթին, օժանդակ-տնտեսական նշանա-կություն են ունեցել։ Նկարելի են նաև արևմտյան և հյուսիսային պարսպապարի մնացորդները, որոնցով և պարիակվել է բակի այդ հավաճը։ Հար առնանային, սպարանքի գլխավոր դարպասը եղել է հենց արևմտյան կող-մից՝ գեթնագեթնով դեպի Միժեռնականք ձգվող հեծյալ ճանապարհի ուղղությամբ։

Ապարանքի՝ մոտ 1 մ հասարակած պա-րերը հիմնականում իրականացված են կուպրա-վաճ քարից. սրբարաշ է միայն պարերի, բաց-վածքների, որմնավորշերտի ու կամարների եզրա-շարվածքը։ Առանձնակի խմամբով աչքի է ընկ-նում հարկապես երեսբայ վերնասրահի մշակու-մը. ճակարկի շարվածքը գրեթե ամբողջովին սրբարաշ է շեշտված երկասրահան, լայնաբովից կամարավորով, ծածկաթաղի հիմքն ընդգծված է ուղղանկյուն հարավային նուրբ որմնագուրով, արևմտյան պարի երկու լայն բացվածքներն ու-նեն մոտ 1,5 մ երկարությամբ միակտոր քարե

⁵⁹ A. Karagezian, К локализации гавара Кашатаг, с. 40-41.

Ավերող չէ նշել, որ նախկինում բլրաբակ գյուղի անվան-ման Գախաղ արմարա (Նշանակում է՝ ձմեռանոց, օրս, րին Աղբրեանքին-հայերեն բառարան, Ե., 1987, էջ 187) փա-րածված է որպես տառանքի գոյական և հայերի է Աղբրե-թախի վեց այլ վայրերում (րին Ազերբ. ССР, Аам-террит. Асехине, Баку, 1979, с. 176)։ Այնլիև, այդ Գախաղ-ներից մեկը գրեթե ուղ նույն Լաչինի շրջանում (պարբեր է Գառ Գախաղ-ից, րին նույն տեղում, էջ 63)։

⁶⁰ Ա. Լույան, Քարե վկայագրեր, «Ազադամար», 1993, N 17, էջ 11, Մ. Կարապետյան, Նայ մշակույթի հուշարձաննե-րը Խորհրդային Աղբրեանքին բռնակցված շրջաններում, Ե., 1999, էջ 151-155։

⁶¹ A. Karagezian, նշվ. աշխ., էջ 42։

⁶² Շուրաբանք չի գիտալով, մեզինք անկախ պարզաճանո-րով փրկում հաջողվել է կարսերի միայն հարակազմի մակվոր առանց չափերի։ Ներկայացված զննարկը կա-րարված են ապարանքի ծանոթման լուսանկարների և հեռանկարի նմանաբով ապարանքի չափադրությունների բաղադրությամբ, ուսրի բերվող չափերը խիստ մոտավոր են։

⁶³ Լուսանկարը մեզ է փրամաղել անվանի հայագետի որդի՝ ճարտարապետության դոկտոր Մուրադ Նաարաթյանը։

բարավորներ, փանիքը երեսնապարված է հարթ ծածկաստայերով:

Ապարանքի ծավալային հորինվածքում ու ճակատային համալսարաններում շեշտված կրկնահարկ դահլիճի երեսքաց վերնասրահը մեխիբական փան գլխավոր դահլիճն է՝ Մեխիբ-Նայկազ Ա-ի ամառային ընդունարան-գահասրահը, իսկ առաջին հարկը՝ մեխիբի բուն բնակարանը:

Հուշարձանի ճարտարապետության մեջ ինքնատիպ է նաև սյունազարդ կամարասրահը:

Սյունաշարը դրված է եղել բակից փոքր-ինչ բարձր՝ սրահին կից դահլիճների հատակին հավասար հիմնապարի վրա, դրանով իսկ որոշակի թեթևություն ու հանդիսավորություն հաղորդելով ընդհանուր առմամբ գեղեցիկ հարկաբաժնի բակահայաց ճակատին: Կամարասրահը պարփակող պարերի մեջ թողնված պահարանախորշերը վկայում են, որ այն, որպես երեք կից դահլիճների խորն ու հովասուն պարզգամ, ծառայել է մեխիբական փան անդամների ամառային բնակության ու հանգստի համար: Իսկ երկ-հարկանի դահլիճի կողապարսի պահպանված հետքը հուշում է, որ սրահն ունեցել է գերանաշար հարթ ծածկ: 1992 թ. շրջանի ագարագրումից հետո պարզվեց, որ աղբբեջանցիները մասամբ պեղել ու նորոգել են ապարանքը, այդ թվում՝ կամարասրահը: Այդ աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերվել են վերջինիս ուղղանկյուն հիմքով բարձր խարսխաստվերը՝ միակտոր սյունաբեկի փեղադրման համար նախատեսված փորվածքով և սեղանաձև հարվածքով պարզ խոյակները: Աղբբեջանցի վերականգնողները իրենց հատուկ գեղձարարությամբ անտեսել են ոչ միայն բակում ափոված խոշորագույն, միակտոր

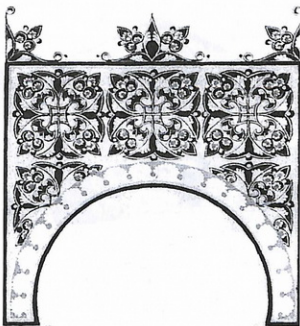
սյունաբեկները՝ դրանց փեղում կառուցելով սրբափաշ շարվածքով թառակող մույթեր, այլև՝ հայտնաբերված խարսխաներն ու խոյակները, որոնց փոխարեն դրել են երկաստիճան պարվանդաններ ու ծանրամած, խոյականման վերնամասեր: Նույն «ջանասիրությամբ» երեսքաց վերնասրահի կամարակապ ճակարը կրկին փակել են պարով, կառուցել հուշարձանին անհարիր պարսպամուրքի դարպաս և այլն:

Նեոսպարսկական սրեղծված բարձրադիր դարավանդի վրա կառուցված ապարանքի հորինվածքում կարևորված են նաև պաշտպանական հարցերը. ամբողջ կառույցը զուրկ է արտաքին պատուհաններից, իսկ պահպանված բուրգի և դրան կից պարսիկ հրակնաք-դիարանցքները ուղղված են հարավ և արևելք՝ գետի եզերքով դեպի լեռնագավառի խորքը՝ փանդող հիմնական ճանապարհի կողմը:

Քաջաթաղի մեխիբական ապարանքը 15-րդ դարից պահպանված եզակի պալատական կառույց է՝ սրեղծված դարաշրջանին բնորոշ պարզությամբ և զուսպ ու արքայապարի ճարտարապետական հորինվածքով: Իր յուրահատուկ լուծումներով Մեխիբ-Նայկազի ապարանքը ուշ միջնադարյան նմանօրինակ հուշարձանների շարքում նոր փայլ առաջնեկն է ու դրանցից ամենամաքողջականը: Արցախի և Սյունիքի սահմանակից փարածքում գրկվող ապարանքը, միաժամանակ, արժեքավորվում է որպես կապողակ այդ երկրամասերի իշխանական ու մեխիբական ապարանքների կազմավորման և զարգացման ժամանակագրական ու փիլաքսական ընթացքում:

ԻՆՏԵՆՍԻ

Ապարանքի ավերակները գտնվում են Մյուսիքի մարզի Խնածախ գյուղում, ձորամիջյան ճանապարհի եզրին՝ երեք կողմից առնված բնակելի կառուցապատման մեջ: Ապարանքը պարամամարենագրական աղբյուրներում չի հիշվում: Մերօրյա ուսումնասիրողներից Ն. Պապուխյանը, վկայակոչելով Խնածախ գյուղի 17-րդ դարի հուշարձանները, ապարանքը ևս համարում է 17-րդ դարի կառույց և վերագրում Մելիք-Նայկազ Բ-ին⁶⁴: Այս տեսակետին է նաև Վ. Հարությունյանը⁶⁵: Հուշարձանի կառուցման հանգամանքներին առավել հիմնավոր անդրադարձել է Մորուս Տասարթյանը: Քաշաթաղ-Խնածախի պարամությանը նվիրված բնական ակնարկում հիշարակելով Քաշաթաղ ավանում 15-րդ դարի վերջերին կառուցված Մելիք-Նայկազ Ա-ի ապարանքը՝ նա մասնավորապես գրում է. «16-րդ դարի սկզբից գավառի վարչական կենտրոնը Քաշաթաղ ավանից փոխադրվում է 10-12 կմ դեպի հարավ ... Խոնածախ գյուղը: Փոխադրվողը լինում է Մելիք Նայկազի (Ա-ի - Ա. Ղ.) որդին՝ Հախնազարը: Սա (ունեցել է) գուցե նույն վարպետների ձեռքով կառուցված, դարձյալ հարակից շենքով (ապարանք) Խոնածախ-Խնածախում, (որը) պահպանվել և հասել է մեզ»⁶⁶:

Խնածախը (նաև՝ Խոնածախ, Խանածախ) հիմում Մյուսիքի Հարանդ գավառի գյուղերից էր⁶⁷, սակայն ուշ միջնադարում անցել է սահմանակից Քաշաթաղին և իր համնապարքը ապահով աշ-

խարհագրական դիրքի շնորհիվ դարձել է մելիքության երկրորդ աթոռանիստը: Ապարանքից բացի Խնածախ-մելիքանիստի մասին կարևոր վկայություններ են նաև այսօրեղ գտնված Մելիք-Նայկազյան փոհմի մի բանի երևելի ներկայացուցիչների փապանաքարերը, ինչպես նաև նրանց օրոք կանգնեցված արձանագիր խաչքարերը⁶⁸: Մրանցից աջքի է ընկել հապկապես Մելիք-Նայկազարի գեղաբանդակ փապանաքարը՝ դոված յոթասրիճան պարվանդանի վրա: Հստ 1551 թ. փապանաքարի՝ Հախնազարը «ՄԵՇ ԻՇՇԱՆՆ Ե Ի ՄԵՋ ԹԱԳԱՆՈՐԱՅ»⁶⁹, հանգամանք, որը միանգամայն հավանական է դարձնում ապարանքի կառուցման վերագրումը նրան և թվագրումը 16-րդ դարի առաջին կեսով:

Ապարանքը հեղազայում ժառանգել է Մելիք-Հախնազարի մեծահամբավ ու երկարակյաց որդին՝ պարսկական աղբյուրներից հայտնի «Մելիք Նայկազն ի Զյուրադս երկրեն ի Խանածախ գեղոջ»⁷⁰: Մելիք-Նայկազ Բ-ը (1551-1623 թթ.), 17-րդ դարի սկզբում գործուն մասնակցություն ունենալով Օսմանյան Թուրքիայի դեմ Պարսից բանակի մղած պատերազմում, վայելում էր Շահ-Աբբաս Ա-ի բարյացակամությունը, և, ըստ ավանդության, ի վկայություն հավաքարմության ու քաջության, նրանից սրացել էր «Ծեր աղյուծ» («Գոջա ապլան») մարեմիկ մականունը⁷¹: Մելիք-Նայկազ Բ-ը հայտնի է եղել նաև շինարարական ու մշակու-

⁶⁴ Ն. Պապուխյան, Միսիանի, Գորիսի ու Հախնի ժողովրդական ճարտարապետության կառուցվածքները, «Տեղեկագիր հաս. գիթ.», 1963, 11, էջ 58-59, նույնի՝ Չալոյի ծածկված բնակարանները, էջ 333, նույնի՝ Մյուսիքի ժողովրդական ճարտարապետությունը, էջ 71-73:

⁶⁵ Վ. Հարությունյան, Հայկական ճարտարապետության պարմությունը, էջ 437:

⁶⁶ Մ. Մ. Հարությունյան, «Քաշաթաղ-Խնածախ», էջ 158, 162:

⁶⁷ Մր. Օրբելյան, էջ 400, Ա. Ալիշան, Միսիան, էջ 255, 264:

⁶⁸ Մ. Մ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 162-165:

⁶⁹ Նույն փոխում, էջ 162, Մր. Ալիշան, Զանգեզուրի հայերը, էջ 216: Արքիան փապանաքարը թյուրիմացաբար վերագրում է Մելիք-Նայկազին:

⁷⁰ Ա. Դադիբեյի, Գիրք պարմությունների, էջ 63, «Տայերն ձևագրերի հիշարակարաններ», ԺԷ դար, հր. Ա., էջ 206:

⁷¹ Մ. Մ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 157, 163:

թանապար գործունեությամբ⁷², համարվել է ժամանակի մեծահարուստ որ ազդեցիկ մեկիցներից մեկը⁷³, և այս պարագայում է, որ խնամախի ապարանքի կառուցումը ավանդաբար կապվել է նրա անվան հետ: Սակայն Նշենը, որ այս դեպքում ևս մեկիքական տան շինարարության ժամանակը պետք է փնտրել 16-րդ դարի կեսերին՝ Հայկազի իշխանության առաջին տրամադրություններին, բանգի հայտնի է նաև, որ դարավերջին թուրքական փորապետության շրջանում ևս հեռացել է Դարսապարան, ապա շահական բանակի օգնությամբ ազատագրել հայրենի փրկությունը⁷⁴:

Ապարանքի երբեմնի համակառուցիցը պահպանվել է երկու ամբողջական շինություններին հարկանի դաշիձոր և դրա երեսմասից 7 մ հեռու գտնվող ուղարկումը երկուսն էլ գլխավոր ճակարներով ուղղված դեպի հարավ-արևելք⁷⁵: Երկինքական դաշիձորը դրված է հենապարով ամրացված ձորեզրից մոտ 6 մ եր, ունի կիսա-գնանաձև թաղով ծածկված կրկնահարկ հորինվածք և արևմտյան է ճակարակող երկուսն էլ տակի-թի փակ: Դարավանդակների մեջ խորացող առաջին հարկը հարակազմում ուղղանկյուն է (ներքուստ՝ 3,9 x 6,2 x 3,9 մ), երկայնական պարերում համապատասխան ղապակով ծեփապատված կամարակապ որմնախորշերով, որոնցից հյուսիս-արևելյան շարքի մեջտեղին օջախ-բուխարին է: Ճակարային պարի ճախ եզրում կամարակապ շրամուրքն է, իսկ կենտրոնում՝ միակ պարուհանը: Երկրորդ հարկը նույնպես հիմքում ուղղանկյուն է (ներքուստ՝ 3,9 x 6,6 x 3,65 մ), մուրքը հարավ-արևմտյան պարի վերջնամասից բացվում է դեպի փոքր-ինչ բարձրադիր եղբարակը, իսկ ճակարը լուծված է եզրային որմնաքարերի վրա հենվող և ծածկաբաշտի թուխքն ընդգրկող կամարային բացվածքով (վերջինս հենապարում փակվել է երկու պարուհան ունեցող պարով):

Կրկնահարկ դաշիձորի երկրորդ հարկից մի փոքր ցածր ընկած դարավանդակն երեսարակի խորքում կառուցված գլխարունակ ավելի ընդարձակ մի դաշիձոր է (ներքուստ՝ 6,0 x 7,0 մ) և ունի անկյունամերձ չորս փայտե պուրների վրա բարձրացող երդիկավոր «հազարաշեն» գերանածածկ: Երեք պարերում (բացի հարավ-արևմտյանից) կան մեկական առանցքային դիրքով պահարանախորշեր, որոնցից ճակարապարիին հնարագետություն է անվել պարուհանին: Գլխարան ճակարը, ի փարքերություն փայտածածկ ներքին հորինվածքի, լուծված է երկինքականի դաշիձոր ճարտարապետությանը հարազատ շրամուրքով

ու երկու կամարակապ որմնախորշերով: Վերջիններիս առկայությունը, ինչպես նաև գլխարանը երկու կողմից կից կառույցների հեղքերը վկայում են երբեմնի կամարաքարի գոյության մասին⁷⁶: Անվանվել պարություն է նաև ապարանքի ճարտարապետական մրախիսցման բացահայտ ընդհանրությունը Քաշաթաղի և խնամախի մեկիքական քրեի համակառույցների հետ, որոնց հարկանշական կառուցմանսերից մեկը պունազարդ կամարաքարին է:

Ապարանքի նախնական համակառույցը, անկասկած, եղել է պարապարակ և ունեցել է այլ շինություններ, սակայն գրվելով գյուղի կենտրոնական ու բանուն մասում, դրանք կամ հիմնովին բանվել են, կամ մնացել շրջակա կառուցապարման փակ: Այնպիսի է միայն, որ համակառույցի հարավ-արևելյան կողմը եզրափակված է եղել ձորակի շուրթով մինչև այժմ պահպանված բարձր հենապարսպով: Ուշագրավ է, որ այսպիսով ապահովվել է և՛ ճակարակողմի պաշտպանվածությունը, և՛ տեսանելիությունը հեռվից:

Ապարանքի պարերն ունեն 1,2 մ հասարակություն և կառուցված են հիմնականում կոպտաքար ըստից, սրբաքար է միայն պարերի, բացվածքների, որմնախորշերի ու կամարների եզրաշարվածքը, ինչպես նաև երեսբայ վերնասարահի ամբողջ ճակարը: Մեծ խնամքով են իրականացված կրկնահարկի դաշիձորի շրամուրքը, որմնախորշերը, վերնասարահի երկասարին, լայնաթուխ կամարը: Երկու հարկն էլ ներքուստ սվաղված են կրաշաղկախով, վերնասարահի թաղի հիմքը ընդգծված է նուրբ որմնագույնով:

Այստեղ ևս, ինչպես Քաշաթաղում, կրկնահարկ դաշիձորն ապարանքի գլխավոր կառույցն է, որի առաջին հարկը եղել է մեկիք բնակարանը, իսկ երեսբայ վերնասարահի՝ ամառային ընդունալան-գահասարանը: Այս առումով ուշագրավ է, որ ըստ Ն. Պապուխյանի, մինչև այսօր էլ «երկինքականի շենքը քրեի բնակիչները կոչում են «բալախանա», որը պարակներն վերնարուն է նշանակում»⁷⁷:

Խնամախի մեկիքական ապարանը 16-րդ դարից մեզ հասած պալատական ճարտարապետության հազվագյուտ հուշարձան է՝ դարաշրջանին հայտնի հարակի հորինվածքով ու անպաճույճ նկարագրով և Քաշաթաղի ապարանքի հետ ներկայացնում է ուրույն քիպ ուշ միջնադարյան մեկիքական ապարանքների ձևապնդման շրջանում:

⁷² ««Պիլան հայ վիճագրության», 5, էջ 193, 196, Աշ. Հովհաննիսյան, Գրվածքներ, գիրք 3, էջ 252:

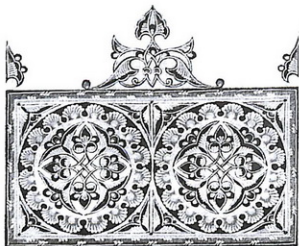
⁷³ Առ, Հայոց պարմություն, հր. 3, գիրք Բ, էջ 21, նույնի՝ Խոշախան կապիտալ, էջ 159:

⁷⁴ Մ. Ս. Ասրաթյան, Նշվ. աշխ., էջ 165:

⁷⁵ Չափագրությունը՝ ըստ Ն. Պապուխյանի:

⁷⁶ Ն. Պապուխյան, Մյունխենի ժողովրդական ճարտարապետություն, էջ 73:

⁷⁷ Նույն քրեում, էջ 71, նույնի՝ Սիսիանի, Գորիսի ու Դափանի շրջանների ժող. ճարտարապետության կառուցվածքները, էջ 58:

ԽՆՁՈՐԵՄԿ

Ապարանքը գտնվել է Տին Խնձորեսկ գյուղում (այժմյան ՆՏ Սյունիքի մարզի համանուն գյուղի մոտ)՝ ժայռոտ լեռնալանջին սփռված բնակելի կառուցապարման մեջ։ Հուշարձանի ավերակները, որոնք համեմատաբար ամբողջական պահպանվել են մինչև 1930-ական թթ., առաջին անգամ հակիրճ նկարագրությանը և դարպասի 1836 թ. արձանագրության ու ընդհանուր տեսքի լուսանկարով ներկայացրել է Սյր. Լիսիցյանը⁷⁸։ Հետագայում գյուղի տեղափոխման ժամանակ համակառույցի հիմնական մասը քանդել ու քարերն օգտագործել են, իսկ կանգուն մնացած դարպասն ու դրան կից շինությունները պահպանվել են մինչև 60-ական թթ.⁷⁹։ Դարպասի ճակարարարն ունեցել է ոլորազարդ, ուղղանկյուն շրջանակի մեջ առնված 1836 թ. եռաբող արձանագրություն («Ի ՎԱՅԵՆՈՒՄՆ ՄԷԼԻԲ ԲԱՍՈՒ ՈՐԴԴԻ ՄԷԼԻԲ ՓԱՐԱՄԱՋԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՄՁԵ ԻՆ»)՝⁸⁰, որը վերոհիշյալ ուսումնասիրողները վերագրում են ապարանքի վերակառուցմանը վկայակոչելով դրա կազմում առկա հնավանդ կառուցամասերը։ Մելիք-Փարամազի և նրա նախորդների մասին որևէ այլ տեղեկություն մեզ հայտնի չէ, սակայն պարզ է, որ ապարանքը հիմն էս պարկանել է այդ մելիքական տոհմին և կառուցվել է ամենաուշը 18-րդ դարում։

Խնձորեսկն այս շրջանում խիտ կառուցապարված ու խոշոր ավան էր՝ իր նշանավոր «քրափակներով»՝ ժայռափոր-քարաշեն բնակարաններով ու զարգացած արհեստագործությամբ⁸¹։ 17-18-րդ դարերում Խնձորեսկը Տաթևի մելիքության ամրացված բնակավայրերից էր, 1720-30-ական թթ.⁸² Դավիթ-Քեկի գլխավորած ազգային-ազատագրական մարտերի հեռակետերից⁸³։ Սակայն Խնձորեսկը մելիքական լիիրավ իշխանությանը զավառի նստոց-կենտրոն չէր, ոչ էլ Մելիք-Փարամազյանները՝ զավառապետ-մելիքներ։ Սրանք, հավանաբար, Դարսից շահերից մելիքի փոխոցս ստացած գյուղապետ-կալվածատերեր էին, որպիսիք շար կային Արևելյան Հայաստանում, այդ թվում՝ Սյունիք-Ջանգեզուրում⁸⁴։ Այնուամենայնիվ, Խնձորեսկի մելիքական ապարանքը, դարձելով առկա երկրօրին, ոչնչով չի զիջել ժամանակի առավել հզոր ու հանրահայտ մելիքների ապարանքներին և նույնպես նշանակալից է եղել իր չափերով ու ձևերով։

Մելիքական փան ավերակների կցկտուր նկարագրությունները համադրելով պահպանված լուսանկարների հետ կարելի է որոշակի պարկերացում կազմել Մելիք-Փարամազի նախորդների օրոք դրա ունեցած նախնական հորինվածքների մասին։

Այսպես, տարբեր աղբյուրներով անդրադառնալով համակառույցի ավերակներին, Սյր. Լիսից-

⁷⁸ Սյր. Լիսիցյան, Ջանգեզուրի հայերը, էջ 65-66, 98, 107, 113, տախտակ 35, 36։

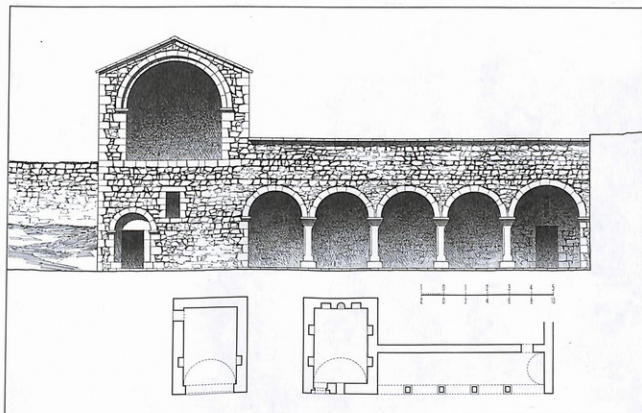
⁷⁹ Ն. Դադոյան, Սյունիքի ժողովրդական ճարպարապետությունը, էջ 70-71։

⁸⁰ «Արձանագրություն»՝ ըստ լուսանկարի։ Նախորդին ընթերցվող արձանագրությունը Սյր. Լիսիցյանը և Ս. Բաքիուդարյանը հրապարակել են փոքր անճշգրտություններով, երկուսն էլ չեն նկարագրել «ՓԱՐԱՄԱՋԻՆ»-ի «Մ»-ին կցավորված «Ա»-ի մասնիկը և անուր կարգադրել են «ՓԱՐԱՄԱՋԻՆ», բաց են թողել վերջին «ԻՆ»-ը, իսկ Սյր. Լիսիցյանը՝ նաև «ԲԱՍՈՒ»-ն։ Տե՛ս։ Սյր. Լիսիցյան, նշվ. աշխ., էջ 66 և տախտակ 36, «Իրանի հայ վիճագրության», 2, էջ 63։

⁸¹ Մ. Կրեպուցի, Դափնություն, Ե., 1973, էջ 150-151, 263-264, Մ. Ջախնաճեան, Հայաստանի բերդերը, էջ 398-399։

⁸² Լեո, Հայոց պատմություն, հր. 3, գիրք Բ, էջ 208, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հր. 4, էջ 167։ Այստեղ է ներկայանում մահով զոհվել ու թաղվել այդ մարտերի հերոս Մխիթար Մկաբակյանը։

⁸³ Լեո, Խոջապետական կապիտալ, էջ 152-154։ Արցախ-Սյունիքի ազատարների միլիտարիզմը մասնաբաժին է դրանցում իրենց հավաքաբնո մարդկանց մեծ կարգելու քաղաքականությունը կիրառել են հայրկապես Շահ-Աբրահամ և Նուրի Շահի, ինչպես նաև Շուշիա խանը։

5. ԽՆՉՈՐԵՍԿԻ ԱՊԱՐԱՆ. Վերակազմություն

յանը վկայում է, որ դրա հին մասում եղել են երեսնամասերով ժայռի մեջ խորացող երեք քարաշեն գլխավորներ՝ թաղակապ նախամուտքով, երկհարկանի, ընդարձակ, երկար ու թաղակապ սրահ-ընդունարան փոքրիկ լուսամուտքներով ու զեղեցիկ ձևավորված բուխարիով, թաղակապ դահլիճից ու սյունազարդ կամարասրահից բաղկացած ախոռ, որոնք կառուցված էին լավ քաշած քարից, բավականին ճոխ ու խնամքով⁸⁴։

Ապարանքի ավերակների ընդհանուր տեսքի լուսանկարի ուշադիր դիտարկումով մասամբ ուրվագծվում է այս կառուցմանսրհի իրական պատկերը⁸⁵։ Մասնավորապես հստակորեն երևում է ձգված ուղղանկյուն հատակագծով, երկհարկանի, թաղակապ ու երկլանջ փակիքով ծածկված ընդունարանի երկրորդ երեսաց վերնահարկը, սրա առաջին հարկի ճակարի աջակողմյան շարունակությունը կազմող քառասյուն կամարասրահը՝ լանջի մեջ խորացող երեսնամասի շինությունը և սրանց կից դահլիճի կիսավեր պարիսպի պատկերով կամարաղեղի մնացորդով ու զույգ որմնախորշերի մեջ առնված կամարա-կապ բուխարիով։ Այնպիսի է նաև, որ 1836 թ. վերակառուցման ժամանակ կրկնահարկ դահլիճի և կամարասրահի միջնապարի ուղղությամբ ավելացվել է նոր պարի լայն կամարամուտքով ու բակը ծածկող թաղով (վերջինս՝ ըստ Ն. Պա-

պուխյանի), երկրորդ հարկում վերնասրահի աջ կողմից կցվել է մի փոքր սենյակ՝ փայտաշեն պարզամբներով և այլն⁸⁶։ Ն. Պապուխյանը համարում է նաև, որ «համակառույցի հիմնական շենքերը ընկած են եղել ավելի խորքում, այսօրին կից»⁸⁷։ Պետք է կարծել, որ այսպեղ խոսքը Սր. Լիսիցյանի հիշատակած թաղակապ նախամուտքով երեք քարաշեն-ժայռափոր գլխավորների մասին է, որոնց մասին այս փյալաներ չունենք։

Ապարանքի լուսանկարում ուշագրավ է հատկապես քառասյուն կամարասրահը։ Սրահի հատակը փոքր-ինչ բարձր է բակից, քառանիստ, միակտոր սյունաքներն ունեն պարզ հիմնասալ և սեղանաձև հատվածի խոյակներ։ (Ի դեպ, վերջիններիս ձևերը, ինչպես նաև սյունաքների նույր եզրափառվածքը ակնհայտորեն կրում են փայտե նախորինակների ազդեցությունը)։ Կիսաշրջանաձև, սրբաբաշ կամարները դրված են խոյակների ճակարային եզրով, ընդ որում սրահի աջ եզրի փոքր-ինչ լայն կամարաթափեքով շեշտված է կից դահլիճի հանդիպակաց մուտքը⁸⁸, իսկ կամարների բարձր ճակարը վկայում է, որ սրահի ծածկը թաղակապ է եղել։

⁸⁴ Նույն տեղում, փայտալակ 36։

⁸⁵ Ն. Պապուխյան, Սյունիքի ժողովրդական ճարտարապետությունը, էջ 70։

⁸⁶ Ն. Պապուխյանը առ բացառությամբ է դեպի ախոռ կենդանիների հանգիստ կուտուրը ապահովելու անհրաժեշտությամբ։ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 71։

⁸⁴ Սր. Լիսիցյան, Նշվ. աշխ., էջ 65-66, 98, 107, 113։

⁸⁵ Նույն տեղում, փայտալակ 35։

II. ԽՆՁՈՐԵՍԿ. Մեկիք-Փարառնազյանների ապարանքը իր-սրի-ից՝ հեղազա կցակառույցներով
(ըստ Մր. Լխիցյանի)

Դժվար չէ փեսնել նաև, որ ապարանքի նախնական հորինվածքում առանցքային դեր է ունեցել կրկնափայլ դափնիճ-կամարաքառի համադրվածքը, որն, ինչ խոսք, ժառանգված է Քաշաթաղի (և որոշ չափով՝ նաև Խնածախի) ապարանքից: Այս առումով պետք է նշել, որ, ինչպես երևում է, 1836 թ. վերակառուցման ժամանակ երկփայլանի դափնիճի առաջին բուխարիով ու պահարանախորշերով ձևավորված բնակելի հարկն ու մեխքական ընդունարան-վերնասրահը պահպանել են իրենց նախկին նշանակությունը, իսկ կամարաքառն ու կից դափնիճը վեր են ածվել ախոռի: Այս պարճառով է, որ սրահին կցված կառույցներով առանձնացվել ու փակվել է սյունազարդ ճակարդ: Իսկ սա բացառվում է այն հանրահայտ իրողությամբ, որ 19-րդ դարում քա-

ղաքափայ կամ բազմաբաժին-երկփայլանի բնակելի համակառույցների մեջ ընդգրկված հնավանդ գլխավորները, դափնիճները, սրահներն ու այլ սենյակները, որպես կանոն, երկրորդական նշանակություն էին ստանում և օգտագործվում էին օժանդակ-փնթեսական նպատակներով:

Այսպիսով, առկա նյութերը հնարավորություն են փայլա պարզելու, որ Խնճորեսկի մեխքական ապարանքն իր նախաստեղծ՝ 18-րդ դարի հապրակագծային ու ծավալաբարձական լուծումներով հիմնականում ունեցել է նախորդ դարերում ընդհանրացած ճարտարապետական ձևեր և նմանօրինակ հուշարձանների հետ ներկայացրել է ուշ միջնադարյան պալառաշինության մեջ կազմավորված այդ խիստ յուրահափուկ փայլ:

ՏՈՒ

Ապարանքը գրելվում է ԼՂՏ Հաղորդի շրջանի Տոգ գյուղի կենտրոնական մասում, բնակելի խիւր կառուցապարման մեջ: Ապարանքի նախնական հորինվածքի մեջ մտնող շինություններից պահպանվել են գլխավոր մուտքի դարպասը, երկու թաղածածկ սենյակ և երկհարկանի ընդունարանը, ինչպես նաև դրանց կից այլ սենյակների ու պարսպապարտերի որոշ հարվածներ⁸⁹, որոնք այժմ գրելվում են գյուղամիջյան ճանապարհի երկու կողմում և մասնակի վերակառուցվածներով ընդգրկված են 19-րդ դարից մինչև մեր դարի սկզբները ձևավորված հարթածակ բնակելի համակառույցների մեջ⁹⁰:

Ըստ ընդունարանի երկրորդ հարկի շքամուտքի ամրոց ճակարով մեկ փորագրված ընդարձակ շինարարական արձանագրության՝ ապարանքը 1737 թ. կառուցել է Դիզակի մելիքության հիմնադիր Մելիք-Եգանը⁹¹:

18-րդ դ. սկզբում Տոգ ավանում հիմնավորված Ղուկաս վարդապետի որդի Մելիք-Եգանը (բուն անունը Ավան, 1716-1744 թթ.)⁹² դարի առաջին կեսի հայ թաղարական կյանքի ամենաակտիվ գործիչներից էր: Նա եռանդուն մաս-

նակցություն է ունեցել Օսմանյան Թուրքիայի դեմ արցախյան տղամանիկների մղած ազատագրական մարտերին, որպես Դիզակի տղամանիկների միաժամանակ գործուն դեր խաղացել հայառնական դիվանագիտական հարաբերություններում⁹³: 1736 թվականին «Տուգախու մելիք Էկենն» Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսի հետ Մուղանի դաշտում մասնակցել է Նադիր Շահի թագադրությանը⁹⁴, ապա, ինչպես մանրամասնորեն պատմում է հիշյալ արձանագրությունը, հաջորդ փորում 1737 թ. վերջինիս կողմից «խան և բեկարբեկ», այսինքն՝ իշխանաց իշխան հաստատվել հայոց 6 գավառների Թալիշի, Չարաբերդի, Խաչենի, Կարանդայի, Քոչիզի և Դիզակի վրա⁹⁵: Արցախի հինգ տղամանիկների կամ մելիքությունների համառ պայքարով ստեղծված և «Մահալ-ե խամսե» կամ առավելապես «խամսայի մելիքություններ» անունով հայրենի այս ինքնավար իշխանության գլխավոր կենտրոնը Տոգ ավանն էր⁹⁶, որտեղ էլ այս առիթով կառուցվել է ապարանքը, որպես միավորված նահանգի գահերեց Մելիք-Եգանի (Մելիք-Ավան-խան) նստոց-պալատ:

Նշենք նաև, որ ընդունարանի (ըստ բնագրի՝ «թանապա») կառուցմանը վերաբերող հիշյալ արձանագրության թվականը ապարանքի ողջ շինության ավարտին ենթ վերագրում էլ ենելով այսպետ պահպանված երկու այլ թվականի վիճաբերի առկայությունից⁹⁷: Դրանցից մեկը փորագրված է ապարանքի դարպասի դիմացի 19-րդ դարի պարզամաքավոր շինության ճակարամասում

⁸⁹ Զարարյանը կազմված է ըստ ճարտարապետ Մանվել Սարգսյանի մեզ պահանջած և իրապարկած նյութերի (դրև Մ. Սարգսյան, Մելիքական բնակելի համակառույց Տոգ ավանում, «ՊԲ», 1987, 3, էջ 132-140): Օգտվել ենք նաև Ն. Պապուխյանի չափազանքություններից:

⁹⁰ Մինչև այժմ ամբողջովին կանգուն և Մելիք-Եգանյանների հետնորդներին պատկանող այս բնակարանների բնությունը դուրս է մեր խնդրի շրջանակներից: Մանրամասն դրև Մ. Սարգսյանի հիշյալ հոդվածը:

⁹¹ Զ. Փափազյան, Մելիք Եգանի ընդունարանի մուտքի վիճագիր արձանագրություն, «Լուսինքն հաս. գիտ.», 1985, 5, էջ 75-78: Հանգամանակից ու համոզիչ բնութագրեր ենդիական այստեղ զույգ է դառնում, որ արձանագրության թվականը ոչ թե 1662-1667 է, այլ՝ 1622-1737: Նման Մ. Բարխուդրյանը, Արցախ, էջ 76, «Իվան հայ վիճագրություն», 5, էջ 180-181: Ի դեպ, սխալն առաջինը նկարել է Պ. Կարությունյանը (Պ. Արությունյան, Освободительное движение армянского народа, с. 62):

⁹² Մ. Բարխուդրյան, Արցախ, էջ 75, նույնի՝ Պարությունյանի, հր. Բ, էջ 37-38:

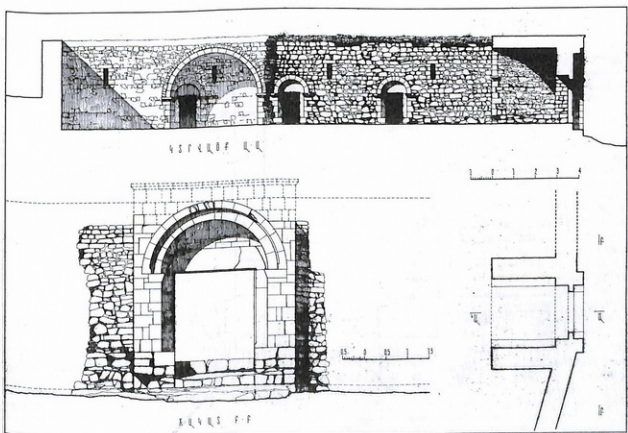
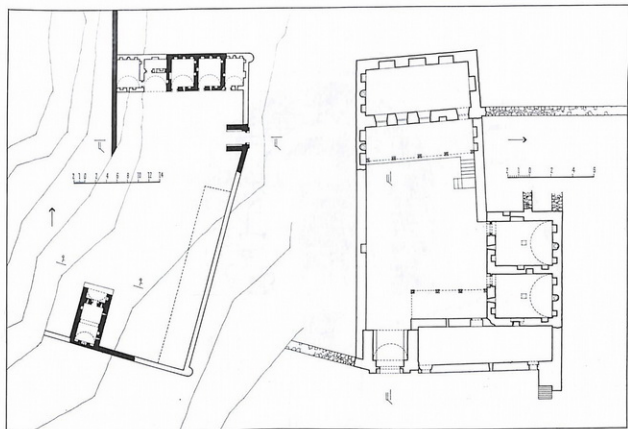
⁹³ Բաֆի, Եժ, հր. 9, էջ 440-445, Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. II, к. II, с. 92, 250, 269, П. Арутюнян, ук. соч., с. 62: «Հայ ժողովրդի պարունություն», հր. 4, էջ 181, Բ. Ուրարյան, Արցախի պարունություն, էջ 149:

⁹⁴ Աբրահամ Կրետացի, Պարունություն, էջ 80:

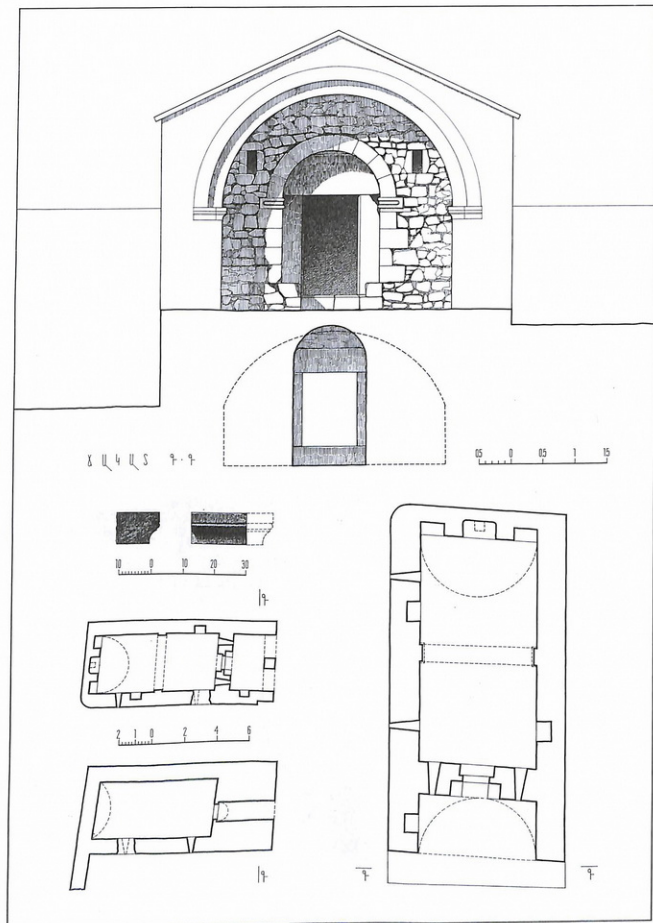
⁹⁵ Զ. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 77: Ներխանյան այստեղ Քոչիզը նույնպես է Բաշարաթի հետ:

⁹⁶ «Հայ ժողովրդի պարունություն», հր. 4, էջ 186, Զ. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 78:

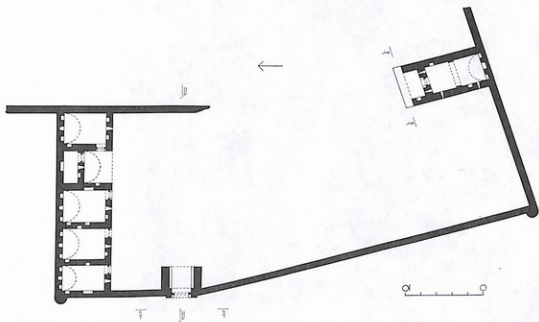
⁹⁷ Մ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 137:

6. ՏՈՂԻ ԱՊԱՐԱՆԻ. Զափագրություն-վերականգնություն

7. ՏՈՂԻ ԱՊԱՐԱՆՔԻ ԸՆԴՈՒՆԱՐԱՆ. Չափազրույթուն-փերագրություն

8. ՏՈՂԻ ԱՊԱՐԱՆԻ. Աղյուսակայություն

ագուցված քարի վրա, նույն՝ ՌՃՁ (1737) թվականին և պարկանել է Մելիք-Եզանի որդու՝ «բարուն Արամի»⁹⁸ այժմ չպահպանված հարկաբաժնին: Ըստ Մ. Մարգարյանի՝ դարպասի աջ կողմում գրեթե մյուս եղծված արձանագրության մեջ ընթերցվում է ՌՃՁ (1731) թվականը: Պետք է ենթադրել, որ կամ այստեղ նշված է ապարանքի շինարարության սկիզբը, կամ բացակայում է թվականի «Ձ» միավորը, որով այն փարեկից կդառնա նախորդ արձանագրությունների:

Ապարանքից մեզ հասած ամբողջական կառուցմանսերը՝ դարպասը, երկու սենյակը և ընդունարանը, ինչպես նաև դրանց կից պարերի մնացորդները ցույց են տալիս, որ այն սկզբնապես ընդարձակ ու պարսպապար համակառույց է եղել, հարակազմում հյուսիս-հարավ ուղղությամբ ձգված փարանքի պարագծային կառուցվածքով:

Դարպասը գտնվում է ապարանքի արևելյան ճակարի աջ կողմում՝ պարսպապարի բեկման փնդում և ունի պարսպից դեպի բակ առաջացող խորը, թաղակապ եզրամույթով սրեղծված ծավալածին: Արդաքին ճակարում մուրաբային բացվածքը ընդգծված է երկու կողմի որմնաեռերով, որոնք պատկանում են հորիզոնական բարավորն ընդգրկող երկասփիռան կամարով: Ճակարն աչքի է ընկնում նաև խնամքով իրականացված սրբաբաշ շարվածքով. բակայայաց ճա-

կարում մաքրաբաշ է միայն եզրաշարվածքը: Դարպասի ծավալն այժմ բողբարկված է կցակառույցներով և վրան ավելացված հարկով, սակայն դրսից հարակրեն նկատվում են մուրքի որմնակուսարներից դեպի երկու կողմ ձգվող պարսպի մնացորդները: Ընդ որում, դրանցից հարավայինը ընդհարված է գյուղամիջոյան ճանապարհով, իսկ հյուսիսայինը միանում է այս ուղղությամբ ձգված ուշ շրջանի ընդարձակ դահլիճի երկայնական պարին: Այս դահլիճից հարավ՝ ապարանքի հյուսիսային կողմի միջամասում ամբողջովին կանգուն են երկու իրար կից ու միաչափ սենյակներ (ներքուստ՝ 4,05 x 5,25 մ), որոնք հարակազմում ուղղակցուն են, թաղածածկ և մեկական ձախ եզրային մուրք ու դեպի ներս լայնացող փոքր պարուհան ունեն բակի կողմից: Մուրքերի հանդիպակաց պարերում բուխարիներ են երկու կողմի պահարանախորշերով, որպիսիք կան նաև մյուս պարերում, թաղերի կենտրոնների ուղղակցուն երդիկները փակված են սենյակների վրա հեղաքայում ավելացված հարկով: Ամբողջովին կուպրաբաշ քարից կառուցված սենյակների միայն շքամուրքերն են սրբաբաշ և ունեն միանման ու պարզ կամարակապ կառուցվածք:

Սենյակների արդաքին երկայնական ճակարներում պահպանված պարերի հեղքերն ու պահարանախորշերը վկայում են, որ այստեղ եղել են այլ բաժանմունքներ եւ: Այսինքն, սենյակների շարքը շարունակվել է դեպի արևելք և արևմուտք՝ մինչև պարսպապարերը, ընդ որում,

⁹⁸ Ըստ փաստաթղթի՝ «պարուն Մելիք Արամ» (1744-1745 թթ.), փն. Մ. Բաղդասարեան, Արցախ, էջ 75-76:

⁹⁹ Նման. Մ. Մարգարյան, էջ. աշխ., էջ 134, գծ. 1:

III. ՏՈՂ. Մեղիթ-Եզանի ապարանքի դարպասը և զույգ դահլիճների բախտախոյոց ճակարը

արևմտյան կողմում՝ միջանկյալ թաղակապ-երես-բաց նախամուտքով: Տեղիքի է շեշտել, որ բակա-հայաց ճակատով ու պարսպակից սենյակաշարի նման լուծումը լայնորեն փարածված էր Արցախի և Սյունիքի ուշ միջնադարյան քարաշեն բնակելի համակառույցներում՝ մելիքական ապարանքներում ու վանքապարկան բնակարաններում և թե-պարված էր փարածքի լավագույն օգտագործման ու պաշտպանական նկատառումներով:

Ապարանքի ամենաուշագրավ կառույցը՝ Մելիք-Եզանի ընդունարանը գտնվում է այս սենյակների դիմաց, բակի հակառակ՝ հարավային կողմում: Ընդունարանը թեթևակի շեղված թա-ռակների հարակազմով և թաղակապ ծածկով դաշիժե է (ներքուստ՝ 3,65 x 7,15 մ), երկայնական պատերի շարունակությամբ կազմված նույնպես թաղածածկ նախադահլով: Այստեղից բացվող դաշիժի կամարակապ շքամուտքը պարի կենտրոնական մասում է և երկու կողմի փոքրիկ պարուհանների հետ գտնվեցում է գրեթե ողջ ճա-կարը: Սրբաբաշ թաքերով շարված շքամուտքի միակողմ դակաբաբարն ու կամարափակի որմե-րի երեսները՝ երեք շարքի բարձրությամբ, ծածկ-ված են Մելիք-Եզանի «թանապա»-ընդունարանի վերնդիշյալ շինարարական արձանագրությամբ: Մուտքի դիմացի պատում օջախ-բուխարին է՝ եզ-րապարերին հաված երկու պահարանակախորշով, իսկ արևելյան պատում կա եւ երկու փոքր, դեպի ներս լայնացող պարուհան: Շամիկի թաղն ուժե-րացված է մեկ թաղակիր կամարով, որը հենվում է երկայնական պատերի կենտրոններում գտնվող որմնասյուների վրա:

Նախադարանի ի սկզբանե ունեցել է ծած-կաթաղը եզերող միաբաղիչ, կամարապապ ճա-կար (պահպանվել է նաև կամարի պատուհակի փրամադավոր թաքերից մեկը), որն այժմ մնացել է հեղափայտում հավելված երկկամար բացվածքի հեքնում:

Ընդունարանի դաշիժը կառուցված է ցած-րանիսր թաղով ծածկված կերտահարի վրա, ո-րը մուգը ունի նախադարանի փակով թեքությամբ իջնող նեղ, թաղակապ միջանցքից և լուսավոր-վում է արևելյան կողմի երկու վերձիգ պարու-հաններով¹⁰⁰:

Ամբողջ շինությունը իրականացված է կուպրաբաշ թաքից և ներսից սվաղված է կրա-շաղախով (սրբաբաշ շարվածքով ընդգծված են միայն որմնասյուներն ու թաղակիր կամարը): Ընդունարանի վրա հեղափայտում ավելացվել է նոր հարկ, փայտաշեն պատշգամբներով ծածկվել են ճակարակները: Մրա հեքնաներով հարթեցվել է երկնաջ փանիքը, փակվել են թաղի երդիկն ու բուխարում ծխանցքը:

Ուշագրավ է, որ ընդունարանի թիկնապա-րի եզերումը պահպանված շարունակվող պարի հեքնությո մարանանշում են համակառույցի շրջա-պարսից հարավային կողմի ուղղությամբ, որով որոշշխանում է ապարանքի երեք կողմերի (բա-ցի արևմտյանից) պարսպապարերի նախնական հարակազմը:

Հստ Մ. Սարգսյանի՝ դարպասից դեպի հարավ ձգվող պարասյին կից նույնպես եղել են բակահայաց սենյակներ, որոնցից առանձին հարավաներ այժմ էլ նկատելի են այստեղ հեքա-

գայում կառուցված երկու ընդարձակ բնակելի փնեթի առաջին հարկերում¹⁰¹: Հոբք ընդունելով Մելիք-Եզանի որդի Արամի 1737 թ. վերնդիշյալ արձանագրությունը՝ Մ. Սարգսյանը համարում է նաև, որ դարպասի դիմաց գտնվող շինության ստորին հարկը ևս ապարանքի սկզբնական հո-րինվածքի մասն է կազմել¹⁰²: Սակայն ուշադիր դիտարկումը ցույց է տալիս, որ այս բնակելի շեն-քը էապես փարքերվում է ապարանքի նախնա-կան կառուցմանսինքից և ավելի ուշ շրջանի է: Ինչ վերաբերում է կառույցի ճակատաբանսում գտնվող 1737 թ. արձանագրությանը, ապա պետք է ենթադրել, որ այն պարկանել է այժմ չպահ-պանված այլ շինությունների և 19-րդ դարում ա-պարանքի արմարական վերակառուցման ժամա-նակ ագուցվել է նույն փեղում կառուցված փան պարի մեջ:

Այս առումով ուշագրավ է շինության փն-դաղիքը, այն գտնվում է դարպասի ուղիղ դիմաց և երանամասով խորանում է լանջի թեքությամբ մեջ: Ամենայն հավանականությամբ, ինչպես բնո-րոշ էր խոշոր մելիքական ապարանքներին, այս-րեղ ևս եղել են լանջին հարող մի քանի թաղա-կապ սենյակներ (թերևս նաև՝ քարաշեն գլխա-րներ և կամարադարաններ), որոնք և կազմել են համակառույցի արևմտյան թեք: Նման կառուցա-մաների գոյությունը ենթադրելի է նաև այն պատճառով, որ ապարանքի պարուհակ փարածքի չափերի համեմատ՝ պահպանված շինությունները չափազանց քիչ են, մանավանդ որ, ինչպես վկա-յում է «պարոն Արամի» արձանագրությունը, մե-լիքական ընտանիքի անդամներն ունեցել են ի-րենց առանձին հարկաբաժինը: Բացի այս, անձ-նական հարստությանը հռչակված Մելիք-Եզա-նը¹⁰³ (ինչի մասին անուղղակի ակնարկներ կան նաև ընդունարանի արձանագրության մեջ), ան-շուշտ, ունեցել է իր կարողություններին ու ճա-նաչմանն ավելի պարշաճ ապարանք, քան այն, ինչ հասել է մեզ:

Տոկի մելիքական ապարանքը ստույգ թվագրված ամենավաղ կառույցներից է Արցախի նմանորինակ հուշարձանների շարքում և իր եր-բեմնի պարիակ հորինվածքով ակնհայտորեն նաև պաշտպանական բնույթ է ունեցել՝ որպես երկրամասի հարավային ծայրագավառ Դիզակի ռազմական հենակետերից մեկը: Մեծ արժեք ու-նի հարկապես ընդունարանը, որն ինքնությամբ է ոչ միայն իր բազմաբարձրակա շինարարական արձանագրության և որա մեջ շինության բնույ-թի («թանապա»-ընդունարան) հիշատակությա-մբ, այլև հորինվածքով: Քաշաթառի և խնա-ծախի ընդունարանների հետ ունեցած որոշ ընդ-հանրությանը հանդերձ՝ Մելիք-Եզանի ընդունա-րանը նաև խիստ յուրահատուկ է և ներկայաց-նում է այդ ուշագրավ կառուցմանսի նոր փայա-բանական փարքերակ: Ապարանքի դարպասը ևս եզակի է իր պահպանվածությամբ և ընդունա-րանի հետ կարևոր դեր ունի մելիքական ապա-րանքների ընդհանրական կերպարի վերհանման գործում:

¹⁰¹ Նույն փեղում, էջ 139:

¹⁰² Նույն փեղում, էջ 137:

¹⁰³ Լեո, հոնգապական կապիսալ, էջ 159, նույնի՝ Նայոց պար-մություն, հրք. 3, գիրք Բ, էջ 254-255, Армянно-русские от-ношения в XVIII веке, т. IV, с. 211:

¹⁰⁰ Մ. Սարգսյանը կարծում է, որ «շինությունը ծառայել է որ-պես բակախորշ» (*): Տե՛ս նույն փեղում, էջ 135:

ՆՅՈՒՆԻՍԱՆԻ ԲԵՐ

Գյուլիսարանի բերդը գտնվում է ԼՂՀ Շահումյանի շրջանի Գյուլիսարան գյուղից մոտ 2 կմ արևմուտք, Ինջա գետակի աջ ափին, Մոսավ լեռանը հանդիպակաց հսկայական սեպածն քարաժայռից կազմված բլրի վրա¹⁰⁴։ Արևմուտքից՝ Մոսավի անտառոտ փեշերից հոսող գետակը երեք կողմից շրջանցում է բլուրը՝ նրան թերակղզու ձև տալով և միայն հարավային կողմի համեմատաբար մաքսելի լանջով է կապվում ստորոտի հետ, որտեղից և ամրոցի հիմնական մուտքն է։ Բերդը կառուցված է ժայռաքարձուների լեզվակաձև հարթության վրա (երկարությունը 240 մ է, ամենալայն մասը՝ 30 մ), բրգավոր շրջապարիսպը դրված է քարածքը եզերող գրեթե ուղղանկյուն ժայռերի անկանոն պարագծով, հարավային կողմը ամրացված է կրկնապարսպով։ Գետնափոր թաղակապ զաղբրնուղին հյուսիս-արևմտյան կողմում է՝ թողարկված անտառախիտ լանջով։

Միջնաբերդ-ապարանքը տեղակարգված է ամրոցի արևմտյան կողմում, ժայռազանգվածի անկյան եզրին գոյացած բարձրադիր ու նեղիկ դարավանդի վրա, իսկ երկրորդ՝ փոքր ապարանքը կառուցված է բերդի հարավային լանջի ստորոտում, դեպի մուտքը քանոթ ճանապարհի մոտ։ Այստեղ՝ բերդի շուրջը սփռված երեմնի բերդավանդի պահպանվել են բազմաթիվ այլ շինությունների մնացորդներ, այդ թվում՝ եկեղեցու, ջրաղացի, բաղնիքի և կամրջի ավերակները¹⁰⁵։

Բերդի, նաև ապարանքների կառուցման վերաբերյալ պարզական արդյո՞ք տեղեկություն հայտնի է։ Անցյալ դարավերջի ուսումնասիրողներից սկսած, ժողովրդական ավանդազրույցների հիման վրա տարածված է այն տեսակետը, իբր՝ Գյուլիսարանի մնիթության մյուս կենտրոն-

նում՝ Հռեմեկավանում հիմնավորված Մելիք-Բեգլար Ա-ը հզորանալով փրկել է նաև գավառի հին իշխող Աբրահամ յուզբաշուն պարկանող Գյուլիսարան բերդին և նորոգելով, դարձրել իր նստավայրը¹⁰⁶։ Մակայն նորահայտ պարմական աղբյուրները ցույց են տալիս, որ այստեղ ժամանակագրական շփոթություն կա։ 17-րդ դարի կեսերին գործած Մելիք-Բեգլար Ա-ի և նրան հաջորդած մելիքների իշխանությունը մինչև 18-րդ դարի կեսը անմիջականորեն չի տարածվել Գյուլիսարան գյուղի և նրա շրջակայքի վրա, իսկ այստեղի հին իշխողների շառավիղ Աբրահամ յուզբաշին ապրել ու գործել է Մելիք-Բեգլար Ա-ից ավելի քան կես դար հետո¹⁰⁷։

1720-30-ական թթ. հայ-ռուսական հարաբերությունների նամակ-փաստաթղթերում, որպես Գյուլիսարան գավառի, գյուղի և բերդի (բնագրում՝ նաև «սղնախ») տեր քանիցս հանդես են գալիս եղբայրներ Նսայի, Աբրահամ և Սարգիս յուզբաշինները¹⁰⁸։ Այս փաստաթղթերի ուսումնասիրությանը պարզված է, որ Գյուլիսարան բերդը 18-րդ դարի առաջին երեսնամյակում Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարի ընթացքում սրելովված հինգ ռազմական կազմա-

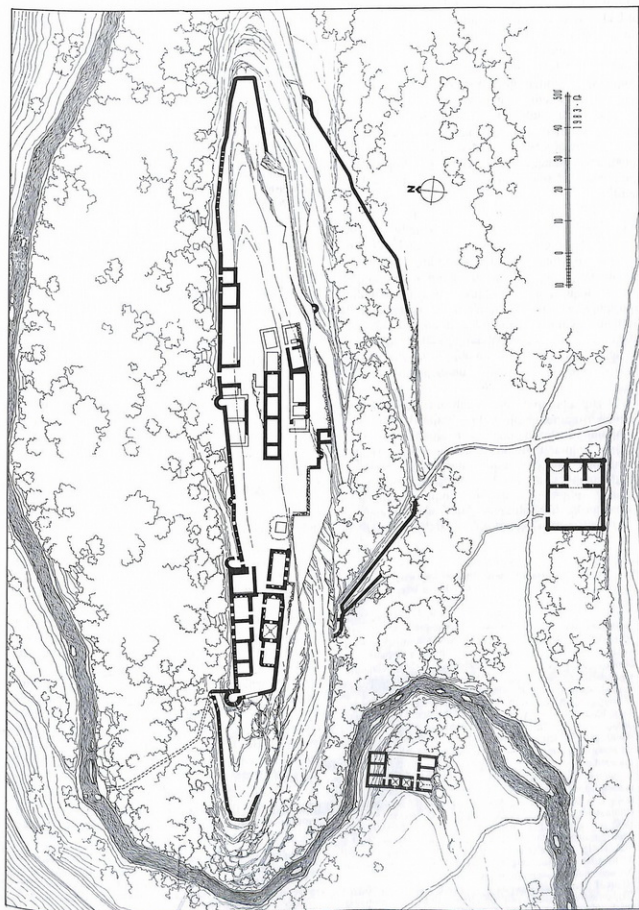
¹⁰⁴ Ըստ վաղեական բաժանման՝ Ինջա գետակի աջ ափը գտնվում է ԼՂՀ Մարտիրոսի շրջանի մեջ։

¹⁰⁵ Բերդը և շրջակա շինությունները չափազույժ ենթ 1983 թ.։

¹⁰⁶ Բաթթի, Եժ, հր. 9, 419, 422, Մ. Բախյուրսյանց, Պարմոթյան Աղունից, հր. Բ, էջ 49-50, նույնի՝ Արցախ, էջ 256-257, Կ. Լալայան, «Գանձակի գավառ», Երևան, հր. 2, էջ 210, 253։ Գավառի պարմության անթափարար ուսումնասիրվածության պայմաններում այս վաղիանը նույնությամբ կրկնվել է նաև հերապայում։ Տե՛ս Առն, Նայոց պարմություն, հր. 3, գիրք Բ, էջ 259, Մ. Յովհաննեսյան, Նայաթալիքի բերդերը, էջ 457-460։

¹⁰⁷ Այս մասին համաժամանորեն տե՛ս Կ. Դահրամանյան, Հյուսիսային Արցախ, գիրք Ա, էջ 16-20։

¹⁰⁸ Армянно-русские отношения, т. II, ч. II, с. 25, 27, 29, 41, 60, 63, 72, 77, 84, 92, 187-188, 235, 250-251, 282, 285-286, 289, 321, Армянно-русские отношения, т. III, с. 20, 23-24, 33, 41.

վոգումներից մեկի՝ Չարաբերդ-Գյուլիսիան սղնախի կարևոր հենակետերից մեկն էր¹⁰⁹։ Ժամանակին մեծ համբավ ու հեղինակություն են ունեցել հաղթական այստեղ ամրացած Նաայի յուզբաշին և Աբրահամ Սպարապետը, որոնք կարողացել են համառ դիմադրությամբ ու ճկուն քաղաքականությամբ երկրամասը զերծ պահել կովկասյան լեռնականների և թուրքական բանակի ասպարակություններից՝ միաժամանակ եռանդուն մասնակցություն ունենալով Աբգային ազապազրեղու խնդրով Ռուսաց արքունիքի հետ Կարվելու նամակագրական բանակցություններում¹¹⁰։

Ամենայն հավանականությամբ, հենց այս շրջանում է՝ 18-րդ դարի առաջին քառամյակներին հիմնովին վերակառուցվել են բերդի՝ մեզ հասած պարիսպներն ու շինությունները, այդ թվում՝ միջնաբերդի ապարանքը։ Անշուշտ, բերդի չափազանց նպաստավոր դիրքն ու պայմանները պաշտպանական նպատակներով օգտագործվել են նաև նախորդ դարերում և, դարձելով ավերակների շերտագրական դիտարկումից, մասնավորապես միջնաբերդ-ապարանքը վերակառուցվել է առնվազն 17-րդ դարից պահպանված հիմքի վրա։

Մոնախական պայքարի անկումից և Աբրահամ Սպարապետի մահից հետո¹¹¹, 18-րդ դարի կեսերին բերդն անցել է զավախի մյուս նշանավոր իշխանապետի մեծ հեղինակություն ունեցող Մեխյան-Նովսեփին, որի հիմնական նպատակարար ճոռելավանի ապարանքն էր։ Այս մելիքին պետք է վերադառնալ բերդի ստորոտի փոքր ապարանքի կառուցումը, հավանաբար նաև՝ միջնաբերդի ապարանքի վերանորոգումը¹¹²։ Մեխյան-Նովսեփի և

նրա որդիների՝ Մելիք-Բեգլարի և Մելիք-Աբովի օրոք ևս բերդը երկրամասի հզորագույն ամրոցներից մեկն էր և անառիկ է մնացել դարավերջին զրեթե ողջ Արցախյան փրկած Շուշիյա խանների ուրնձգությունների դեմ¹¹³։ Բերդը միաժամանակ շարունակում էր մնալ հայ-ռուսական դիվանագիտական նամակագրություն օջակներից մեկը¹¹⁴, և պարսիական չէ, որ այստեղ է կնքվել 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ի ռուս-պարսկական հաշտության պայմանագիրը։

Միջնաբերդ-ապարանքի ընդհանուր հատվածները թելադրված է փեղանքը պարիսպի ժայռերի եզրագծով և արևելքից արևմուտք ձգված կողմերով սեղանի տեսք ունի։ Հիմքում ուղղանկյուն սենյակները երկայնական պարսպապատերին կից երկու շարք են կազմում, որոնց միջև ստեղծված միջանցքի մուտքը արևելքից է։ Միջանցքի հյուսիսային կողմի սենյակներից երկուսը (4,6 x 7,1 մ և 4,6 x 5,6 մ) լայն պարտիաներ ունեն արդարապես պարունակում են արևելյանը՝ նաև օջախ-բուխարի՝ զույգ պահարանախորշերով։ Այս շարքի մյուս երկու սենյակի (3,9 x 5,6 մ և 3,9 x 3,3 մ) ներքին պարիսպի միայն հեղքեր են մնացել, իսկ արտաքին պարիսպի մեջ բացված է յոթ պարտիան-հրակնար։

Միջանցքի հարավային շարքը բաղկացած է իրար հետ մուտքերով կապված երեք սենյակից, որոնցից արևելյանը (4,5 x 7,0 մ) մուտք ունի նաև միջանցքից։ Այս սենյակն առանձնանում է մյուսներից կանոնավոր դասավորված պահարանախորշերով և խոշոր օջախ-բուխարիով, իսկ մուտքի դիմաց ունի փոքր պարտիան։ Այստեղ հարավային ճակարի ծածկի սահմանում պահպանված չորս գերանները վկայում են բարձրակային պարզցամքի, հեթևաքար՝ նաև երկրորդ հարկի երեսմի գոյության մասին։ Ուշագրավ է նաև միջին սենյակը (4,5 x 4,8 մ), որի հարակից մի փոքր բարձր է կողիցներից և ունի երդիկակիր զոցվող թաղով ծածկված թաքստոց-գերանախարկ։ Վերջինս այժմ մասամբ լցված է ծածկի փվածքով ու հողով և հավանաբար ստորգրեկայ գաղթունով է ունեցել։ Այս շարքի մյուս սենյակում ևս (3,8 x 7,0 մ) կան պահարանախորշեր և, ըստ ամենայնի, այստեղ եղել է նաև բուխարի։

Երկշարք սենյակների և միջանցքի արևմտյան կողմում առաջացած անկանոն հարավահաստի կողմից հրապարակը եզերված է ժայռազանգվածի շուրջով դրված խուլ պարսպով, իսկ հյուսիս-արևմտյան անկյունամասը ամրացված է բարձր, բողբոջան, սնամեջ և հրակնարներով հագեցված բուրգով։

Հիմնությունների այս խմբի ներքին պարտիքը պահպանվել է մեծ 1-2 մ բարձրությամբ, իսկ շրջապարսպի երկայնական հարվածների բարձ-

¹⁰⁹ Տե՛ս նաև Զ. Արզումանյան, Մոնախների առաջացումը և նշանակությունը, էջ 77-79, նույնի «Մեծ» և «Փոքր» աղետների հարցի շուրջ, էջ 85-92։

¹¹⁰ Армяно-русские отношения, т. II, ч. I, под ред. Аш. Иоаннисяна, Историческое введение, с. XXXIX, XLIII-XLIV, LXII, XCV-XCVI, П. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века, с. 224-226, 228, «Хач» ժողովրդի պատմություն, հր. 4, էջ 160-161։ Աբրահամը միակն է իր ժամանակակից յուզբաշի-գորապակներին, որ Դավիթ-Բեկի զինակից Միսիրաբ-բեկի պես նաև սպարապետ է կոչվել։ Նայրեի է նաև թուրքական սուլթանի ֆիրմանը անհնազանդ «զալուր Աբրահամին» պարձելու մասին։ Մանրամասն տե՛ս Ա. Արթուրյան, Մի և Զ. Արզումանյանի մոտո-վոլորների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից։

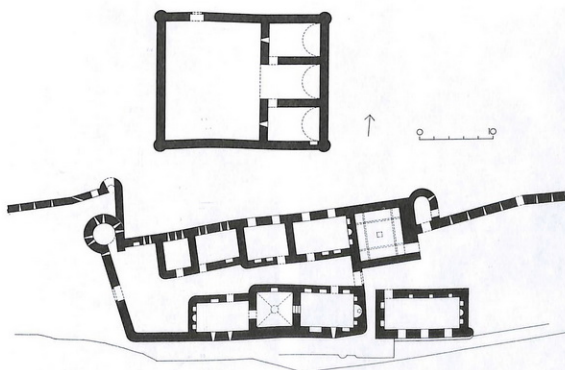
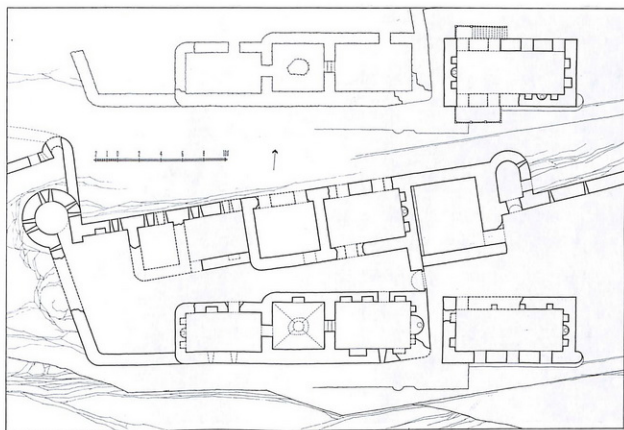
¹¹¹ Աբրահամ Սպարապետի մահվան փարին հայտնի չէ։ Փաստագրություններ առկա վերջին իշխանությունը 1733 թ.-ից է, իսկ քաղաքապետը գրվելիս է եղել Գյուլիսիանի Աննափափկի վանքում (տե՛ս Բաճիկի, Եժ, հր. 9, էջ 269) և 1990 թ. քառամյակ միջանկյուն հաղթանակների և Գյուլիսիանի գոյություն։ Ունի հետևյալ արձանագրությունը. ԱՅՍ է ՆՆԱՎԱՅՍ ԳԵՌՈՐԵՒ ՈՐԻ՝ ԱՐՎԱՅՍ ՈՒՋԱՄԵՐԻ, ՈՐ ՓՈԽԵՐԵՒ ԱՆ ԱՆ ՏԵՒ ԹԱՒ... (թվականի հաջորդ փառերը չեն պահպանվել չորրորդ դարի վրա)։

¹¹² Շար Բ. Բախլախյանից «...զավախին կանգուն մնում է Մեխյան-Նովսեփի ապարանք, որ հիմնումա է բերդի հարաւային կողմում, մուտքի այս ու ծախ անկնկնկություն»։ (Տե՛ս «Արցախ», էջ 256)։ Նշված վերոյում պահպանված շինություններ-

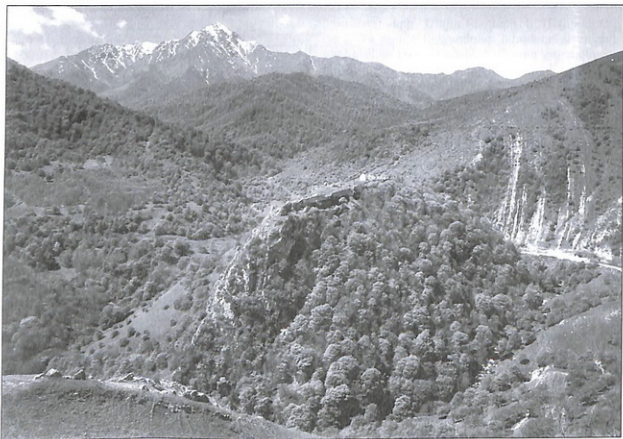
ը ղեկավարում ենք ապարանք համարել, մանավանդ որ դրանցից մի փոքր արևմուտք միջնաբերդ-ապարանք է։

¹¹³ Բաճիկի, Եժ, հր. 9, էջ 446 և հիմք. А. Р. Иоаннисян. Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия.

¹¹⁴ Նույն տեղում, с. 185, 225-226, Армяно-русские отношения, т. IV, с. 232-234, 238, 328, 383, 496.

10. ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆԻ ԲԵՐԴԻ ԱՊԱՐԱՆՔ. Հափազրություն-վերականգնություն

IV. ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆԻ ԲԵՐԴ. Մեյիցական ամրոցը իս-արլ-ից՝ Մռավ լեռան հեղ, արմ-ից և արլ-ից

V. ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆԻ ԲԵՐԴ. Միջնաբերդի ապարանքի բնօրինակը փակքը և կրկնաշարի դռնիկներ

րությունը դրսից 5-6 մ է: Ըստ պահպանված հետքերի սենյակներն ունեցել են հարթ գերանածածկ, իսկ միջանցքը բաց է եղել:

Ապարանքի բաղկացուցիչ մաս են կազմում այս պարփակ համակառույցի մուտքի աջ կողմում կցված գլխատուրնը և դրա հանդեպ, հարավային ժայռեզրին մեկուսի կանգնած երկհարկանի շենքը: Վերջինս բաղկացած է հիմքում ուղղանկյուն (4,1 x 10,1 մ) կրկնահարկ դահլիճից և ողջ կառուցապարաման մեջ իր ակնհայտ շեշտվածությամբ, ըստ ամենայնի, մեխիզական փան գլխավոր հարկաբաժինն է եղել: Ի տարբերություն մյուս սենյակների, այստեղ առաջնահերթ կարևորություն է տրված բնակարանի հարմարավետությանն ու գեղեցկությանը. երկայնական պատերում թողնված են դեպի ձորահովիտներն ու Մոավ լեռն ուղղված լայն պատուհաններ, պատերը հազեցած են կանոնավոր դասավորված կամարակապ պահարանախորշերով և օջախբուխարիներով: Շենքի պատերը հիմնականում կանգուն են մինչև 6,5 մ բարձրությամբ, փլված է միայն երկրորդ հարկի երկայնական պատերի արևմտյան կեսը: Չեն պահպանվել նաև փայտաշեն մասերը՝ միջհարկային ծածկերը, երկրորդ հարկի աստիճաններն ու բարձակային պարզզամբը, ինչպես նաև տրանիթը, որն ըստ լայնական պատերի ճակտոների եղել է երկլանջ:

Գլխատուրնը ուղղանկյուն հիմքով կառույց է (6,1 x 6,6 մ) և մուր գրվելով կից պարսպաբուրգի միջով բացվող բերդի մուտքերից մեկին, ինչպես նաև միջանցքի և կրկնահարկ դահլիճի մուտքերին. հավանաբար եղել է պահակարան կամ ախոռ: Կառույցի քառակուսուն մուր հարակաձևն ու պահպանված խուլ պատերը հուշում են, որ ծածկն ունեցել է վերնալույս-երդիկով բրգաձև-գերանակապ կառուցվածք:

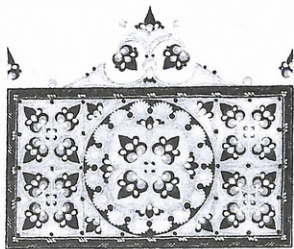
Գլխաքան մուր բերդապարսպի բեկման տեղը ամրացված է սնամեջ բուրգով, որը եզրափակելով միջնաբերդի կառուցապարամը հյուսիս-արևելքից՝ միաժամանակ իր կրկնակի կամարամուտքով ապարանքի ամենահարմար ու ապահով կապն է դրսի հետ:

Ապարանքի պատերը շարված են կուպրափաշ քարից և ունեն 1,0, 1,2 և 1,4 մ հաստություն, արտաքին պատերի ստորին մասերում պահպանվել են ավելի վաղ շրջանի կանոնավոր բարաշարվածքի հարվածներ: Պարերի, խորշերի ու բացվածքների եզրամասերում կիրառվել է նաև սրբաքաշը, որից մնացորդներ են պահպանվել կրկնահարկ շենքում:

Միջնաբերդ-ապարանքի ճարտարապետական նկարագրում պարզագույն միջոցներով համադրված ու լուծված են ամրացված մեխիզական բնակարանին հատուկ գործառնական խնդիրները՝ տեղանքի սուղ պայմաններում, որով և արժևորվում է դարաշրջանի պալատաշինության համապարկերում: Միջնաբերդ-ապարանքը մեզ հասած այս կարգի սակավաթիվ հուշարձաններից ամենամտքոգեականն ու անխաթարն է և ուրուշակի պարկերացում է փայխ մեխիզական ապարանքների հորինվածքային ու տիպաբանական տարբերակներից մեկի մասին:

Փոքր սպարանքը ուղղանկյուն հարակազմով քառաբուրգ-պարսպափակ կառույց է (արտաքուստ՝ 18,4 x 23,0 մ), բաղկացած բակից և արևելակողմից դրա ողջ լայնքը բռնող երեք հավասարաթոյից բաժանմունքից: Շինությունից պահպանվել է միայն բրգավոր շրջապարիսպը, սակայն առկա հետքերից պարզորոշ երևում է, որ բաժանմունքներից եզրային երկուսը թաղակապ սենյակներ են եղել (4,6 x 6,8 մ), իսկ մեջտեղիցը կամարակապ-երեսքաց ճակատով թաղածածկ նախասրահ: 1,2 մ հաստությամբ պատերը կառուցված են կուպրափաշ շարվածքով և պահպանվել են 1-2 մ բարձրությամբ: Սենյակները գուրկ են ձմեռային բնակության համար անհրաժեշտ ավանդական բուխարիներից, զյան նաև պահարանախորշեր: Կարելի է ենթադրել, որ գլխաքանի հարմարավեր հաղթության վրա, բերդի դյուրամարտիցի ստորոտում և բաղնիքի հարևանությամբ կառուցված այս փոքր սպարանքը ծառայել է ամառային հանգստի ու ժամանակավոր բնակության համար:

ԴՅՈՒՆԻՍԵՆ

Ապարանքը գրվում է ԼՂՀ Ճահույանի շրջանի Գյուլիսարան գյուղի կենտրոնական մասում, գյուղամիջյան ճանապարհների հրապարակաձև խաչմերուկի մոտ՝ շրջապատված բնակելի տներով¹¹⁵։ Գյուլիսարան գյուղը հայ մելիքությունների շրջանում համանուն գավառի կենտրոնն էր և առավելապես հայերի է 17-18-րդ դարերի ազգային-ազատագրական պայքարում ունեցած նշանակալի դերով։ Սակայն երկրամասի նվիրական ուխտարարողների և վաղ միջնադարից հայտնի վանքերի՝ Հոռեկավանքի ու Ջրվարիկ-Եղիշե առաքյալի վանքի մերձակայքում գտնվող գյուղի պարմությունը կապված է շար ավելի վաղ անցյալի իրողությունների հետ։ Ուսումնասիրողները գյուղը նույնացնում են Վաչագան Բարեպաշտի օրոք նշանավոր Աղուե ամրոցի ու գավառի¹¹⁶, ոմանք՝ այդ ժամանակաշրջանի Գյուլիսարան արքայանիստ բնակավայրի հետ¹¹⁷։ Իսկ 1466 թ. գյուլիսարանցի գրիչ Հակոբը մի ձեռագիր «Մաշտոցի» հիշատակարանում մեզ է թողել գյուղի հնագույն անունը, «որ է Վարդուտ»¹¹⁸։ Նախընթաց դարերում գյուղի գոյությունն մասին են վկայում նաև ապարանքի շուրջը տարածված կենտրոնական թաղում հայտնաբերված 13-15-րդ դարերի արձանագիր խաչքարերն ու բեկորները։ Ապարանքի կառուցման մասին շինարարական արձանագրություն կա գլխադրանը արևմուտքից

կից դաիլիճի շքամուրքի ճակարակալ բարի վրա.

«ՇՆՈՐՀԻՆ ԱՅ ԾԻՆԵՑԱՄ ԱՊԱՐԱՆՍ Ի ԹՎԻՆ Ռ ԵՒ Մ(Ի)Ա(1772) ԵՍ ՅԱՎՈՐԱՍ ԾԱՌԱՅ ԱՅ ԻՇԽՕՂ ԳԵՂՈՑՍ ՈՐԴԻ ԱՐԱՐԱՆԱՍ ԸՄՊԱՐԱՐԱՆԵՏԻՆ»:

Ուշագրավ է, որ արձանագրության թվականի տասնավորն արքայապետը գլխադրաժի պնդում փորագրված ուղղաձիգ գծիկը տարբերությունների տեղիք է տվել, թվականը վերծակվել է «ՌՄԱ» (1752)¹¹⁹, կամ «ՌՄԼԱ» (1782)¹²⁰։ Սակայն արձանագրության լուսանկարում և ֆախագրված գրագրում պարզորոշ երևում է, որ չնայած կցագրերով ու ենդիկի տատաններով խիտ փորագրված վիմագրին, տասնավոր տառի ուղղաձիգ մասնիկից հետո թողնված է ընդարձակ տարածք մինչև միավորի «Ա»-ն։ Ուստի, առավել հավանական է, որ այստեղ փորագրողը բաց է թողել ոչ թե տասնավոր «Լ»-ի, այլ «Ի»-ի հորիզոնական մասնիկը։ Ապարանքի կառուցման այսպիսով սրացված «ՌՄԻԱ» (1772) թվականը հիմնավորվում է նաև այն հանգամանքով, որ կառուցողը՝ «Արքայան» Սպարապետի որդի Յակոբը, հիշում է դրանից երկու տարի անց՝ 1774 թ. մի փաստաթղթում, որպես «Արքայան խզաշու որդի Յակովբյան խզաշի»¹²¹։

¹¹⁵ Ապարագրությունը՝ ըստ մինչև 1992 թ. վիճակի, չափազորությունը՝ 1980 թ. (1992 թ. հունիսին արդեն անցնի թուրքերի թոժապակել են գյուղը, բնակչությանը տեղահանել, ապա թալանել ու իրիկել տները, այդ թվում՝ ապարանքը)։

¹¹⁶ Մ. Երևմտյան, Տաշատարան ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Ե., 1963, էջ 34։

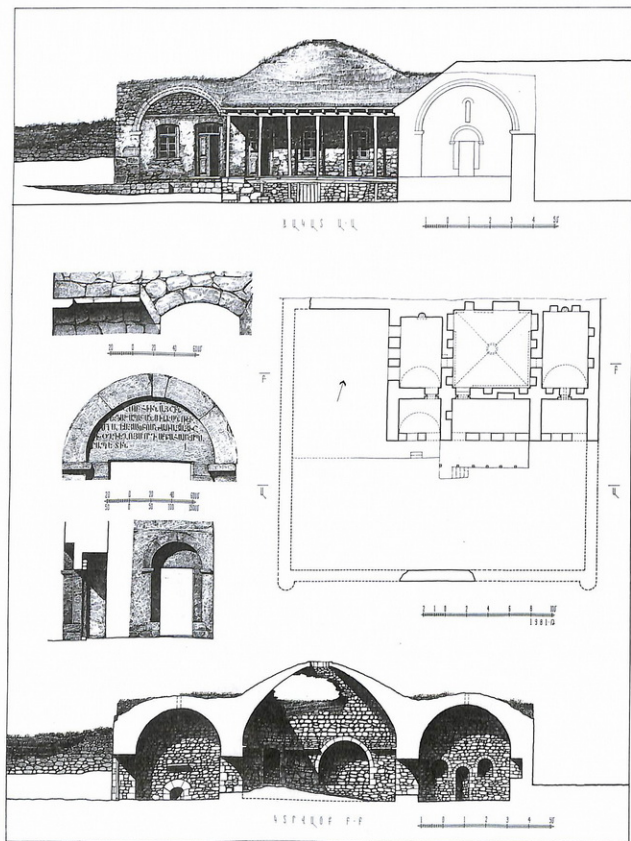
¹¹⁷ Հար «Բաժնու» այդ կամոնին էր Սարգիս արքայապետու Տապալանքի իր անունով «Դարձուրտն աշխարհին Աղուե-նից» և «Ճաղուն» Նարաբադու մելիքների՝ աշխարհություններում։ (Տես Բաժնի, Եժ, հր. 9, էջ 613-615)։

¹¹⁸ Եժ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 246։

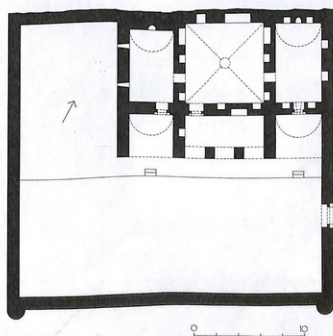
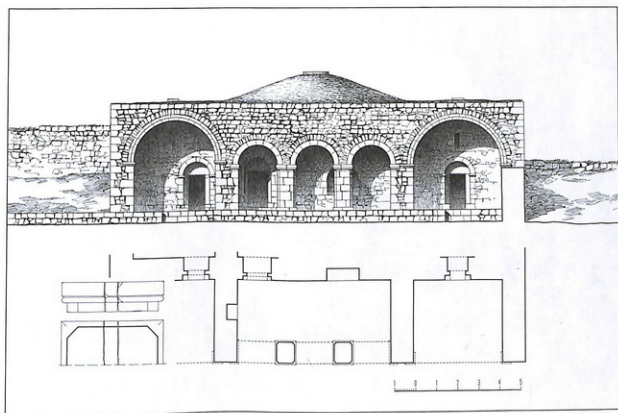
¹¹⁹ Մ. Բարխուդարյան, Արցախ, էջ 241, Կ. Ղախրամյան, Նյու Յորկ Գյուլիսարանի մելիքության պարմության վերաբերյալ, «Լրաբեր հաս. գիթ», 1979, 12, էջ 116, նույնի՝ Նյու-Իսթային Արցախ, գիթ, Ա, էջ 70։

¹²⁰ Ե. Լալայան, «Գանձակի գավառ», Երևան, հր. 2, էջ 304, «Դիվան հայ վիմագրության», 5, էջ 248 (արձանագրությունն առնված է Լալայանից)։ Այսպես ենք վերծակել նաև մեր նախորդ հրապարակումներում։ (Տես Ա. Նույան, Արցախի պալատական ճարտարապետության երկու նուշարման, «Լրաբեր հաս. գիթ», 1982, 10, էջ 68-70)։

¹²¹ Մ. Բարխուդարյան, Արցախ, էջ 241-242։ Մի առումայի վերաբերյալ այս պատմական-փաստաթղթեր 19-րդ դ. վերջերին հեղինակի տեղն է ապարանքում բնակվող Արքայան Սպարապետի հեղազա ժառանգների մոտ։

11. ՎՅՈՒՆԱՎԱՆԻ ԱՊԱՐԱՆՔ. Չափագրություն

12. ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆԻ ԱԳԱՐԱՆԸ. Վերակազմություն

Վ. ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆ. Գյուղը իրեն զերեզմանուցից և ապարանքը իր-արմ-ից

VII. ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆ. Արրուհում Սպարապետի որդի Հակոբի տապարանի գլխավորը
և Աբրահամ Սպարապետի տապանաքարը

Արժանահիշաբար է, որ ապարանքը կառուցումից ի վեր երբեք չի թվել, մինչև 1992 թ. այնտեղ և դրան հետագայում ավելացված սենյակներում ապրում էին Աբրահամ Մպարապետի գրոհմի շառավիղ Մեխիգանների ընտանիքները:

Իսկ Աբրահամ Մպարապետը և իր ճաշի ու Մարգիս յուզբաշի-եղբայրները, ինչպես տեսանք նախորդ ապարանքի առեղծոթյամբ, գավառի իրեն իշխողների ժառանգորդն էին և իրենց հենդակական կենսագրության էջն են թողել 18-րդ դարի առաջին երեսնամյակի հայ ազգային-ազատագրական պայքարի պայմանության մեջ՝ որպես խիզախ ու շրջահայաց ռազմաքաղաքական գործիչներ¹²²: Հարկանշական է, որ, ըստ ապարանքի շինարարական արձանագրության, դարավերջին 1772 թ. գյուղում իշխում էր Աբրահամ Մպարապետի որդի Տակորը, ճնապ հիշյալ 1774 թ. վկայագրից է նաև հայտնի, որ ապարանքը կառուցող «Յակոբջան իւզբաշու»՝ օրերում գավառի տերը «Հիւրեկավանի քաջամարտի Մելիք-Յուսեփն» էր¹²³: Ավանդից հետևում է, որ դարասկզբի հալածաթուրքական թեմ կոիվների շրջանում, Աբրահամ Մպարապետի և նրա զինակից եղբայրների նպոց-ապարանք, իրոք, եղել է Գյուլիսթան բերդում, իսկ դարի կեսերից, բերդը Մելիք-Նովսեփին անցնելուց հետո, Աբրահամի հետնորդների նստավայրը դարձել է նույնանուն գյուղը, որտեղ և կառուցվել է նոր ապարանքը:

Մեղծ թերությունը հարավահայաց լանջի վրա կառուցված ապարանքը, ճնապ հետագա վերակառուցումներին ու հավելումներին, հիմնականում պահպանել է նախնական հարակամը և բաղկացած է գլխավորին ու դրա երկարության չափով երկու կողքից կից մեկական սենյակներից, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի երկայնական պատերի շարունակությամբ կազմված առանձին նախասրահ-պարզգամ: Ընդ որում, դրանք մեկ ուղղանկյուն հիմքով ամբողջություն են կազմում (արարեսուր՝ 19,7 x 13,2 մ) և երևապարով հավան են լանջին, իսկ ճակարամասի հարակը փորը-ինչ բարձր է բակից:

Գլխավորը հարակազմում քառակուսի ընդարձակ դահլիճ է (ներքուսուր՝ 7,15 x 7,15 x 6,2 մ), քարաշեն օղակող թաղերով կազմված երդիկավոր զմբեթածածկով: Մուտքը նախասրահից է՝ ճակարապատի ճախ ելքում և ունի բարավորաբար ընդգրկող արարեսուր երկաթեղ, իսկ ներքուսուր կիսաշրջանաձև կամարամուկ: Գլխավոր պարերում թողնված փայտ մեծ ու փոքր պահարանավորները և դեպի կից սենյակներ երկու կողային մուտքերը երկայնական ուղղությամբ դասավորված են համաձայն ու կանոնավոր, իսկ լայնական կողմերում՝ ազատ տեղադրությամբ, և փայրեր բարձրություններն ու կամարաձև, վարդեր ունեն (երկաթեղ, կիսաշրջանաձև, հարթաթղեղ), ինչը մեծ աշխուժություն է հաղորդարարողը, ինչը մեծ աշխուժություն է հաղորդում ողջ ներքին փարձոցին: Գմբեթաթաղի հիմքի «թարթը»-դարակ-որմնագործին մագլցվածությամբ

յան համար դրված է ծածկի անցման սահմանից բավականին ներքև, որի պարզառոտ այն ընդհատվում է մուտքի և խորշերից մի քանիսի բարձր կամարաղեղներով՝ միաժամանակ իր ցածր դիրքով ընդօժեշելով թե գմբեթածածկի բարձրությունը, թե որմնախորշերի անընդհատ շարքը պարերում: Ըստ փաներների վկայության որմնագործն ամրացված են եղել մտադարակ կոխածո-ձևավոր ջահակալներ, գլխավորան հյուսիս-արևմտյան անկյունում գրկվող աղբյուր-ջրավազը փակվել է 80-ական թթ. այդ մասում ծածկի փուլգման պարամետրով, իսկ ծխից սևացած պարերն ու առաստաղը վկայում են երբեմնի օջախի գոյության մասին:

Գլխավորը կից սենյակների հետ կապող ենդ ու ցածրի մուտքերը հերազայում կիսով չափ փակվել են և օգտագործվել որպես պահարանավորներ: Սենյակները միասնական թաղակալ շինություններ են (արևմտյանը ներքուսուր 3,8 x 6,4 մ, արևելյանը 4,25 x 7,05 մ) իրենց լայնության չափով կազմված թաղակալ-երեսաց նախասրահներով, որտեղից և մեկական մուտք ունեն, իսկ արևելյանը ունի նաև ենդ պատուհան դրանից վեր: Մրանք լուծված են դարին բերդը պարզ, կամարակալ շրջամուտքերի ձևով, արևմտյանի բարավորին շինարարական արձանագրություն է:

Սենյակների երևապարի կենտրոնում օջախ-բուխարիներ են. արևմտյանում՝ դրանից վեր տեղադրված լամպաքար («վրաքար»)՝ ճրագակալով, իսկ արևելյանում՝ գոյց կամարախորշերով: Արարեսուր երկայնական պարերում ևս պահարանավորներ են եղել, որոնցից միայն մեկն է մնացել. մյուսները հերազայում լայնացվել ու վեր են ածվել մուտքերի և պարուհանների:

Այս վերակառուցման ժամանակ (1919 թ.)¹²⁴ պայմանավորված նախապետական ընդհանրի պորտիան, լայն բացվածքներ ունեցող պարերով փակվել ու սենյակների վե վերածվել կամարակալ-երեսաց նախասրահները, դրանց ողջ ճակարի երկայնքով, խուլ կիսահարկի վրա ավելացվել է փայրաշեն պուներով պարզգամ, քանդակ է ապարանքի շրջապարիսպը:

Հնուամենայնիվ ապարանքի նախնական ճակարային լուծումը լիովին պարզերացնել է արևմտյան սենյակի նախասրահում պահպանվել է թաղածածկի պատուհանավոր ու երկաթ ճակարակամարի ստորին մասը, իսկ փայրաշեն պարզգամի սարհիմաններում օգտագործված են գլխավոր նախասրահի քառակուսի, փայլածակալներով պան և դրա տրամաբար վեր-նասալի բերդերով: Վերջիններս վկայում են, որ գլխավոր նախասրահը եղել է սյունաքարով ու կամարակալ և, ըստ հիմքերի, ունեցել է հարթ ծածկ, իսկ սենյակների նախասրահներն իրենց թաղածածկը եզերող կամարներով բացվել են դեպի բակ:

Բակը, դարձելով պահպանված պարսպապարերի մնացորդներից և տեղանքի պայմաններից, փարածվել է շինությունների հարավային և արևմտյան կողմերում, իսկ արևելքից սահմանափակվել է այդ կողմում առկա երկայնական եզ-

¹²² Армяно-русские отношения, т. II, ч. I, Историческое введение, т. II, ч. II, Ա. Աբրահամյան, Մի էջ հայ-ուսական հարաբերությունների պայմանություններ, Կ. Կահրա-մանյան, Տյուսիսային Արցախ, գիրք Ա:

¹²³ Աբրահամ Մպարապետի փոհի 19-րդ դ. ներկայացուցիչների փաստաթղթերի գրկվում են ապարանքից մի փոքր դեպի արևելք կառուցված 17-րդ դ. նկերագր հարավային կողմում, իսկ Մելիք-Նովսեփի սեղանը Մելիք-Ֆուլադյանների նույն դարի մեկնեթերները հյուսիսային կողմում:

¹²⁴ Թվականը փորագրված է փայրաշեն պուներային հիմնա-գերանի վրա՝ սարհիմանների մոտ:

րապարի շարունակությամբ կազմված պարսպով:

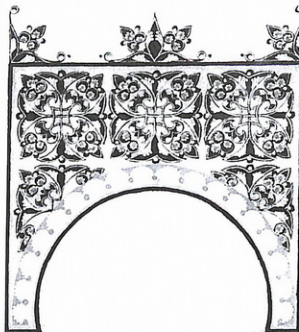
Ապարանքի բոլոր բացվածքների, որմնախորշերի ու կամարների եզրաշարվածքը իրականացված է սրբադաշ, իսկ 1,1 մ հաստությամբ պարերն ու թաղերը՝ կոպրադաշ որձաքարից: Ընդ որում, դրանք հետագայում մասամբ սվաղվել են ձողութխառն կավաշաղախով և սափրակեցվել կրաջրով:

Չնայած համեստ չափերին, Գյուլիստանի ապարանքն իր հազվագյուտ շինարարական ար-

ձանագրությամբ և դրա մեջ շինության բնույթի վերաբերյալ հիշադրականությամբ («ապարանք»), հստակ ու կոտ հադակագծային կառուցվածքով և բավականին ամբողջական պահպանվածությամբ յուրովի տեղ ունի ուշ միջնադարյան մեկնքական ապարանքների շարքում և քարակերպ գլխավորան հորինվածքային առանցքի շուրջն ստեղծված իր առանձնյճ ճարտարապետության ներկայացնում է այդօրինակ հուշարձանների հասուն ու ավարտուն հորինվածքային փիպարաբերակներից մեկը:

ՀՈՒՆԿԱՎԱՆ

Երկու ապարանքի ավերակները գտնվում են ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի Թալիշ գյուղից 5-6 մ արևմուտք, հանդիպակաց բլրալանջերի վրա, որոնցից հարավայինի բարձրադիր մասում նշանավոր հռոմեական կամ Գլխո վանքն է։ Երբեմնի մեկբանիստ բնակավայրի կենտրոնական մասում մինչև ցրցից մոտ 30 մ հեռավորությամբ կառուցված ապարանքների արանքով ճանապարհը հարթավայրային Թալիշից լեռնային անտառների միջով փանում է դեպի մեկիթության մյուս նստավայր Գյուլիստան գյուղն ու ամրոցը, այսօրե՝ հռոմեականում է խաչմերուկում նաև Գանձակից Արցախի խորքերը փանող հին ճանապարհը։

Հռոմեականը դեռևս վաղ միջնադարից հայտնի Ռոմեկան կամ հռոմեկան ավանն է¹²⁵, որտեղ գտնվող Արցախի հնագույն եկեղեցիներից մեկի՝ Գլխո վանքի¹²⁶ տեղում 13-րդ դարում կառուցվել է նոր եկեղեցի՝ կից գավթով և բնակավայրի անտունով հայտնի դարձել որպես հռոմեական¹²⁷։ 17-րդ դարի սկզբից հռոմեկ գյուղը նոր վերելք է ապրել՝ դառնալով նորակազմ Գյուլիստանի կամ Թալիշի մեկիթության նստոց-կենտրոններից մեկը¹²⁸։ Այս և հաջորդ դարերում գյուղը հայտնի էր առավելագույն Թալիշ անունով, որից և իր անունն է ստացել ոչ հեռու գտնվող այժմյան գյուղը։ Նրա Թալիշի կամ հռոմեականի տարածքում վանքից և ապարանքներից զուր պահպանվել են նաև բնակավայրի հին ու նոր գերեզմանոցները, որտեղ առանձին ու ընդարձակ

խումբ են կազմում գավառի 18-19-րդ դարերի Մելիք-Բեգլարյան մեկիթական տոհմի անդամների և նրանց նախորդների զեղաքանդակ ու արձանագիր տապանաքարերը¹²⁹։ Հնավայրի ողջ տարածքն այժմ պաշտված է ծառախիտ անտառով, պահպանված շինություններն ու տապանաքարերը մասամբ հողածածկ են։

Առաջին ապարանքը կառուցված է վանքի դիմաց, արևելահայաց բլրալանջի ստորին դարավանդահարթակի վրա՝ երևապարսպով հաված լանջին։ Ապարանքի շինարարական արձանագրությունը փորագրված է եղել հյուսիսային եզրի պարսպակից սենյակի մուտքի ճակարակալ թաքի վրա և պահպանվել է մինչև մեր դարի սկզբները։ Արձանագրությունը շար հակիրճ է.

«ՅԻՇԱՍԱԿ Է ՈՂՆԱ ԲԱՐՈՒՆ ՏԵՐԻՆ ՄԵ-ԼԻԻ ԹԱՄԱՐԱԶ Թ. ՌՃՏՁ» (1727)¹³⁰։ Այլ խոսքով՝ 1727 թ. կառուցած ապարանքը Մելիք-Թամարազ ընծայում-նվիրում-հիշարակ է թողնում պարոն-տեր Օհանին։ Ինչ վերաբերում է Մելիք-Թամարազի և պարոն-տեր Օհանի ինքնությանը, ապա պար-

¹²⁵ Ապարանքների թվագրման և առհասարակ գավառի մեկիթության պարմության համար շար արժեքավոր այս փաստագրերը մինչև այժմ ամրոցողին ու պաշտած ձևով չեն վերծանվել ու իրապարակվել։ Նմուր, Բ. Լալայան, նշվ. աշխ., էջ 254, Կ. Դանիալյան, Նյութախանի Արցախ, գիրք Ա, էջ 66-67։

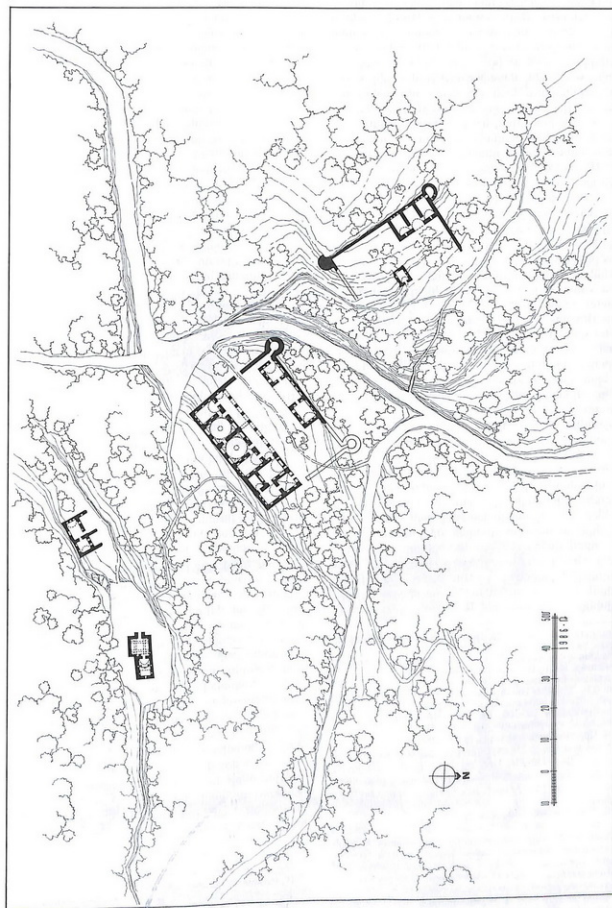
¹²⁶ Բաֆին, նշվ. աշխ., էջ 271, Բ. Լալայան, նշվ. աշխ., էջ 252։ Բաֆինի արձանագրությունը բերում է աշխարհաբար փառաբանությամբ, սակայն վերծանությունը ավելի համոզիչ է, քան Բ. Լալայանինը, որը «բարուն»-ը կարողացել է «բարուն», իսկ «գերլին»-ը «մեղին», թվականը «ՌՃՏՁ» (1701)։ Արձանագրությունն առաջին անգամ իրապարակվել է Թիֆլիսի «Մշակ» թերթում, 1890 թ. «Ե» ստորագրությամբ («Են-շարակ է Ռոմա Բարուն մերն Մելիք Թամարազ ՌՃՏՁ»։ Տես «Մշակ», 1890, N 78, էջ 2։ Այլ վիճակագրության «Դիվանում»-ը վեր է գրել միայն Բ. Լալայանի վերծանությունը (տես պատկ 5, էջ 101), քոն դում այսօր արձանագրությունը թուրքմանաբար վերագրվում է հռոմեականի մյուս ապարանքին։

¹²⁷ Մ. Կաղանկարյան, էջ 11-12, 327։

¹²⁸ Նույն փառք, էջ 208, 212, 218, 234, 237։

¹²⁹ «Դիվան հայ վիճակագրության», 5, էջ 102։ Ապարանքներն ու վանքը չափազանց ենթ 1980 թ., իսկ 1983 թ.՝ Ռ. Արզումանյանի կողմից։

¹³⁰ Բաֆին, նշվ. հր., էջ 421, Բ. Լալայան, «Գանձակի գավառ», Երկեր, հր. 2, էջ 210, Լեռ, հայոց պարմություն, հր. 3, գիրք Բ, էջ 258-259, Բ. Ուրաբյան, Արցախի պարմությունը, էջ 133։

13. ՀՈՒՆԵՆԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՎԵՐԱԿԱՆՈՒՄԻ ՎԵՐԱԿԱՆՈՒՄԻ ՎԵՐԱԿԱՆՈՒՄԻ

մական աղբյուրները ավելի քան պերճախոս են: Այսպես, Մեխիբ-Թամրազը Գյուլիստանում իշխել է 18-րդ դարի առաջին կեսին. ամենավաղ հիշարկությունն այդ մասին 1716 թ.-ից է, ամենավերջինը՝ 1750 թ.-ից¹³¹: Իսկ 1723-26 թվականների բազմաթիվ փաստաթղթերում Մեխիբ-Թամրազը (բնագրում էս. «Թամրազ ուզբաշի»), որպես Գյուլիստանի մեխիբ և արցախյան տղևախների հայ զինվորության նշանավոր հրամանատար, հանդես է գալիս ազգային-ազատագրական պայքարի ամենաերևելի դեմքերի՝ Եսայի կաթողիկոսի, Մեխիբ-Եգանի, Աբրահամ Մպարապետի, Ավան յուզբաշու և այլոց հետ¹³²:

Ուշագրավ է, որ նույն փաստաթղթերում այս անունների շարքում հաճախ է նշվում նաև «Տեր Ռհան» (բնագրում՝ նաև «Տեր Ռահան, Տեր Օվանես») անունը¹³³, որը, կարծում ենք, գյուլիստանի մեխիբների և յուզբաշի-գորպալանների ավանդների կողքին հիշվող «Յոհան ուզբաշին» է¹³⁴ կամ «պարոն տերը»¹³⁵, նույն ինքը՝ «առաջնորդ Յոհան պարոնտերը» (1721 թ.)¹³⁶ կամ «պարոնտեր Ռհանը»: Իսկ վերջինս, ըստ ամենայնի, Հռոեկա վանքի առաջնորդն էր և ինչպես դարաշրջանի շարք այլ հոգևոր գործիչներ՝ նաև ազգային-ազատագրական պայքարի ոգեշունչ մասնակիցն ու նրա զինուժի «յուզբաշի»-հայրությանպետներից մեկը: Մրանով պետք է բացատրել ապարանքի շինարարական արձանագրության բովանդակությունը. 1727 թ. Գյուլիստանի և Մանավոր մեխիբը ամրոցակերպ ապարանք է կառուցում հնամենի ու նվիրական Հռոեկա վանքի հարևանությամբ և ընծայում նույն սրբավայրի վանահորն ու իր զինակցին՝ որպես երկրամասին սպառնացող վերահաս վրանգին դիմագրավելու ամրոց ու հենակետ: Իսկ վրանգն առավել քան մեծ էր 1724 թ. կնքված ռուս-թուրքական պայմանագրից հետո, որով ճանաչվում էր Թուրքիայի իշխանությանը Արևելյան Հայաստանի, այդ թվում նաև Արցախի նկատմամբ¹³⁷: Այս առումով հարկանշական է, որ «չորս ամաշեն բուրգերով ղղեսկի (այսինքն՝ ապարանքի - Ա. Ղ.) մեջ տեղումն կայ

մի նուիրական ուխտարանի»¹³⁸, որը ևս պահպանվել է մինչև օրս և որի առկայությունը մեխիզական ապարանքի կազմում եզակի երևույթ է համանման հուշարձանների մեջ:

Ապարանքի ավերակները վկայում են, որ այն հաւրակազմում ուղղանկյուն կազմող պարիսպներով և դրանց անկյունները սնամեջ-բուրձն բուրգերով ամրապնդած համակառույց է եղել՝ պարսպապատերին հպված և դեպի ներքին բակ բացվող սենյակներով: Ինչպես և նախորդ ուսումնասիրողների ժամանակ, այժմ ևս պահպանվել է ապարանքի արևմտյան կեսը (արաբերա՝ 22,1 x 37,8 մ)՝ այդ կողմի պարիսպներով ու երկու բուրգով, ինչպես նաև հյուսիսարևմտյան անկյունամասի շինությունը¹³⁹: Վերջինս բաղկացած է լայնական պատով պարսպակից երեք միջավայր ու թաղանձով բաժանմունքներից (ներքուստ՝ 3,6 x 6,2 մ), որոնցից մեջերս ուղիղ երեսաբաց նախարան է, իսկ եզրայինները՝ այստեղից բացվող մուրքերով սենյակներ: Մրանք երևապատում օջախ-բուխարի ունեն գոյգ կամարակապ պահարանախորշերով, իսկ բակահայաց ճակարում՝ մեկական դեպի ներս լայնացող նեղլիկ պատուհան: Ընդ որում, նախարանի աջակողմյան սենյակը (որի մուրքի բարավորին եղել է շինարարական արձանագրությունը) հաւրակից փոքր-ինչ բարձր ու փոքրիկ բացվածքով կապված է նաև անկյունային բուրգի հետ, որն, իր հերթին, երկու հրակնապղ-դիտանքով ուղղված է դեպի հյուսիս-արևելք՝ հարթավայրից բնակավայր բերող ճանապարհի կողմը: Ի դեպ, բուրգը, ըստ երևույթին, հնրագույնների վերակառուցման կամ հավելման արդյունք է, քանի որ դրա և սենյակի պատերը կառուցվածքային կապ չունեն:

Նախարանի ու սենյակները ապարանքի կառուցապատման հիմնական մասն են կազմել (ինչի մասին է վկայում նաև շինարարական արձանագրության առկայությունն այստեղ) և պահպանվել են համեմատաբար ամբողջական տեսքով: Ինչպես մեկ դար առաջ, փված են նախարանի և դրա ձախակողմյան սենյակի ճակատամասն ու թաղանձակի մի մասը, իսկ մուրքերի և որմնախորշերի եզրաշարվածքի կանոնադր բարեր բաղնիկ ու օգտագործվել են մեր օրերում:

Ապարանքից պահպանված միակ բուրգը և պարսպամասերը հիմնականում հյուսնածակ են և նշմարվում են հաւրակմաբար, իսկ հյուսիսային կողմում այն մուր 1 մ բարձրությամբ կանգուն է մինչև պարսպամուրքի եզրը:

Ուշագրավ է, որ ավերակներում այլ շինությունների հետքեր չեն նկատվում, բացի Գ. Բարխուդյանցի հիշարկված և բակի գրեթե կենտրոնում գտնվող փոքրիկ ու թաղակապ կիսագիւղատիւր սենյակից, որն այժմ էլ ուխտա-

¹³¹ ՏՆ՝ «Մշակ», 1890, N 78, էջ 2, Բ. Բարխուդյանց, Արցախ, էջ 227-228, նույնի «Դարձանակն Աղուանից, հր. Բ, էջ 50, Լեռ, նշվ. աշխ., էջ 276, քրն նաև Միշթա Աճառալ Աճառալ, История Карабах, Баку, 1959, с.121:

¹³² Армяно-русские отношения, т. II, ч. II, с. 45, 68, 72, 92, 111, 250-251, Լեռ, նշվ. աշխ., էջ 150, 169, Ա. Արախանյան, Մի էջ հայ-ռուսական հարաբերությունների պարմությունը, էջ 105-106, 152, 198, 216-218, 220, 256 «Հայ մոլոդոլիկի պարմություն», հր. 4, էջ 181:

¹³³ Ա. Արախանյան, նշվ. աշխ., էջ 212, 252-253:

¹³⁴ Նույն փրկում, էջ 258, Армяно-русские отношения, т. II, ч. II, с. 235, 250-251, Լեռ, նշվ. աշխ., էջ 169: Այս շրջանի վավերագրերում գրեթե անպակաս է մեկ այլ «Ռհան ուզբաշու» անունը, ինչը փարսիված երևույթ է այլ անունների դեպքում ևս:

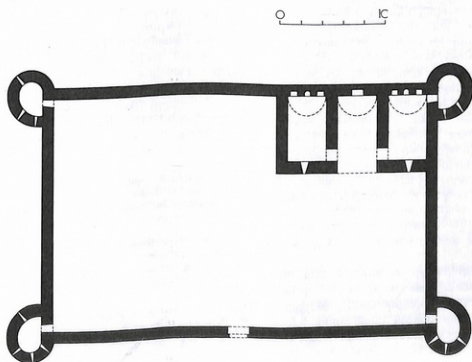
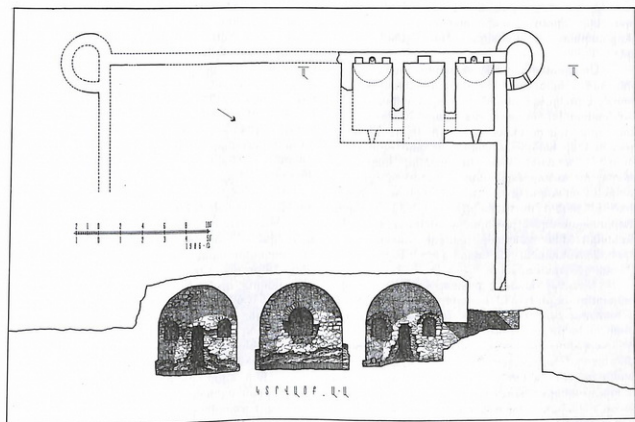
¹³⁵ Ա. Արախանյան, նշվ. աշխ., էջ 217:

¹³⁶ Армяно-русские отношения, т. II, ч. I, с. 385, Բ. Բարխուդյանց «Կարոն փրքը» բաղադրանք է որպես «իշխանական քանապ», (քրն Արցախ, էջ 219, «Պարմունքն Աղուանից, հր. Բ, էջ 27, մաս I), նույն կարծիքին է Գ. Բարխուդյանցը (քրն II. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа, с. 48, 51):

¹³⁷ Մանրամասն քրն Կ. Ղահրամանյան, Հյուսիսային Արցախ, գիրք Ա, էջ 30 և հիւրս:

¹³⁸ Բ. Բարխուդյանց, Արցախ, էջ 230:

¹³⁹ ՏՆ՝ «Մշակ», 1890, N 78, էջ 2, Բ. Բարխուդյանց, Արցախ, էջ 230, Բ. Բարխուդյանց, նշվ. աշխ., էջ 271, Ե. Լալայան, նշվ. աշխ., էջ 252:

14. ՀՈՌԵԿԱՎԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՊԱՐԱՆՔ. Հափազրություն-գերակազմություն

տրեղի է: Հավանաբար այս սենյակը և սրան կից կառույցները (մեզ հասած) նկարի ունի Բաֆֆին, երբ գրում է «ախոռաբան, ստորերկրյա ներքնաբանների և զանազան ծածկոցների» մասին:

Ապարանքի արևելյան չափաչափված թևը, որն, անկասկած, բրգավոր պարիսպներով եզրափակել է բակը, գտնվելով դարավանդաշարթանի ամենաստորին մասում, ամենայն հավանականությամբ կառուցապատված չի եղել, ինչպես դրա համար ավելի նպաստավոր մյուս կողմերը: Ուստի և առավել համոզվածությամբ կարելի է պնդել, որ ապարանքը հիմնականում պաշտպանական նշանակություն է ունեցել՝ որպես ամրացված հենակետ ու գորակայան-սղմայի հսկելով մելիքության արևելյան փափաքաբաններն սահմանները, միաժամանակ վրանցի պալատին ապահով ապաստան դառնալով գյուղի և շրջակայքի բնակչության համար:

Մասնով պետք է բացատրել նաև, որ շինությունը գտնվել է որևէ հարդարանքից և 1,05-1,2 մ հասությունամբ պարերում նույնիսկ բացվածքների ու խորշերի եզրաշարվածքը կուպարաշ է՝ ի փարջերություն համանման հուշարձանների մեծ մասի: Պետք է նշել սակայն, որ դարաշրջանի քաղաքական իրադրության հետ մեկտեղ այս հարցում պակաս կարևոր չի եղել նաև ապարանքարե մելիքի տնտեսական կարողությունն ու հզորությունը, ինչի լավագույն ապացույց-վկանեցիք մեկը այստեղ գտնվող մյուս մելիքական ապարանքն է:

Երկրորդ ապարանքը կառուցված է առաջինի դիմաց՝ հռոնկավանքի բլրի հյուսիսասիաց լանջի ստորին մասում, երևաժամով հավանաբար: Ապարանքի կառուցման սրույց թվականը հայտնի չէ: Ուսումնասիրողներն այն ավանդաբար վերագրում են Գյուլիստանի Մելիք-Բեգլարյաններին և առնչում 18-րդ դարի սկզբի իրադրությունների, ըստ այդմ նաև հիշյալ Մելիք-Թամրազի անվան հետ¹⁴⁰: Ընդամեն երբեմն շփոթվել-նույնացվել են երկու հուշարձանները, իսկ առաջինի շինարարական առնչագրությունը վերագրվել է երկրորդին¹⁴¹: Եվ սա՝ այն պարզապես, որ վերջինս իր չափերով, ճարտարապետական ձևերով ու պահպանվածությամբ առավել ակնառու է, իսկ նախորդից հայտնի են թվակիր արձանագրությունն ու դարասկզբի պարմական անցուղարձերում գործող Մելիք-Թամրազի անունը:

Ուստի ապարանքի թվագրումը նոր մեկնակետի ու հիմնավորման կարիք ունի՝ ըստ երկրամասի պարմության վավերական ընթացքի և հարևան մելիքություններում նմանաբար խոշոր ապարանքների կառուցման ժամանակագրական պարկերի¹⁴²:

¹⁴⁰ Մ. Բարխուդարյան, «Դարմուրդին Աղուսան, հր. Բ, էջ 50, Բաֆֆին, նշվ. աշխ., էջ 272, 423-425, Ե. Լայան, նշվ. աշխ., էջ 213, Լևո, նշվ. աշխ., էջ 259:

¹⁴¹ «Դիվանի հայ վիճագրության», 5, էջ 101:

¹⁴² Մերն ևս մեր նախորդ հրապարակումներում ապարանքը թվագրել ենք 18-րդ դարի 20-ական թվականներով (Տն՝ Ա.

Այս տեսակետից դիտարկելով խնդրի՝ ղեկար չէ տեսնել, որ մելիքական ապարանքների շինարարության ամենաբուռն շրջանը 18-րդ դարի երկրորդ կեսն է՝ Շուշվա խաների ահապագող ուրնդությունների և արցախյան մելիքությունների համառ գոյապայքարի նոր շրջանը: Նշելով, որ հենց այս ժամանակահատվածում են կառուցվել Մոխրաբաղի (1771 թ.), Գյուլիստանի (1772 թ.), Ավերաբանցի (1786 թ.), Գյուլաբաղի (1799 թ.) և Տեղի (1783 թ.) ապարանքները¹⁴³, հիշենք նաև, որ այս ընթացքում Թալիշ-Գյուլիստան «երկրում» իշխում էր Մելիք-Հովսեփի՝ նույն ինքը՝ «բաջամարիկ Մելիք-Յուսեփ»¹⁴⁴ և «Լարաբաղի հերոսներից մեկը»¹⁴⁵, որս մեծ գորավար Ա. Սուլի-բուլին և Ռուսաց արքունիքում հայտնի, «նշանավոր Մելիք-Ռուստի» Մելիք-Աղամի համերաշխ զինակիցը¹⁴⁶, մի խոսքով՝ Արցախի ամենահզոր ու ազդեցիկ ռազմաքաղաքական գործիչներից մեկը 18-րդ դարի երկրորդ կեսում¹⁴⁷: Եվ բնական է ենթադրել, որ Մելիք-Հովսեփը ևս իր ժամանակի մյուս նշանավոր մելիքների օրինակով կառուցել-ունեցել է իր համարակից ու կարողությամբ պարզաճող այնպիսի ապարանք, որպիսին կարող էր լինել նրա հիմնական նստավայր հռոնկավանում պափականաց այս ապարանքը:

Ըստ այսմ, խնդրո առարկա հուշարձանի կառուցման ժամանակը պետք է փնտրել Մելիք-Հովսեփի իշխանության տարիներից (մոտ 1750-1780 թթ.)¹⁴⁸: Այս ժամանակահատվածի առաջին տասնամյակը համընկնում է Շուշի բերդում Փռնաի խանի հապարակման, Կարանդայի Մելիք-Շահնազարի օգնությամբ հասմայի մելիքությունների պառակման և այդ ընթացքում մշտապես հայտնվածների ու պարտագմների ղեկարին տարիների հետ, ուստի ապարանքի կառուցման ամենահավանական ժամանակը պետք է համարել 1767-1780 թվականները, երբ Գանձակի խանությունում անցկացրած կարճաժամ պարագրությունից հետո Մելիք-Հովսեփն ու Ջրաբերդի Մելիք-Աղամն իրենց հպատակների հետ 1767 թ. վերադառնում են հայրենի փրկությո-

¹⁴³ Մ. Բարխուդարյան, էջ 65-68):

¹⁴⁴ Մ. Բարխուդարյան, Արցախ, էջ 95, 215, 218, «Դիվանի հայ վիճագրության», 5, էջ 94-95, 152, նույնի պրակ 2, էջ 70:

¹⁴⁵ Մ. Բարխուդարյան, նշվ. աշխ., էջ 242:

¹⁴⁶ А. Р. Иоаннисян, Иосиф Эмин, Е., 1989, с. 174.

¹⁴⁷ Армяно-русские отношения, т. IV, с. 155, М. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений, с. 256, 263, 51, 113.

¹⁴⁸ «Հայ ժողովրդի պարմություն», հր. 4, էջ 221:

Մելիք-Աղով Բ-ի որդի Մելիք-Հովսեփի հաջորդի է վերափոխվել Մելիք-Թամրազին, 1750-ական թթ. (ըստ Բաֆֆին, նշվ. աշխ., էջ 425, Լևո, նշվ. աշխ., էջ 259, Мираза Джамаля, История Карабах, с. 121): Մելիքի ծախվալարի Մ. Բարխուդարյանց ու Բաֆֆին համարում են 1775 թ. տակալի իսկական արքայությունը նշում են 1780 թ.-ը: (Նմմ. Մ. Բարխուդարյան, «Դարմուրդին Աղուսան», հր. Բ, էջ 115, Բաֆֆին, նշվ. հր. 9, էջ 469-470, և «Դիվանի հայ պարմության», գիրք Ա, Դուկան Կարենի, Ե., 1984, էջ 174-175, Армяно-русские отношения, т. IV, с. 155, Կ. Կարանյան, Կյուսիսային Արցախ, գիրք Ա, էջ 46):

ները¹⁴⁹ և ամրանալով իրենց փոխակաճ նստավայրերում, նվիրվում ավելորձ երկրի բարեշինությանն ու շարունակում անհաշար պայքարը Շուշվա նոր բռնակալ Իրահիմ խանի դեմ, ինչպես նաև նախնական մասնակցությունը Արցախի ազատագրության խնդրով Ռուսաց արքունիքի հետ փարվող բանակցություններին: Դաբահական չէ, որ հենց այս փաթիլներին է կառուցվել մասնավորապես Մելիք-Անդալի նմանակերպող յակաճն ապարանը՝ Մոխրաթաղում (1771 թ.):

Իսկ Մելիք-Նովակեիի ապարանը, ինչպես հիացմունքով նկարել են ուսումնասիրողները (Մ. Բարխուդարյան, Բաֆֆի, Ե. Լալայան) և ինչպես այսօր էլ կարելի է տեսնել, իրոք մի ամբողջակերպ համակառույց է՝ իշխանական դղյակ, որն առաջին հերթին ապահով պարսպապարսն էր վրանգի պատերին՝ մեղեքանի ընդանիքի և մեկբալանի բնակության համար:

Ապարանի ուղղանկյուն-պարսպապարս ամբողջությունն ունի թույլ արտահայտված արևելք-արևմուտք ձգվածություն (արտաքուստ 32,0 x 40,5 մ)¹⁵⁰ և բաղկացած է ողջ հարավային-լանջակից կողմը զբաղեցնող սենյակների հիմնական խմբից ու երկայնական ներքին բակի (12,0 x 38,5 մ) հյուսիսային կողմի միաշար, պարսպակից սենյակներից: Լանջի թեքության պարզաճառով սենյակների հարավային խումբը փոքր-ինչ բարձր է հյուսիսայինից, որոնց միջև արևմտյան պարսպապարսի միջին մասում ապարանի դարպասն է, նույն պարսպի հյուսիսային եզրում բոլորածն սնամեջ բուրգը, իսկ արևելյան կողմի պարսպալ՝ երկրորդ դարպասով ու բուրգով, չի պահպանվել:

Համակառույցի հարավային թևը բաղկացած է մի շարքով դասավորված չորս դահլիճից,¹⁵¹ բակի կողմից դրանք ճակատի երկարության ձգված սրահից և սրահի ու սենյակների լայնությունը բռնող, կրկնակի շարքով կառուցված չորս այլ սենյակից: Դահլիճներից միջին երկուսը միաստի ու միանման՝ քառակուսի հարակազմով (ներքուստ՝ 7,0 x 7,0 մ) գլխավոր են, որոնք մուտքերով կապված են սրահի, եզրային դահլիճների և միմյանց հետ: Գլխավորները ծածկված են եղել կիսագնդաձև, քարակերպ, երդիկավոր գմբեթաթաղերով. գմբեթաթաղի քառակուսուց 2,7 մ բազմանկյուն անկյունային փորմաների միջոցով անցում է կապարված ութանկյան, ապա, պարսի հասարության հաշվին, շրջանագծաձևի գմբեթաթաղի, որի հետևանքով բուն գմբեթաթաղի կանոնավոր քարաշարքերը սկսվում են փորմաների կամարից մի փոքր վեր: Զույգ երդի-

կավոր գմբեթները կանգուն են եղել մինչև մեր դարի սկզբները¹⁵², պահպանվել են սարդին 2-5 քարաշարքերը: Գլխավորների ներքին հորինվածքում աչքի են ընկնում երկայնական պատերի խորը, լայնաթիփք կամարախորշերը, որոնք մուտքերի ու փորմաների կամարների հետ աշխուժություն են հաղորդում ընդհանուր առմամբ խուլ պատերին, միաժամանակ, իրենց ռիթմիկ կանոնավորությամբ ընդարձակություն ու հանդիսավորության պատրանք ստեղծում:

Գլխավորներին երկու կողմից կից թաղաձածկ դահլիճները ևս միացալի և միանման են (ներքուստ՝ 4,4 x 7,0 մ), սենյակն առանցքային մուտք ու դրանից վեր նեղ պատուհան ունեն սրահից, որոնց հանդիպակաց լայնական պատերի կենտրոնում օջախ-բուխարիներն են՝ երկու կողմի կամարակալ պահարանախորշերով, որպիսիք ռիթմիկ խորով կան և երկայնական պատերում: Դահլիճները հիմնականում կանգուն են: Մասամբ փլվել են ճակատապատերը և արևմտյանի ծածկը:

Գլխավորների ու դահլիճների նախամուտք-կամարաքահն ունեցել է քառակուսի հիմքով (0,95 x 0,95 մ) յոթ մույթերի վրա հենվող թաղաձածկ միջանկյալ թաղակիր կամարով: Կամարաքարահը ևս մեր դարասկզբի ամբողջություն կանգուն է եղել¹⁵³, իսկ այժմ պահպանվել են մույթերի, թաղի և կամարների մասնորոշներն ու դրանց փալպված զանգվածները: Մրահի երկայնական պարսի երկու կամարակալ խորշն ու արևմտյան կողմի բուխարիի վկայում են, որ այն բակի կողմից հանդիսավոր ու կամարազարդ նախամուտք լինելուց բացի նաև հյուսիսահայաց ու հովառու պարզգամբ է եղել ամառային բնակության համար:

Արևելյան կողմի սենյակները կամարաքահի հետ կապվում են մի թաղաձածկ դահլիճի միջոցով (ներքուստ՝ 5,0 x 7,0 մ), որը երկու պատուհան ունի բակահայաց ճակատում և լայնաթիփք կամարով խոշոր բուխարի՝ դրանց միջև: Այսբեղից մուտք է բացվում դեպի մի փոքր ու թաղաձածկ սենյակ՝ նույնպես բուխարիով ու զույգ խորշերով, իսկ վերջինս մուտքերով կապված է արևմտյան կողմից կից փոքրիկ ու մութ սենյակի և հյուսիսից կից մեկ այլ հիմքում քառակուսի (ներքուստ՝ 4,6 x 4,6 մ) սենյակի հետ, որը ողջ ճակատապարս բռնող երկու լայն պատուհան ու մուտք ունի բակի կողմից: Այստեղ հարակը զգալիորեն ցածր է մյուսներից և, ըստ պահպանված կանոնավոր քարաշարքերի, ծածկվել է քառանկյա, երդիկավոր զոցված թաղերով: Այս պարզաճառով նախորդ սենյակի հետ ընդհանուր պարսի վերին մասում մուտքից վեր առաջացել է լայն զանգված, որի հաշվին այդ մասում, սենյակի ողջ լայնքով ներկառուցվել է թաղաձածկ զաղկարան:

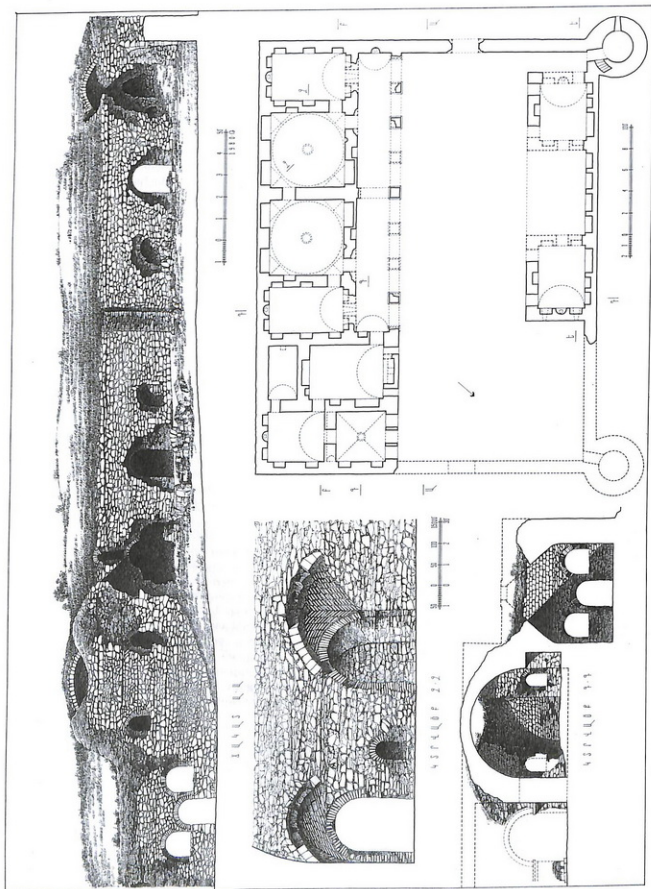
¹⁴⁹ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 304-306, А. Р. Иоаннисян, Иосиф Эмин, с. 177, его же, Россия и армянское освободительное движение, с. 16-17:

¹⁵⁰ Ճակագրությունը և նկարագրությունը՝ ըստ 1980 թ. վիճակի: Ապարանի ճակագրությունները հրապարակել է նաև Լ. Դապարխյանը (փն. նրա Չայրվող ծածկերով բնակարանները, պարի. 104, Մո. Լիպիցան, Լեոնյանի Դարաքաղի հայերը, նկ.6):

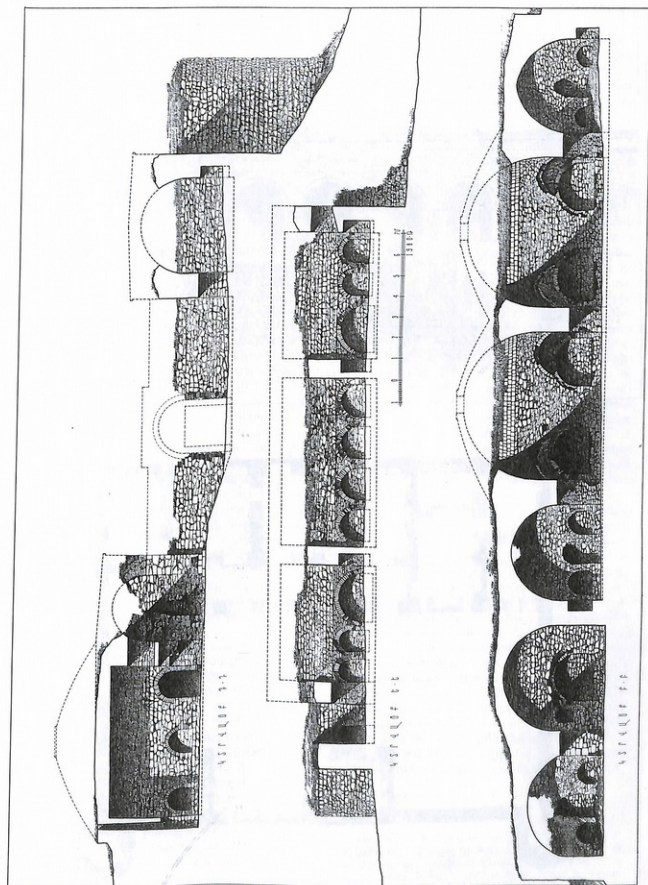
¹⁵¹ «Մշակի» հիշյալ անստուն թղթակիցը պալատ է անվանում միայն այս չորս սենյակը, (որն «Մշակ», 1890, N 78, էջ 2):

¹⁵² Մ. Բարխուդարյան, Արցախ, էջ 230, Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 270, Ե. Լալայան, նշվ. աշխ., էջ 252:

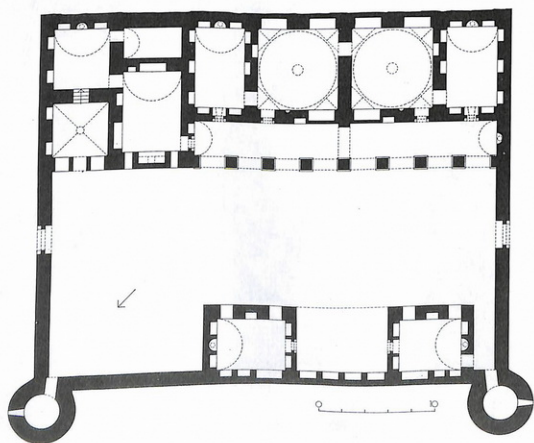
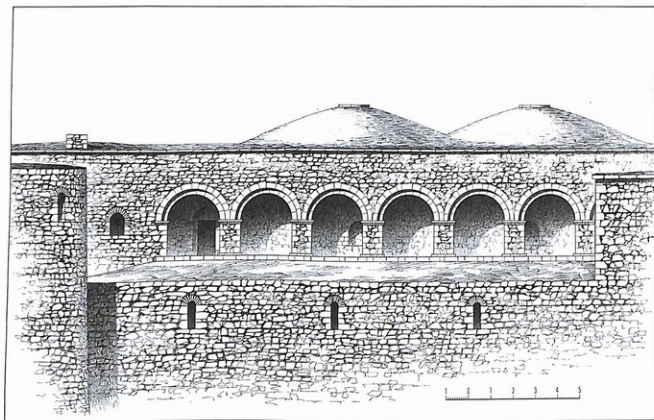
¹⁵³ Նույն փոխում:

15. ՀԱՅԿԱՆԱԿԱՆ ԵՐԿՐԻՐԻ ԲՈՒՄԵՆԻ. ՀԱՄԱԿԱՐԱԿՈՒՄԸ

16. ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԵՐԿՐԱՆԻ ԱՊԱՐԱՆԻ ԶԱԽԱՐԱԽՈՒՄՆԵՐ

17. ՀՈՌԵԿԱՎԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՊԱՐԱՆՔ. Վերակազմություն

Ինչպէս երևում է, գլխաւորներն ու դրանց եզրային դաշիւները մեկիբական փառն հիմնական բնակելի մասն են կազմել և կամարաքաղաք կապել են խոշոր բովարդով խոհանոցի և մյուս օժանդակ սենյակների հետ:

Ապարանքի հյուսիսային թևում, ի փարբերություն հարավայինի, սենյակները միաշարք են, դեպի բակ են ուղղված երկայնական ճակարի լայն բացվածքներով և համեմարաբար վար են պահպանվել: Սենյակաշարը բաղկացած է կենտրոնական երեսքաց սրահից (5,6 x 7,9 մ) և դրան լայնական կողմերով կից երկու դաշիւից (ներքոսար՝ 4,45 x 6,0 մ և 4,45 x 5,4 մ), որոնք, ըստ պահպանված հետքերի, նույնպէս թաղածածկ են եղել: Սրանք երկուական լայն պարուհաններ ունեն բակի կողմից, եզրային պարերում բովարդներ են՝ կամարակապ խորշերով, իսկ մուրքերը եղել են երեսքաց սրահից՝ այժմ չպահպանված պարերում: Հեն պահպանվել նաև սրահի ծածկի և ճակարամասում դրա հենարանների մնացորդները: Ուստի կարելի է ենթադրել միայն, որ այն կամ ունեցել է կից դաշիւների թաղերի շարունակությունը կազմող ծածկ՝ բակահայաց կողմում հենվելով կամարակապ մուրքերի վրա, կամ եղել է հարթածածկ՝ ճակարային փայտե սյունիքով: Ուշագրավ է, որ սրահի ու դաշիւների բակահայաց կողմնորոշումը շեշտված է ոչ միայն դրանց դիրքով ու համաչափ դասավորված ճակարային բացվածքներով, այլև ողջ երեսպարը զբաղեցնող կամարակապ խորշերի անընդմեջ շարքով: Ընդ որում, սրահի մասում դրանք չորսն են և միաչափ, իսկ դաշիւներում երբեքսկան են՝ մուրքերի կողմից առաջինի ընդգծված խոշորությամբ: Հարկանշական է նաև, որ սենյակաշարը կառուցված է բնակելի մասի կամարաքաղաքի դիմաց և եզրային-լայնական պարերով որպէս առանձին շինություն, առանձնացված է արպիկն պարիսպներից. արևմտյան՝ կողմում բուրգի հետ կապող նեղլիկ միջանցքով, իսկ արևելքից՝ կառուցապարման բացակայությամբ և այդ ուղղությամբ բացված երկու փոքր պարուհաններով:

Ըստ այսմ ակնհայտ է, որ այս շինությունը մեկիբական ապարանքի հանդիսավոր մասն է կազմել և ունեցել է դրա գործառնական առանձնահատկությամբ թելարված դեր ու բնույթ:

Բաժինի ինչչալ երեսքաց սրահի առիթով գրում է. «...այս փետակ սրահներ ունենում են իշխանները, որոնք պարսից սովորության համեմար, այնպեղ նստելով, դարավարություն են աւնում: Ժողովուրդը բակում, բաց օդի մեջ կանգնած է լինում. իշխանը սրահում նստած լսում է նրանց խոսքը և վճիռներ է փայխ»¹⁵⁴. Իսկ Ե. Լաւայանն ու Լեոն հենց Գլուխաւան-Հոռեկավաւի մեկիբների մասին խոսելիս վկայում ու հաստատում են, որ «դարավարություն իրավունքը պարկանում էր մեկիբին... դարը բռնվում էր մե-

կիբի փան բակում կամ ապարանքի սենյակներից մեկում»¹⁵⁵.

Ավելացնենք, որ երեսքաց սրահն իր դաշիւներով ու կից ընդարձակ բակով այս նապարակին ծառայելուց զար, անշուշտ օգտագործել է նաև հանդիսավոր ընդունելությունների, փոխանքությունների և ծիսակարարությունների ծամանակ:

Տեղին է նշել, որ ըստ Բաժինի նույն նկարագրության «սրահի երկու կողմերի գեղեցիկ սենյակները երկու հարկանի են եղել: Վերին հարկը բանդված է»: Հայրին չէ, թե ինչի վրա է հիմնված այս վկայությունը, քանզի շինության ավերակներում չի պահպանվել այդ մասին վկայող որևէ մնացորդ: Թերևհ նման թեթաղության կարող է փոխիք փալ միայն կից պարապարտի պարի միջով դեպի փանիք փանող ապիհանների գոյությունը, սակայն՝ ընդամենը. քանի որ փանիք բարձրամալու անհրաժեշտությունը անրոցակերպ համակառույցներում բխում էր առաջին հերթից պաշարականական նկարագրությունից:

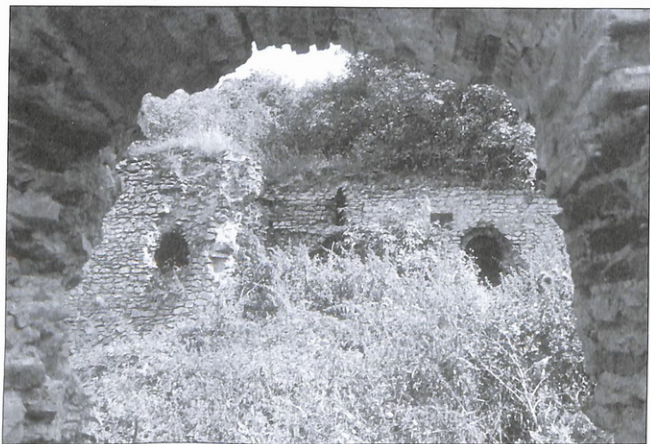
Պաշարականական խնդիրները, ինչպէս երևում է նաև ապարանքի նկարագրության, առաջնահերթ նշանակություն են ունեցել մեկիբական փառն համակառույցի հորինվածքում ու շինեակներում. այն առնված է ուղղանկյուն պարագծով բրգավոր շրջապարսպի մեջ¹⁵⁶, սենյակները խմբավորված են դրանց կից՝ ներքին բակի շուրջը և գուրկ են արքարքին բացվածքներից, 1,2 մ հաստությամբ. պալներն ու թաղակապ ծածկերը մի ամրակուռ ամբողջություն են կազմում, իսկ անկյունային բուրգերը «հսկում են» մեկիբական մրնող ճանապարհները:

Ապարանքի պարերը կառուցված են սպիտակ որձաքարի կոպրարաշ շարվածքով, իսկ գմբեթների ու թաղերի վերին մասերում շարվածքը մաքրաբաշ է կանոնավոր շարքերով և ծակտրկեն քարից: Այսպիսին է նաև փրոմպերի կամարների և մի քանի խորշերի եզրաշարվածքը, հավանաբար նույն քարից է ուղղել նաև սյունաարաի կամարները: Սակայն պահպանված մուրքերի, պարուհանների և որմնախորշերի կամարներն ու անկյունամասերը հիմնականում շարված են թրծած աղյուսով (ճակարում 10 x 25 սմ), իսկ երեսքաց սրահով շինության ներսում աղյուսից է պարերի ողջ մակերեսը՝ մինչև կամարախորշերի վերին եզրը: Այդ փետակներից մեծ հեղաքրքրություն են ներկայացնում գլխաւորների փրոմպերը, որոնց ներքին կորագծային մակերեսները ևս շարված են աղյուսով՝ հիմքի անկյունագծի նկատմամբ շեղակի վեր ձգվող շարքերով:

¹⁵⁴ Ե. Լաւայան, նշվ. աշխ., էջ 245-246, փնն հուն էջ 241, 247, Լեո, խոջայական կապիւրալ, էջ 166, փնն հուն նույնի հայտն պարմություն, հր. 3, գիրք Բ, էջ 19: Նմուր. Ե. Դոդոյան, Խամայի մեկիբների իրաւկաններն և պարապարտությունների մասին, «Բաներն Հայաստանի արխիւներ», 1966, 1:

¹⁵⁵ Ըստ Բաժինի բուրգեր են եղել բոլոր չորս անկյուններում:

¹⁵⁶ Բաժինի, նշվ. աշխ., էջ 271:

VIII. ՀՈՌԵԿԱՆ. Մեղիթ-Հովսեփի տապարանքի երևույթի քաղաքային ճակարակների պատկերներ

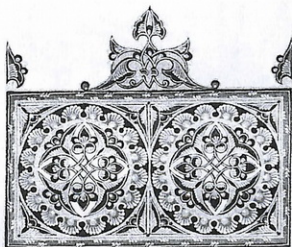
IX. ՀՈՌԵԿԱՆՆԵՐ. Մեկիւր-Հովանքի ապարանքը իսկի իս-արմ կողմից և զլիսաբնակից մեկը

Ընդհանրացնելով պետք է ասել, որ Մելիք-Ղովսեփի ապարանքի հաղակազծային ու ծավալաբարաձական լուծումները կանոնիկ հստակություն ու հղկվածություն ունեն, իսկ զույգ բարակերպ գլխավորների հորինվածքային առանցքի շուրջը կազմավորված համակառույցում բնակելի, օժանդակ ու հանդիսավոր մասերի պարսպափակ համադրվածքը եզակի է իր ամբողջական մրափղացմամբ և նախնական վիճակի պահպանվածությամբ: Հուշարձանն առանձնահատուկ է նաև որմնախորշերի առաքությամբ և խիստ համաչափ ու ռիթմիկ դասավորությամբ, բակահայաց ճակարների զուսպ հանդիսավորությամբ, գլխավորների երդիկակիր-փրփուկավոր գմբեթների ինքնատիպ հորինվածքով:

Ըստ այսմ, ապարանքը Արցախի և Մյունիքի մելիքական բնակարանների հորինվածքային-փիպարանական, ճարտարապետական-կերպարային և շինարարական-կառուցվածքային առանձնահատկությունների վերհանման գործում բացառիկ դեր ունի և նմանատիպ հուշարձանների շարքի բարձրարժեք օրինակներից է:

Հռոեկավանի ապարանքները, միաժամանակ, դրյակակերպ մելիքական փան բնորոշ օրինակներ են և իրենց շեշտված պաշտպանական բնույթով կրում են դարաշրջանի անհանգիստ ու փազնապալից քաղաքական իրադրության կնիքը, իսկ Հռոեկավանից ու իրարից ոչ հեռու կառուցված զույգ ապարանքների առկայությունը բնութագրական է նաև ամրացված մելիքանիստ բնակավայրի կառուցապարման առանձնահատկությունների փնտսելիքի:

ՄԻՆԻԱԹԱՆ

Ապարանքի ավերակները գտնվում են ԼՂՀ Մարտականքի շրջանի Մոխրաթաղ գյուղից 3-4 կմ արևմուտք, լեռնային գերակի ձախ ափի անփառապար ձորալանջին սփռված Հին Մոխրաթաղ գյուղատեղիի արևմտյան կողմում: Հնավայրի արևելյան եզրի բլրահարթակի վրա կանգուն է Ինն-մաս վանքի 19-րդ դարի եկեղեցին, որից մի փոքր հարավ-արևելք պահպանվել են ուշ միջնադարյան եկեղեցու հիմնամնացորդները, իսկ դրանց միջև ու հյուսիս-արևելյան կողմում բնակավայրի գերեզմանոցն է՝ բազմաթիվ արձանագիր քարանդակներով: Վանքի և ապարանքի միջև նկատելի են ավերակ ու հողածածկ բնակելի շինությունների հետքերը, իսկ գերակի ձորում Կուսապար գյուղ քանոնը ճանապարհին, պահպանվել են միաթռիչք կամրջի խելերը¹⁵⁷:

Մոխրաթաղ հին գյուղը Ջրաբերդի մելիքության կենտրոններից էր և Մելիք-Իսրայելյանների նաորոցներից մեկը՝ հինավուրց Ջրաբերդ ամրոցի և Քաղաքաբերդ կամ Մայրաքաղաք բերդավանի հետ միաժամանակ, և, որպես այդպիսին, առաջին անգամ հիշվում է 1724 թ. աղբյուրներում¹⁵⁸: Մելիքանիստ բնակավայրի ամենախո-

տուն պարմական վկան, ինչ խոսք, մելիքական ապարանքն է՝ կառուցված մեղմ թեթությամբ արևելահայաց անբառալանջի ձորամերձ հարթության վրա: Ապարանքի ավերակները անցյալ դարավերջին նկարագրել են Նալկունին, Մ. Բաթխուդարյանը, Բաֆֆին, Լեոն և այլոք¹⁵⁹: Մ. Բաթխուդարյանը և Նալկունին նաև վերձանել ու հրաբարակել են արձանագրությունները, որոնցից մեկը՝ շինարարականը, գտնվելիս է եղել «արևելյան կողմից հաշուելով չորրորդ սենեակի»՝ այսինքն գլխարան մուրքի բարավորին¹⁶⁰:

«ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲԼ ՄՍԵՆԱՋՋՈՐԻՆ
ԱՏՏՈՒԹՈՅ ԲԱԶՈՒՄ ԺԱՄԱՆԱԿ Է ՅՈՅԺ
ՏԱՔՆԱԴՈՒ ԸՆԵԱԼ ԶՏՈՒՆ ԻՍԿ ԲԱԵՐԱ-
ՐԻՆ ԱՏՏՈՒԹՈՅ ՏՈՒՄ ԻՆՉ ԿՈՂՈՐՈՒԹԻՆ
ԵՒ ԶՈՐՈՒԹԻՆ ՍՈՒՐԲ ՀՈՌՈՅ ՆԱԿՈՒ-
ՑԵԱԼ ՄԵԼԻԲ ԻՍՐԱԵԼԻ ՈՐԻ ԵՍ ՄԵԼԻԲ
ՅԱՂԱՄ ԸՆԵԵԺ ԶԳԵՐԵԵԿ ԿԱՄԱՐՈՐ ԵՒ
ԳԵՐԵԵԿԱՆԱԿԱՐ ՏՈՒՆ ԵՒ ՍԱՄԱՑԻՍ ԲԱԶ-
ՄԱՆԱՋԱՐ ԶՈՐԴԵԱԿ ԻՄ ՄԵԺԻՍՄԱՆ. Ծ
ԱՏՏՈՒ ԾՈՅ ԱՏՏՈՒԹԱՆՆՈՎ ԲԱԵՐԱՄ ՎԱ-

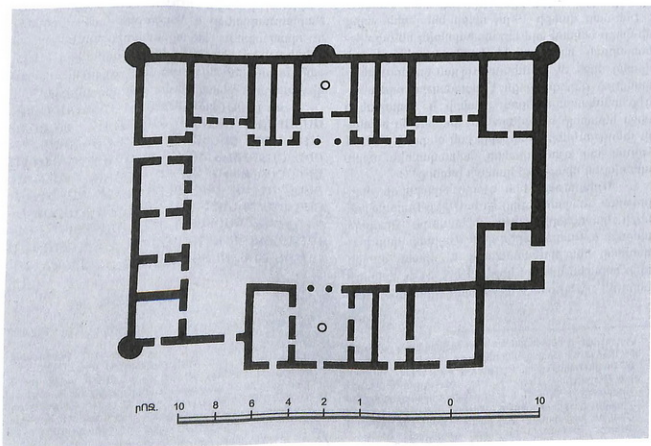
նախարարության փարթե ճյուղերից» (գրն երա «Արցախի պարմությունը», էջ 133):

¹⁵⁹ «Մողո Նապարանի», 1885, N 70, էջ 2, Մ. Բաթխուդարյանը, Արցախ, էջ 217-218: Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 282, Լեո, Իմ հիշարարարանը, Եժ, հր. 8, էջ 108-109, նույնի՝ հր. 3, գիրք Բ, էջ 26-27, ցրն նաև՝ Մ. Զալալանց, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Նապարան, մաս Ա, էջ 180, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, (այսուհետև՝ «СМОМПК») вып. XIII, Тифлис, 1892, с. 49:

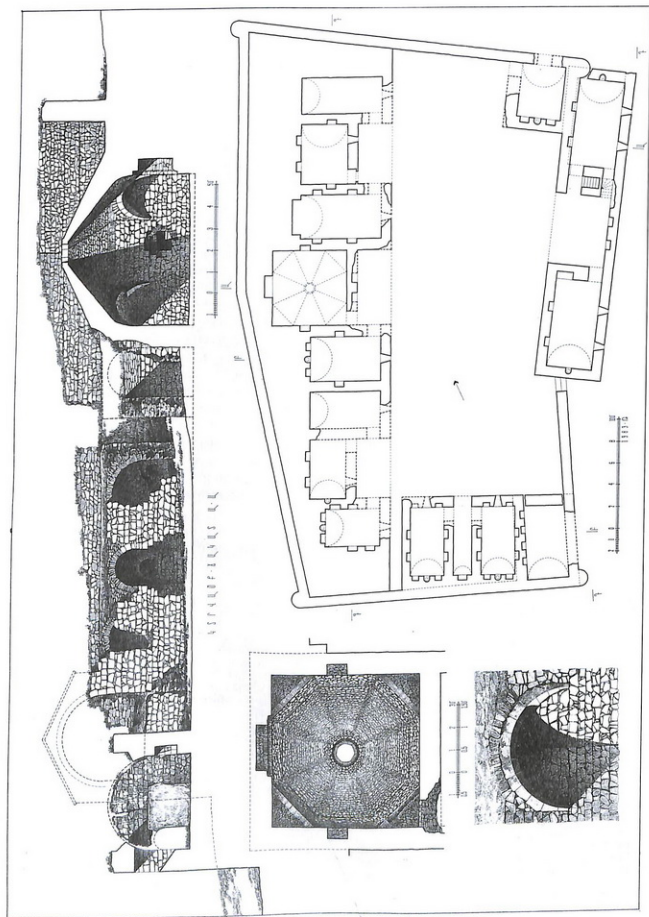
¹⁶⁰ Մ. Բաթխուդարյանը արձանագրության պղծյալ փոքր չի նշում, սակայն քանի որ այժմ կանգուն գլխարան միայն մուրքն է ավերված, ուստի այն իր ընդարձակ ծավալով հավանաբար փորձագրված է եղել ոչ միայն բարձրորադարձի, այլև մուրքերի սրբաբաշտ ողմորին՝ ինչպես Տոգի ապարանքի ընդունաբանում:

¹⁵⁷ Ապարանքը և հնավայրի մյուս ուղարձանները չափազուրկ ենք 1983 թ., Ռ. Արզախյանի հետ:

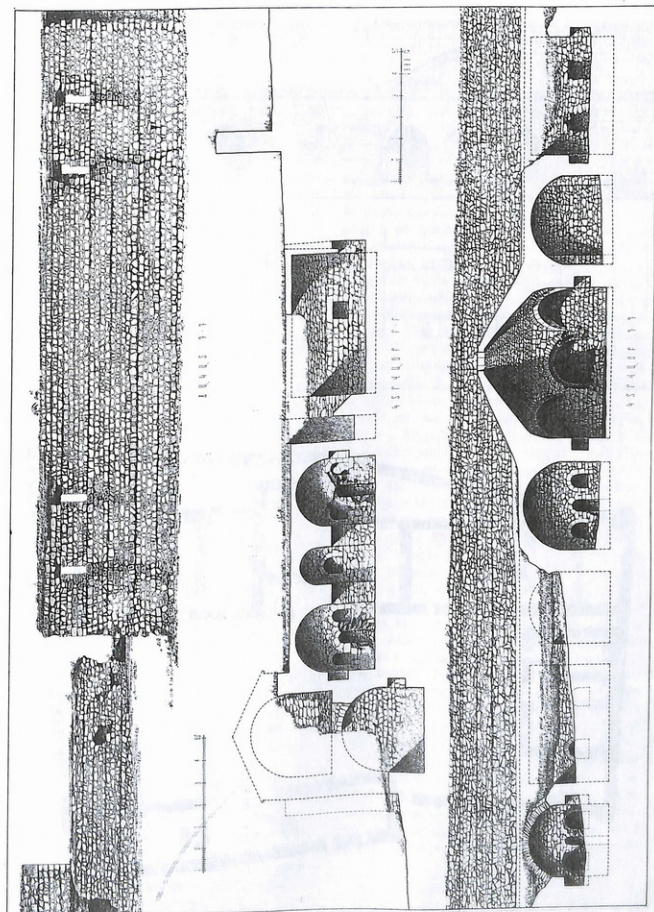
¹⁵⁸ Մ. Բաթխուդարյանը, Արցախ, էջ 43, նույնի՝ «Պարմություն Մելունից, հր. Բ, էջ 52, Армянско-русские отношения, т. II, ч. II, с. 113: Մելիք-Իսրայելյաններին և Մոխրաթաղի բնակչությանը անցյալի ուսումնասիրողները նկատ են համարում (17-րդ դարում Մյուլդիի Քաղաքաբերդ գավառի խոնամասի և այլ գյուղերից) (գրն Մ. Բաթխուդարյանի «Պարմություն» ելուծվ փոքր, Բաֆֆի, Եժ, հր. 9, էջ 425-426, Լեո, Նայոց պարմություն, հր. 3, գիրք Բ, էջ 257), իսկ Բ. Ուլարաբյանը Ջրաբերդի, Գյուլիսի փանի, Խոսենի և Վարանդայի մելիքների քրեարարելի է համարում՝ սերված «Արցախի փոքր հինավուրց Առանձանիկ

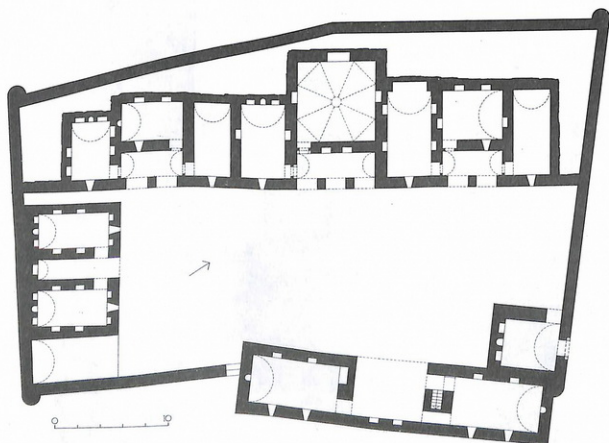
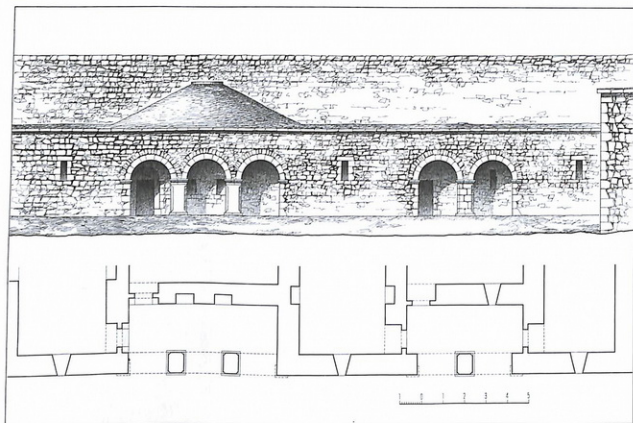
ՄՈՒՆԻԱԹ-ԱՂ. Ապարանքի բնօրինակի փերսը և հարակից ընդհանուր զարկանի (1901 թ.)

18. Մոնումենտալ բնակարան-Պալատ, Երևան

19. Մոխրաթաղի Կախնաբերդի Գաղաթաղություն

20. ՄՈՒՐԱԹԱՂԻ ԱՊԱՐԱՆՔ. Վերակազմաբան

տիճան որմնակամարով: Բացի այս և երկրորդ հարավային փողոց մուտքից, Գորշկովի պարկերում խիստ մոտավոր հարակազմում ցույց է տրված նաև մեկ այլ մուտք՝ հարավային կողմի նեղիկ միջանցքի դիմաց: Այս հարավածում պահպան իրոք ընդհատվում է, սակայն, ըստ ամենայնի՝ հեռագա ալեբեման հերքումներով:

Համակառույցի նախնական հորինվածքի սենյակների դասավորված են ներքին բակի (միջին չափը՝ 16,0 x 41,0 մ) արևմտյան՝ երկայնական և հարավային՝ լայնական կողմերը զբաղեցնող երկու շարքով, որոնք անջատված են նեղիկի միջանցքով և միմյանց նկարմամբ ուղիղ անկյուն են կազմում: Արևմտյան շարքի սենյակները երբևեմասով խորանում են լանջի մեջ և խմբավորված են երեք նախասրահների շուրջը: Սրանցից եզրայինները միաչափ են (ճակարային բացվածքը՝ 5,4 մ) և միմյանց են կապում երեքական փարբեր չափերի ուղղանկյուն հաղարկագծով թաղածակ սենյակներ, իսկ կենտրոնականը զբաղեցնում է թառակուսի հաղարկագծով (6,9 x 6,9 մ) գլխաքան ողջ ճակարը և դրա ձախ կողմում ունի կից մեկ թաղածակ սենյակ ևս:

Հարկանշական է, որ, չնայած տեղանքի պայմաններով թեպտղված սենյակների փարբեր չափերին, այս շարքի հաղարկագծային հորինվածքը ենթարկված է որոշակի կանոնավորության: Այսպես, երեք նախասրահներն էլ ճակարային զծի նկարմամբ հավասար խորություն ունեն, սրանցից հյուսիսայինում կից երեք սենյակի երեսնապարերը մի գծով են ավարտվում, իսկ գլխաքան հարավայինողմի երեք սենյակինը՝ դրանից մի փողոց առաջ, ընդ որում վերջինս համընկնում է նաև գլխաքան լայնական առանցքի հետ: Ուշագրավ է նաև, որ պարսպապարս այստեղ համատեղված չէ սենյակների երեսնապարի հետ, այլ 2,5-5 մ հետ է դրված և սկզբում է դրանց փանիքի մակարդակից:

Սենյակների այս շարքի և ամբողջ համակառույցի հորինվածքային գլխավոր շեշտը գլխաքանն է՝ դրված բակահայաց ճակարի առանցքով: Գլխաքանն ապարանքի կազմում գրեթե անխաթար պահպանված սակավարիվ դափնիներից է և ծածկված է երդիկակիր ութանիստ-բրգաձև զոցվող թաղով, որին անցումը կարտրված է թառակուսի հիմքի չորս անկյունը 2,7 մ կամարաթոփիքով պսակող փրոմպների միջոցով: Մուտքի հանդիպակաց պատում փրոմպների միջև գտնվող որմնախորշը լայն է ու կամարակապ, իսկ կողապարերի մեկական փողոց խորշերը հարթածակ են:

Այստեղ իրենց չափերով աչքի են ընկնում նաև գլխաքան երկու կողմի դափնիները, որոնք, միաժամանակ, համեմատաբար լավ են պահպանվել: Սրանցից հարավայինը (ներքուստ՝ 4,0 x

6,5 մ) ունի օջախ-բուխարի՝ զույգ կամարախորշերով, իսկ հյուսիսայինն ուշագրավ է երեսնապարում գտնվող խորշաձև մասով (ներքուստ՝ 4,0 x (7,5+0,8) մ): Այս շարքի մյուս սենյակներից պահպանված են միայն ծածկի մնացորդներն ու պարբեր, այն էլ՝ մասամբ հողածածկ: Այնուամենայնիվ որոշակի է, որ դրանք մուտքեր են ունեցել նախասրահներից և մեկական դեպի ներս լայնացող փողոց պարտիսոն բակահայաց ճակարում: Եզրային նախասրահները, ինչպես վկայում են տեղում պահպանված սրբափաշ թարաբեկորները, ամենայն հավանականությամբ ունեցել են մույթավոր-կամարակապ ճակարներ և նույնպես թաղածակ են եղել: Սակայն թե՛ մույթերի և թե՛ կամարների չափերի ու բանակի մասին կարելի է պարկերացում կազմել միայն ենթադրաբար՝ համանման հուշարձանների բաղդատությամբ: Այս առումով ուշագրավ է Հայկունու այն վկայությունը, որ 1885 թ. «Սրահի սիւներից մի բանիւղ բաճղած (էին)»¹⁷³: Մինչդեռ, ինչպես երևում է 1892 թ. նկարագրությունից¹⁷⁴ և Գորշկովի 1907 թ. կազմած հաղարկագծից, գլխաքան երկայուն-եռակամար սրահը՝ «հսկայական, մեկ ամբողջական թաղից փաշված պուճեղով», այդ ժամանակ դեռևս կանգուն էր: Ուստի պետք է ենթադրել, որ Հայկունու վկայությունը ոչ թե գլխաքան, այլ եզրային երկու սրահների մասին է, որոնց ճակարային լուծումը անորոշ է նաև 1901 թ. հաղարկագծում: Իսկ գլխաքան նախասրահի մասին Լեոն ևս նշում է. «Դափնի (գլխաքան-Ա.Ղ.) առջև կա մի փողոցիկ, պուճեղաքի և գեղեցիկ սրահ»¹⁷⁵, այսինքն՝ գրեթե բառացիորեն այն, ինչ հայտնի է 1901 թ. հաղարկագծից և ինչ 1771 թ. արձանագրել է ապարանքը կառուցողը. «Եւ Մէլիք Յաղամս շինեցի գեղեցիկ կամարոք փուռս...»: Մեկ այլ առիթով Լեոն գրում է. «Առանձնապես խնամքով շինված է մեղիքի ընդունարանը, որ ունի և պուճեղաք գալիք»¹⁷⁶: Այսպիսով ակնհայտ է, որ գլխաքանն ունեցել է եռակամար, պուճեղաք նախասրահ՝ միակտոր բարե պուճեղով: Իսկ վերջիններս հավանաբար ուղղանկյուն հաղարկաձև ունեցել՝ եզրանկյունների փաշվածքով, որի պարհառով Գորշկովի կազմած սխեմափյլի հաղարկագծում պայմանականորեն ցույց են տրվել բոլորածակ:

Ապարանքի հաղարկային թեկ շինությունները կառուցված են հենապարսպով սրեղծված դարավանդային պարի բակի լայնական կողմում, որոնց երեսնապարին շնորթյամբ հպվում է արարաբին պարսպապարը, իսկ ճակարային գծով դրանք համարեղծված են հիշյալ նախասրահ-

¹⁷³ «Մոդո Հայաստանի», 1885, N 70, էջ 2:

¹⁷⁴ «СМОМТК», вып. XIII, с. 49.

¹⁷⁵ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 109:

¹⁷⁶ Լեո, Հայոց պատմություն, հր. 3, գիրք Բ, էջ 27:

Մ. ՄՈՒՐԱԾԱՆԻ, Մելիք-Անյաճի ապարանքի եր-սում հայտնված բովանդակաց նախադր.
զինարանը պահպանվել է մեկի և կրկնի

ներից հարավայինի եզրապարի ուղղության հետ: Սենյակների այս խումբը բաղկացած է երկու մասից, նեղիկի ու կամարակալ ճակատով կենդրոնական նախասրահին երկու կողմից կից միաչափ ու միանման դահլիճներով (ներքուստ՝ 3,1 x 6,2 մ) և դրանց երկարության չափով արևելքից հավաք պարասկից, կրկնափակ ու թաղամածկ դահլիճից (ներքուստ՝ 3,8 x 6,8 մ): Նախասրահն ու կից դահլիճները նույնպես թաղամածկ են և աչքի են ընկնում համաչափ դասավորված բուխարիների և կամարախորշերի կառուցման խնամքով ու պահպանվածությամբ. մասամբ ավերված են միայն դահլիճների ճակարակապերը, որոնք ևս, նախորդների պես, մեկական առանցքային նեղ պարուհան ունեն բալկի կողմից¹⁷⁷:

Երկարակնի դահլիճի առաջին հարկի հարվել 4,5 մ-ով ցածր, իսկ երկրորդինը 4 մ-ով բարձր է բակից, սակայն շինության մեծ մասի ավերվածության պարզաբանով հայտնի է, թե որոնք ինչպես են կապվել բակի հետ: Այստեղ ուշագրավ է երկրորդ հարկը, որը, ինչպես վկայում են պահպանված մնացորդները, թաղամածկը եզերող կամարային ճակատով երեսքաց վերնասրահի է եղել: Վերջինս իր հորինվածքով և ընդհանուր առմամբ ցածրահարկ մյուս սենյակների համեմատությամբ ուղղանկյուն շեշտվածությամբ ակնհայտորեն ինչեղևում է Քաշաթաղի և խնամախի ապարանքների երեսքաց վերնասրահները¹⁷⁸, իսկ խուլ գեղանահարկի առկայությամբ առավելապես աղերսվում է Տոդի ապարանքի ընդունարանի հետ:

Ապարանքի հորինվածքում հեռաբլբլբրակն է նաև գլխավորակող շարքի դիմաց գրնվող շինությունը, որը բաղկացած է բակի նկատմամբ երկայնական կողմով դրված կենտրոնական երեսքաց սրահից և երկու միանման կամեքաների մնացորդների և կից պարասկապարի միջև կառուցվածքային կապի բացակայությունը վկայում է, որ այս շինությունը ապարանքին է կցվել հեռաբալբլբ: Սակայն ճարտարապետական բնութագրով այն չի փոքրերվում համակառույցի մյուս մասերից և, պետք է կարծել, որ կառուցվել է դրանցից փոքր-ինչ ուշ, կամ՝ ամառային հերո: Ամեն պարագայում կառուցվել է նախքան շինարարական արձանագրության փո-

րագրումը, քանզի «շինեցի գեղեցիկ կամարոք փուն և սարայի» կարևոր վկայության մեջ «քան» (ապարանքի բնակելի մասի) կողքին ակնհայտորեն առանձնացված-շեշտված է նաև «սարայի» (սրահի կամ սրահավոր շենքի) կառուցումը: Այս համեմատմանը պայմանավորված էր նաև ապարանքի կազմում վերջինիս կարևոր ու յուրահատուկ գործառնական դերով և արտահայտվել է ինքնուրույն ու ավարտուն հորինվածքային ծավալաձևի մեջ:

Այստեղ ևս, ինչպես Հռոեկավանի երկրորդ ապարանքում, դահլիճների պարերը պահպանվել են թաղամածկի մնացորդներով, իսկ երեսքաց սրահում դրանց բացակայության պարզաբանով դարձյալ պետք է ենթադրել, որ այն կամ նույնպես թաղամածկ է եղել՝ սյունազարդ-կամարակալ ճակատով, կամ ունեցել է հարթ ծածկ՝ փայտե սյուներով: Ի դեպ, վերոհիշյալ 1901 թ. ստորավոր հարակազմի այս մասում նույնպես ցույց է փրված երկայուն-եռակամար սրահ՝ գլանաձև սյուներով, սակայն ապարանքի ընդհանուր հարակազմի պարկերման խիստ աղճատվածությունը թույլ չի փախի անվերապահորեն դա ընդունել:

Սրահի և հյուսիսային դահլիճի զանգվածը միջնապարուն ներկայումսված են դեպի քանիք քանոթ ապրիաններ, սակայն պահպանված եզրապարերի հիմնամնացորդները դժվար է երկրորդ հարկի գոյության վկայություն համարել, քանզի դրանք կարող էին կապված լինել պաշարպանական և այլ նպատակներով քանիքի օգտագործման հետ, մասնավոր՝ որ քրեղանքի թեթևության պարզաբանով արքային պարը արդեն 7 մ բարձրություն ունի: Այստեղ դահլիճները երկուական նեղ պարուհան ունեն դրսից (ինչը հազվադեպ երևույթ է նմանաբան հուշարձաններում), պարուհանների հանդեպ կամարակալ խորշեր, իսկ լայնական եզրապարերում՝ միայն բուխարիներ:

Պետք է նշել նաև, որ այս շինությունն իր հորինվածքով ու գլխավորակող-բնակելի մասի նկատմամբ ունեցած քրեղադիրքով հար և նման է Հռոեկավանի երկրորդ ապարանքի հյուսիսային կողմի սենյակաշարին և նույնպես ծառայել է հասարակական կյանքի առնչվող արարողությունների՝ դարավարությունների, հանդիսությունների և ընդունելությունների համար, չնայած կարծես վերոհիշյալ կրկնահարկ դահլիճի երեսքաց վերնասրահ-ընդունարանը:

Ապարանքի ընդհանուր կառուցապարման մեջ սենյակների գործառնական առանձնահատկություններից է նաև այն, որ դրանք խմբավորված են ջրոս նախասրահների շուրջը՝ կազմելով պարից, բաց մուտքերով անցար բնակելի հարկարաձևներ և, ըստ ամենայնի, հարկազմվել են բազմանդամ մեկբակն ընդանիքի յուրաքանչյուր ժառանգին:

Մյուս կողմից հարկանշական է, որ բնակելի մասում բուխարիներ ունեն ոչ բոլոր սենյակները, կամ դրանք օժանդակ-քրեղանական բնույթ են ունեցել, կամ նախաբեռված չեն եղել ձմեռա-

¹⁷⁷ Ոմանք այս հարվածը միանոց-սխառ են համարում, վկայաբերելով խորշ-մուտքները, սակայն այդպիսից (որմնախորշ) կան նաև մյուս դահլիճներում («Մոխր Հայաստան», 1885, N 70, էջ 2, «СМОМГК», ԵԱԼ. XII, с. 49):

¹⁷⁸ Այստեղ փոխել է վերինից ուսումնասիրողների այն վարկածը, ըստ որի Մեխի-Բարսեղյանների և Մոխրաթաղի ու Մեծ Շենքի բնակությունը եկելով են համարվում Քաշաթաղի խոնավի և Մարավուզ գոտիների: Ի դեպ, Ջրաբեր գավառի Մեծ Շեն և Մարավուզ գոտիների մոտ է գրնվում մեկուրության մյուս նուրբալար Քաղաքաբեր կամ Մայրաքաղաք բերդավանը:

յին բնակության համար: Այս առումով ուշագրավ է փնդացիների վկայության վրա հիմնված Մ. Բարխուդարյանցի կարծիքը, ըստ որի այսրեղ Մեխը-Ադամի ամառանոց-ապարանքն է եղել, իսկ Քաղաքաբերդ-Մայրաքաղաքում ձմեռանոց-ապարանքը¹⁷⁹:

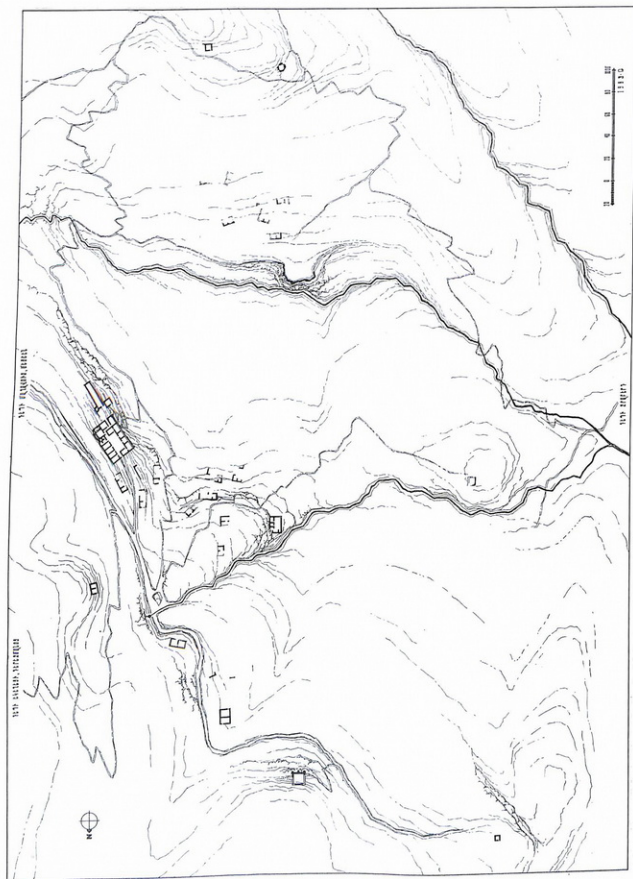
Համեմատաբար մաքրելի ձորահովտում կառուցված մեխիական փան ընդարձակ համա-կառույցի հորինվածքը խստորեն ենթարկված է պաշտպանական բնույթի խնդիրների լուծմանը. ապարանքը շրջապարված է բարձր ու խույ պարիսպներով, արտաքին մուտքերը փոքր են ու դժվարանց (հյուսիսայինը՝ պահակարանով, արևելյանը՝ կից աշտարակածև շենքով), սենյակների փանիքները հիմնականում հարթ են և պաշտպանական գործողությունների համար հարմար, արևմտյան՝ լանջամերձ ու առավել մաքրելի հատվածում այդ նպատակով թողնված է փանիքների մակարդակով մինչև պարսպափակը ձգվող հարթակ, սենյակները դեպի բակ բացվող նվազագույն՝ մեկական նեղիկ պատուհան ունեն, սենյակաշարքերի եզրերում միջանցք ու ազգա փարածք է թողնված փանիք բարձրանալու և պարիսպներին մուտենալու համար:

Ապարանքի պարերը մեծ մասամբ 1 մ հաստությամբ ունեն և կառուցված են սպիտակ որձաքարի կոպտաքաշ շարվածքով, ծածկաթաղերում քարերը ճեղքված-մանրացված են: Մրբալամ թարով ևն շարված փորմաների, մութբային կամփաների, խոշորերի և բուխարիների եզրամասերը, ինչպես նաև պարերի անկյունները: Ըստ պահպանված բեկորների սրբաքաշ են եղել նաև նախաձորանների սյունակամարները, իսկ սենյակների պարերին մնացած կրաշաղկախով սվա-

դի հատվածները վկայում են, որ դրանց մի մասը ներքուստ սվաղված է եղել: Այս մասին ևս արժեքավոր վկայություն ունի ապարանքի շինարարական արձանագրությունը, որի «շինեցի գեղեցիկ կամարոք և գեղեցիկակար փունս և սարայիս» փնդեկության մեջ եթե «գեղեցիկակարը» հաս-տատարապես «նկարագրողն» է, կամ «որմնանկար-վածք», ապա անորոշ է, թե ինչն է որմնանկարագրող եղել՝ «գեղեցիկ կամարոք փունը», թե՛ «սարայ»-սրահը: Ամեն դեպքում այս փնդեկույ-թունը ապարանքը կառուցողի արձանագրած ու մեզ հասած եզակի վկայություն է՝ նմանափայ հուշարձանների ներքին հարդարանքի մասին պարկերացում կազմելու հարցում:

Մոխրաթաղի մեխիական ապարանքն իր նախնական հորինվածքի համեմատաբար ամբողջական պահպանվածությամբ, բազմաբնույթ սենյակների ընդարձակ կազմով ու հարակազմային համադրվածքով, գլխատան անխաթար փորմալավոր գմբեթով, 1771 թ. բովանդակայից շինարարական արձանագրությամբ ու ներխա-փուկ այլ կողմերով ու միջնադարյան պալատա-կան ճարտարապետության բարձրագույն հուշարձան է և լույս է սփռում բնագավառի ուսում-նասիրության շար խնդիրների վրա: Միաժամանակ, «յոյժ փազնապի բազում ժամանակ»-ներից ամենափառապաշտյաններից և Արցախի հայաշխարհի համար ամենաճակատագրականներից մեկի՝ 18-րդ դարի երկրորդ կեսի ռազմաքաղաքական իրավիճակի դրոշմը կրող պաշտպանական կառույցի բնորոշ օրինակ է և լավագույնս է ներկայացնում դարի ճարտարապետությանը հատուկ պալատ-ամրոցի հորինվածքային փայլը:

¹⁷⁹ Մ. Բարխուդարյանց, Արցախ, էջ 224, ծան. 1, նույնի՝ Պարմուխին Աղուանից, հր. Բ, էջ 53: Դժվար է այս հարցում միանշանակորեն համաձայնել Մակար նախնադասի հետ, քանզի Մոխրաթաղն ու Քաղաքաբերդը գրեթե նույն բնակիչապական պայմաններում են: Այլևհետև Քաղաքաբերդի հովիթի գոլատուն անօրադասեցիքին փոխված Քաղաքաբերդը փոքր-ինչ ավելի բարձրադիր է ու լեռնամերձ, ապա-րանքն էլ կառուցված է սարալանջին: Իսկ համեմատաբար ցածրադիր Մոխրաթաղի ձորահովտում ձմեռն ավելի մաքր է և ավելի մաքրելի է ճամայարիների փնդակարից: Բացի այս, նաև պաշտպանական կառույց լինելով, երկու ապա-րանքն էլ, անշուշտ, իրենց նպատակին են ծառայել՝ կենելով ոչ թե փայլա եղանակներով, այլ՝ փայլա պահի ռազմաքա-ղաքական իրավիճակից:

21. Ջուղայանի բերդի մեջ. Չափագրություն

1551 թ. րապանաբարերը¹⁸⁸: Հալանաբար հենց այս դարերում էլ բնակավայրը իշխանանիստ դարձել և կոչվել «մայրաքաղաք» (ինչպես «Եղեղուս մայրաքաղաքը» Մյունխի «Վայոց ձոր գավառի»¹⁸⁹, սակայն, քանի որ գտնվում է գավառի հնագույն կենտրոն Չարաբերդ-Ջրաբերդ ամրոցից մոտ 1,5 կմ արևելք, իսկ իշխոհիս առումը աղբյուրներում գործածվում էր և՛ գավառ, և՛ կենտրոն, և՛ ամրոց իմաստներով¹⁹⁰, կարելի է ենթադրել, որ Չարաբերդ-Ջրաբերդ անունը հնուց լի էր, մասնավորապես միջին դարերում և հետո, ներառում էլ ամրոց-երդարավան ամբողջությունը:

Ըստ այսմ, ընդհանրաբար՝ ուրվագծվում է բերդավանի պարմության ու անվանափոխության ընթացքի պարկերը։ Վաղ միջնադարում կոչվել է «Բերդակուր», ապա, կաթողիկոսական ամառանոց դառնալու պարամառով, «Գաթողիկոսաբար» (քար-բերդ), իսկ միջնադարում հայտնի էր որպես «Չարաբերդ մայրաքաղաք» կամ պարզապես «Մայրաքաղաք» անուններով։ Ներազանցում Ջրաբերդ անոցի հետ չչփոխելու նպատակով անունից առանձնացված «Մայրաքաղաքը» վերածնվել ու սրացել է վաղեմի փառքը կորցրած ու ավերակված բերդավանի վիճակի բերուղձ «Քաղաքաբերդ» մեջ, որը հիշատակված է միայն 18-րդ դարի երկու փաստաթղթում, որպես «Քաղաքայ րտիկ բերդ» (1724 թ.)¹⁹¹ և «Քաղաքաբերդ ամր» (1783 թ.)¹⁹²։

Բերդավանի վերոհիշյալ ուսումնասիրողները միաձայն ապարանքի կառուցումը (ավելի ստույգ՝ վերաշինությունը) կապում են Ջաբրելիի նշանավոր Մելիք-Ղազարի անվան հեյր, իսկ Ջաբրաբադեղ-Մայրաբաղաբլը համարում նրա այժմեանիսը բնակավայրերից մեկը։ Սակայն հնավայրում պահպանված հուշարձանների համեմատական դիտարկումը ցույց է փայլի, որ միջնադարյան շերտի վրա մեկըրորակն շրջանում վերակառնգված բնակավայրը բավականին ընդարձակ ու բարեխն է եղել և կառուցապատվել է աստիճանաբար՝ սկսած 17-րդ դարից։ Տաշվի առնելով, որ այս և հաջորդ դարում, մինչև Մոխրաթաղի ապարանքի կառուցումը (1771 թ.), Ջաղա-

քարտերը մեկիւրթյան միակ նստոց-բնակավայրն էր՝ հիմնական կենտրոնը հնարքերը ամբողջ հարկանութեանը, պէտք է ճշտադրել, որ այստեղ գտնվող ապարանքը կա կառուցվել է ավելի վաղ քան Մելիք-Աղամի պառնակաւորւթան շրջանը, Եւ այսինքն՝ նախքան 18-րդ դարի երկրորդ կեսը¹⁹³։ Մյուս կողմից, ինչպէս տեսանք՝ նախորդ հուշարձանների առեւտրոթանը, Մելիք-Աղամի իշխանութան սկզբնաւորութիւնը (1750-60-ական թթ.) անցել է Ծուշվա Փանահ խանի դէմ մղած անհաշիւ պայքարում և նորոգման մելիքի համար հազիվ թէ նպաստավոր լինէին դժկարին տեղանքում նման խոշորումավոր, մեծամասխտ ու ժամանակաւորաւ կառույց իրականացնելու առումով։ Իսկ այս պարիսնէրին հաջորդած քարագրոթյունից և վերադարձից (1767 թ.) եկելո Մելիք-Աղամը ձեռնարկել և 1771 թ. ավարել է Մոխրաթաւոյ ապարանքի կառուցումը, ուստի, ճնայած իր համբաւին ու հարստութեանը, դարձեալ ի գորտ չէր միաժամանակ մեկ այլ ապարանքի շինարարութիւն իրականացնել։ Քաղաքաւերելում։

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ապարանքը, ինչպես նկատվեց նե Մ. Բաթլիտայ-յան վո Ռաֆֆին¹⁹⁴, կառուցվել է հին ավերակ-ների վրա և բաղկացած է սկզբնական թարաշն ծածկերով մասից և դրան կցված փայտածածկ սենյակներից: Ընդ դում, համաձայնությի հա-րավ-արևմտյան անկյան թաղանթակ-խողովոր դահլիճը՝ իր ձորահայաց երեք լայն պարուհան-ներով, խիստ հարազատ է հանդիպակաց հեռա-վոր լեռնալանջին կառուցված Երիցմանկյանց վանքի կարողիկոսական վիտարանի դահլիճի ձե-վերին (17-րդ դ.), իսկ ապարանքի հարթածածկ սենյակները ակնհայտորեն ինչեցևոն են Ջրա-բերդ և Գյուլիսյան ամրոցների միջնաբերդի ա-պարանքների սենյակները (17-18-րդ դ. սկիզբ) և բոլորովին ընթաց չեն դարավերջին բնորոշ գնապարանման, ծառաշեն ծածկերով ապարանք-ների դահլիճներին:

Այսպիսով, ըստ ամենայնի, 1724 թ. հիշված «Քաղաքայ Գեղի բերթը»¹⁹⁵ Քաղաքատեղի բերդաձև-ամրոցակերպ ապարանքն է և 17-րդ դարի մեղիքական Գրուս-դոյակի մնացորդների վրա վերակառուցվել-լրացվել է 18-րդ դարի 20-ական թվականներին՝ սրբանական ազգաբանա-

188 «Ամերո Նայասարան», 1885, N68, էջ 1, Մ. Զապալանց, նշվ. աշխ., մասն Ա, էջ 177, Մ. Բաթրախարանց, Արցախ, էջ 222, «Դիվան հայ վիճագրության», 5, էջ 85-86: Մարտի 1260 թ. արձանագրության մեջ ինչպե՞ս «Կանխած շահ»-ն ընդ ընման առիթ է փոխ ապարանքի կառուցման վերաբերյալ պարզմանն ինքնուրույն աճապար այս իշխանին (Տնն Տալլուին, Մարդույն, «Ամերո Նայասարան», 1885, N 67, Ըռնիք, նշվ. հոլ. 9, էջ 426):

¹⁸⁹ Գ. Արիստիդես, Սիսական, էջ 146:

Մ. Կաղանկարուացի, էջ 157, 354, և Գանձակնցի, էջ 359, Մ. Գոռ, էջ 387բ և այլն (ուշ շրջանի աղբյուրներն ու վավերագրերը բազմաթիվ են):

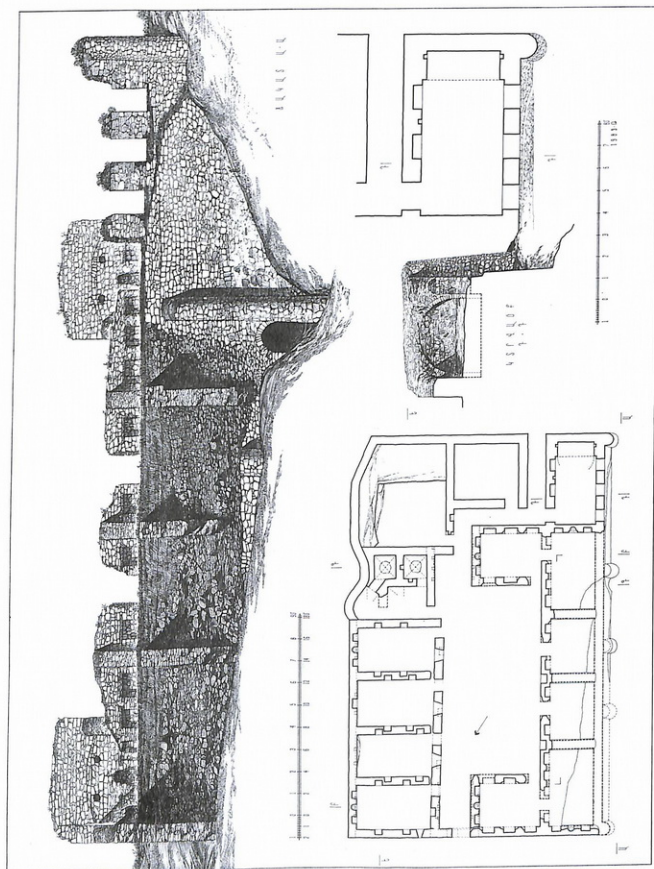
¹⁹¹ Армяно-русские отношения, т. II, ч. II, с. 87, П. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа, с. 208.

¹⁹² Армяно-русские отношения, т. IV, с. 250.

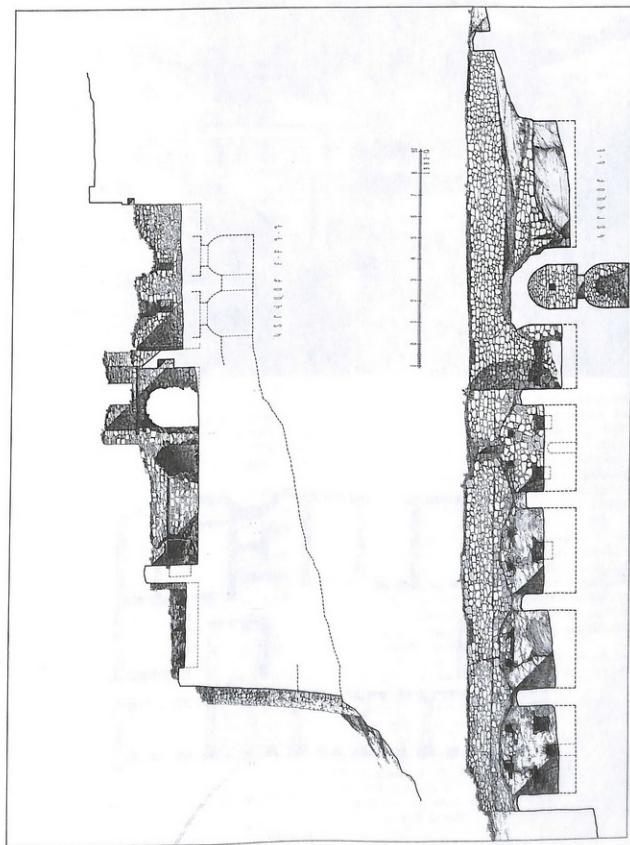
193 Մեր նախորդ հրապարակումներում ասարևները բնվարդ ենք 1767-1783 թվականների միջապայով: Ապարևները Մեն-կի-Մուսիկի վրանարին պարտաւոր, թերևս, երբ խաւա-րաւ եւ մինչև այժմ էլ ւրեղանկերների հիշողութայն եւս ա-վանդարար անմոռաւ մնաւով հայրենակները մեծագոր-ծողութներն են, որոնք եւ առիթ են ավել զգաւուն պահ-պանակ, դպրաւորների կարելի պատկազակ հուշարմե-ները երբ ասարևն հետ կապուկու, ժամակակուր, որ, բնակ-աւորաւ, առանկարը հնրագործու ծաւալել է նաև երև:

¹⁹⁴ Մ. Բաթխուպարեանց, նշվ. աշխ., էջ 224, Բաթթի, նշվ. աշխ., էջ 426:

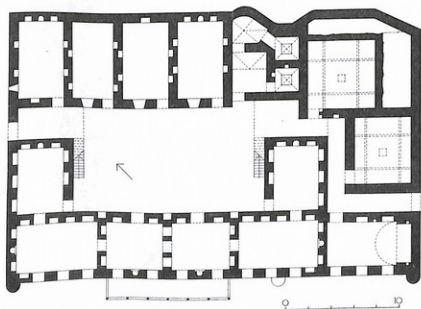
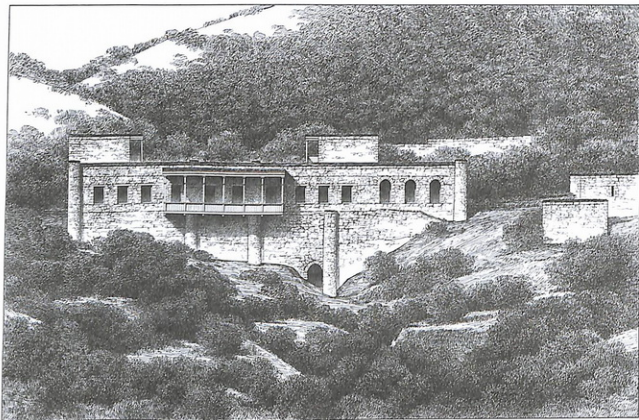
¹⁹⁵ Армяно-русские отношения. Т. II, ч. II, с.87.

22. ՄԵԼԻՔԵՆՏԻ ՄԵԼԻՔԵՆՏԻ ԶԱԽԱՊԱՐԱՆՔՈՒՆ

23. ՔԱՂԱՔԱՅԵՐԻ ԲՈՒՄԵՆԻԴ. ՉԱՓԱԳՈՐԾՈՒՄԸ

24. ԲԱՂԱՔԱՏԵՆԻ ԱՊԱՐԱՆՔ. Վերակազմություն

տրիքի վերոհիշյալ հերոսներ Մելիք-Եզանի, Աբրահամ Սպարապետի, Մելիք-Թամարգի և այլոց ժամանակակից ու ոչ պակաս նշանավոր գինահիգ «Չարապետներ երկրի» Մելիք-Տաայու (աղբյուրներում նաև՝ «Տաայի ուզբաշի») օրոք (մահ. 1728 թ.)¹⁹⁶, որպես ազգային անկախության պայքարում համախառն Ջրաբերդ-Գյուլխարան միացյալ գաղառի ու պաշտպանական համակարգի կարևոր ռազմավարական հենակետ կապված այդ պայքարի մյուս օջախների՝ Ջրաբերդի, Գյուլխարան բերդի, Երիցմանկանց ու Եղիշե առաքյալի վանք-ամրոցների, Հռեշեվականի ապարանք-ամրոցի և այլ սղակա-ամրությունների հետ:

Իսկ դարակեսից հետո ապարանքը Մելիք-Աղամի նստոց-դոյակներից մեկն էր: Հաքվանշական է, որ 1783 թ. հուլիսի 5-ին, նրա մահվան առթիվ այստեղ հավաքված հայ մեկիներեն ու հոգևորականները Ռուսաց արքունիքին ուղղված հերթական նամակն են գրել, ծրարելով նաև հանգուցյալ մելիքի վերջին պարգամը. «Մի թողե՛ք, որ այս վայրերի տեր հայ ժողովուրդը հույսը կորցնի...»¹⁹⁷:

Ապարանքը կառուցված է ժայռոտ լանջերով ձորակի լայնքով դրված ու կիսակլոր բուրգեր ունեցող բարձր (4-8 մ) հենապարենշով ստեղծված արհեստական դարավանդի վրա, (հարկազծում արարադուսը՝ 23,3 x 36,5 մ), ինչի շնորհիվ շրջակայքի նկատմամբ իշխող դիրք ունի և պաշտպանված է բոլոր կողմերից. համեմատաբար մալրեցիկ հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ աննկար է մնում մոտ 10 մ հեռավորությամբ կառուցված պարսպի շնորհիվ, իսկ բերդավանի գրեթե բոլոր կետերից տեսանելի է միայն ձորահայաց բարձր ճակարդը:

Համակառույցի հիմնական հորինվածքը ստեղծված է 18-րդ դարին վերագրվող փառեղ գրեթե միաբնակ սենյակներով ու դրանցով կազմված ներքին բակով (9,0 x 17,0 մ): Սենյակներից արևելյան չորսը միացալի են (ներքուստ՝ 4,0 x 7,0 մ), հպված լանջին և ազատ լայնական ճակարներում մեկական մուրք ու լայն պարուհան ունեն բակից (հյուսիսայինի պարուհանը նեղվել է ու բացվում է դեպի դուրս): Ներսում, բարձրության կեսի չափով, ծածկի մնացորդներ և հող է լցվել, իսկ պարերը պահպանվել են մինչև ծածկին անցնող սահմանը և ունեն հարթածակ ուրմնախորշեր, եզրային երկու սենյակները՝ նաև բուխարիներ: Այս սենյակներն ընդհանուր հարավարևմտյան կան երկայնական արևմտյան դարավանդեղբին կան երկայնական արևմտյան բակ ուղղված և չորս միաշարք սենյակներով բակի շնորհիվ է միայն բակահայաց ընդհանուր պարը՝ մուրքերով, որմնախորշեր:

րով ու լայնական պարերի մնացորդներով, իսկ ձորահայաց ճակարամասը փլվել է դարավանդի բրգավոր հենապարենշի հետ: Մրանցից միջին երկուսը մի չափի են (4,05 x 5,1 մ), եզրայինները՝ մի (4,05 x 7,05 մ), որոնք նույնպես զույգ խորշերով բուխարիներ ունեն լայնական եզրապարերում: Վերջիններս կարճ կողմով կից երկու՝ դարձյալ միացալի սենյակներով (3,9 x 5,5 մ) ընդհանրանում է ներքին բակը, որի հարավային և հյուսիսային կողմերում առաջացած միջանցքան նախամուրքերը ավարտվում են ապարանքի արտաքին դարավանդով: Պահպանվել են այս նախամուրքերի երկուսը՝ հարկի կամ վերդարպասյա աշտարակների պարերի ստորին մասերը, ընդ որում, դրանցից հյուսիսայինը լայն պարուհան ունի կամարակալ դարպասից վեր, իսկ հարավայինում նկարելի են որմնախորշերի հերթերը:

Նախամուրքերն ու բոլոր սենյակները եղել են փայտածածկ. գերասների հենախորշերը դեռևս մնում են նախամուրքերի երկայնական, իսկ սենյակների՝ լայնական պարերում: Ուշագրավ է, որ սենյակների առասպաղը ներքուստ շեշտելու և լանջավոր փանիքներ ստանալու նպատակով ծածկվել են ոչ թե ավելի ինչպիսի կանաչավոր լայնական գերասներով, այլ՝ երկայնական, որոնք երկուսն են եղել ու փեղադրվել են զուգահեռ պարերից փոքր-ինչ բարձր:

Հորինվածքային միասնականությամբ հանդերձ, համակառույցի այս հապվածում նախամուրքերի արևմտակողմյան երկու և ձորահայաց չորս սենյակները ներքին հարդարանքով ավելի վայելուչ են ու հանդիսավոր, քան լանջամերձ չորսը. պարերը հագեցված են համապիկ դասակարգված ու լայն որմնախորշերով և, ըստ ամենայնի, նաև լայն պարուհաններ են ունեցել ձորահայաց ճակարի ողջ երկայնքով: Հաշվի առնելով գերանաշեն ծածկերի կիրառությունն այսօր, ինչպես նաև դրանց ակնհայտ հարազատությունը գեղջական բնակարանների հետ, կարելի է ենթադրել, որ վերդարպասյա աշտարակները բակից ունեցել են փայրաշեն սանդուղքներ, իսկ դարավանդեղբի սենյակները բարձակային, գերանակալ ու պլանագարդ պարզամը՝ ձորահայաց ճակարում:

Ապարանքի 17-րդ դարի նախնական հորինվածքից մնացած շինությունների խումբը ներկայացված է շարունակություն է կազմում հարավից և հարավալճային անկանոնությամբ ու շինվածքային անհամապարասխանությամբ առանձնանում է¹⁹⁸. Այս խումբը բաղկացած է կրկնախորք նախասենյակից և դրան կից երկու փոքր, բառակուսի հիմքով ու նույնաչափ գերանախորշով խցերից (2,1 x 2,1 մ), գրեթե բառակուսի հարավալճային երկու սենյակից (5,8 x 6,2 մ և 5,0 x 6,0 մ) և խորշան բաժանմունքով դահլիճից

¹⁹⁶ Մ. Բաբխուրաբեան, նշվ. աշխ., էջ 430, 442, Առ, հր. 3, գիրք Բ, էջ 169, Армяно-русские отношения, т. II, ч. I, 383, 385, т. II, ч. II, И. И. Историческое введение, с. LXI, с. 63, 187-188, 251, նև: (Այս տապալտ չափեր է պարզապես լին աղբյուրներում համահամեմատելի հիշող մարդկանցիկ Տաայի յուզբաշու հետ, որը Աբրահամ Ջրաբերդի եղբայրն էր, ոչ էլ՝ Դիգակի Մելիք-Եզանյան Մելիք-Տաայու հետ, որն ապրել ու գործել է ավելի ուշ):

¹⁹⁷ Բ. Ուլուքբաբեան, Ոսկե շրջա, էջ. 304:

¹⁹⁸ Այս շրջանին պետք է վերագրել նաև ապարանքի արևելյան մուրքի դիմաց պահպանված ձիանոց-սխորի երկար շենքը (4,1 x 23,9 մ) փաստով կամարակալ խորշ-մուրքերով, կից իսկով և հարակից սենյակով:

XI. ՔԱՂԱՔԱՏԵՆ. Մելիք-Խարայկյանների ապարանքի տրոհ ճակատը և իս դարպասը՝ բակից

(3,7 x 7,45 մ): Սրանք մուրբերով կապված են բակի արևելյան անկյունամասից մինչև արտաքին մուրբը ձգվող միջանցքին և պարիսպված են ժայռազանգվածի եզրագծին հարմարեցված խուլ պարսպապարերով: Դարերով նախասենյակի գոցվող թաղերի մնացորդներից այն ևս հիմքում բառակուսի է եղել, իսկ նույնաբով ծածկը պահպանած զույգ խցերի գեղեցիկ ժայռափոր գաղղղուղու կամարակապ մուրբը բացվում է ձորակի հարակի մուր, բուրգերից մեկի կողքով: Մյուս երկու սենյակները, որոնք ըստ պահպանված խուլ պարերի հավանաբար երդիկավոր ծածկեր են ունեցել, հիշեցնում են մեխիթական ապարանքների զույգ զխարները, սակայն չունեն դրանց վայելչությունն ու կառուցման խնամքը:

Այստեղ առավել ուշագրավը դարավանդերի հարավային բուրգին կից խոշորածև բաժանուններով թաղածածկ դահլիճն է՝ ճակարապարի երեք լայն (1 մ) պարուհիներով, որոնցից երկուսի դիմաց նույնաչափ կամարակապ խորշեր կան, իսկ երրորդի՝ եզրայինի դիմաց դահլիճի մուրբն է: Դահլիճներն են խոշորածև մասի թաղի մնացորդները և պարուհիների միջնապարերը՝ մինչև կամարավարկների հիմքը, իսկ երկայնական պարի վերնամասի առաջացող զանգվածնությունը հուշում է, որ բուն դահլիճի ծածկը ևս թաղակապ է եղել:

Տարկանշական է, որ ձորահայաց սենյակաշարից պահպանվել է միայն այս դահլիճի ճակարապարը: Եվ սա՝ այն պարծառով, որ 17-րդ դարին պարկանող դահլիճի ստորին հենապարը մյուսներից ցածր է և 18-րդ դարում վերակառուցվելիս հավելված երկրորդ հենապարային շնորհիվ առավել կայունություն է ստացել:

Հին ու նոր կառուցամասերի դիտարկումից պարզվում է նաև, որ հնավանդ ապարանքից մնացած շինություններին 18-րդ դարի սկզբում ավելացված ներքին բակով գերանաձածկ սենյակները համակառույցի բնակելի մասն են կազմել, իսկ մեխիթական ընդունարան-դահլիճը մնացել է հինը՝ խորշան մատով (գահախորշով) թաղածածկ դահլիճը, հանդիսավոր՝ լայն ու կամարավար բացվածքներով ուղղված դեպի բերդական ու Թարթառի գեղարեսիվ ձորը, դեպի այդ

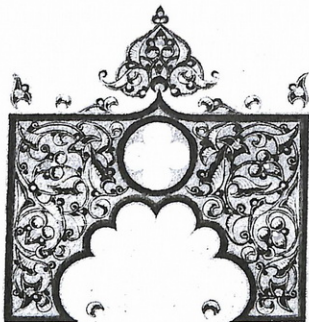
ձորի հեռավոր անտառալանջերին բազմած երիցմանկանց վանքը:

Ժայռուր ու ղժվարամարչելի ձորալանջին կառուցված ապարանքի ճարտարապետության մեջ պաշտպանական խնդիրները առաջնահերթ կարևորություն են ստացել: Համեմատաբար ոչ մեծ ներքին փարածքի ողջ պարագծով կառուցված սենյակները լրացուցիչ ամրություն են հաղորդում բարձր պարսպապարերին, իսկ վերդարասյա աշտարակ-պահակարաններով բակի հեծ կապված պարսպակից փանիքները նախապես վան են պաշտպանական գործողություններ վարելու համար: Ապարանքի ընդգծված ամրոցակերպությունը և, հարկապես, բերդերին բնորոշ բողբալված գեղեցիկ առկայությունը վկայում են, որ այն իրոք «Քաղաքարեղի բերդն» է, այլ խոսքով՝ բերդավանի միջնաբերդ-դղակը:

Ապարանքը յուրահատուկ է նաև իր կառուցելակերպով: Մեծ թեթոթյամբ լանջին բրգավոր հենապարներն ու դրանով ստեղծված դարավանդի կայունությունն ապահովելու համար ձորերի սենյակների լայնական պարերը շարունակվում են դարավանդի ողջ խորությամբ, իսկ որմնանեցի դեր կարարող բուրգերն ու պարկանշը դեպի ներս թեթոթյուն ունեն: Ապարանքի պարերը դրված են ժայռային հիմքի վրա և շարված են անկանոն ու մանր քեղական որմնաքարից, առաք կրաշագանի կիրառությամբ: Հին մասի պարերի հաստությունը 0,9 մ է, իսկ մյուսներինը՝ 0,8 մ: Բակի պարագծով, որմնախորշերի ու մուրբերի վերին եզրի բարձրությամբ պարերում կան փայրե գուրիներ (փայրե բարավորահեծաններ են ունեցել նոր մասի որմնախորշերը):

Քաղաքարեղի դղակ-ապարանքն իր երկու շինարարական շերտերով, յուրահատուկ հատկանշալի ու ծավալաբարձական հորինվածքներով և կառուցելակերպով դարաշրջանին խիստ բնորոշ պատկանում ու ամրաշինական կառույցների համադրությամբ ստեղծված ու մեզ հասած եզակի հուշարձան է, և, էսպես փարբերվելով ամբողջովին բարաշեն մեխիթական քննից, կարևոր դեր ունի ուշ միջնադարյան նույնաբերդյա համակառույցների ուսումնասիրության գործում:

ԶՄԻՒՐ

Ամրոցը գտնվում է ԼՂՏ Մարտակերպի շրջանում, Թարթառ գետի և նրա Թրդի վտակի ձախ ափին, գառիթափ լանջերով հսկայածավալ ժայռազանգվածի վրա՝ շրջապարված անտառոտ լեռնակույտերով: Նյութիսից հարավ ձգված ամրոցի փարածքը գետերի շրջանցումից առաջացած թերակղզու տեսք ունի և պաշտպանված է ինչպես դրանց ջրառաքի ու արագահոս պարենշով, այնպես էլ գետեզերքից գրեթե ուղղաձիգ բարձրացող ժայռերով:

Գտնվելով համառուն գավառի անտառախիտ խորքերում և ունենալով խիստ նպաստավոր բնական պայմաններ՝ ամրոցը վաղ միջնադարից ի վեր կառուցապարվել ու դարձել է Արցախ-Նախեն-Ղարաբաղի անառիկ ու նշանակալի պաշտպանական հենակետերից մեկը: Պարմական աղբյուրներում և այլազան երկերում ամրոցը հիշվում է Չարաբերդ, Ճառաբերդ, Չրաբերդ, Ջերմուկի բերդ և Ջրաբերդ անուններով¹⁹⁹, իսկ մեկիբության շրջանի վկայագրերում առավելապես հայրենի է հնագույն ու նախնական Չարաբերդ (նաև՝ Չարապերդ, Ջարապերդ, Ջարիպերդ) անվանաձևով²⁰⁰, ինչը գործածվում էր նաև որպես գավառանուն և մեկիբության անվանում:

Այսպեղ եր գտնվում 18-րդ դարի սկզբներին մեծ համբավ ձեռք բերած արցախյան ամենազորեղ սղախներից մեկի՝ Չարաբերդ-Ջրաբերդի գլխավոր ռազմավարական հենակետը, ո-

րը հեղազայում է շարունակում եր մնալ գավառի նշանավոր մեկիբների հիմնական ամրոցը²⁰¹:

Անառիկ ու ծառապար րեղանքի պարճառով ամրոցի ավերակները երբևէ չեն նկարագրվել, սակայն իր պաշտպանական կառույցների պահպանվածությամբ ամրոցը բացառիկ արժեք է և կարիք ունի հանգամանակից ռեսուրսախության²⁰² (ինչը դուրս է մեր ներկա խնդրի սահմաններից):

Ամրոցը պարիակված է երբեմն մինչև ձորն իջնող բրգավոր պարիսպներով, որոնց անկանոն հարակաձևը կրկնում է փարածքը եզերող ժայռերի ուրվագիծը: Բացի պարիսպներից ու բազմաթիվ այլ շինությունների ավերակներից, պահպանվել են նաև գետի իջնող թաղամասի գերտուղիներն ու հարավ-արևմտյան՝ գերամերձ ստորտուրին հարող կամարակալ դարպասը:

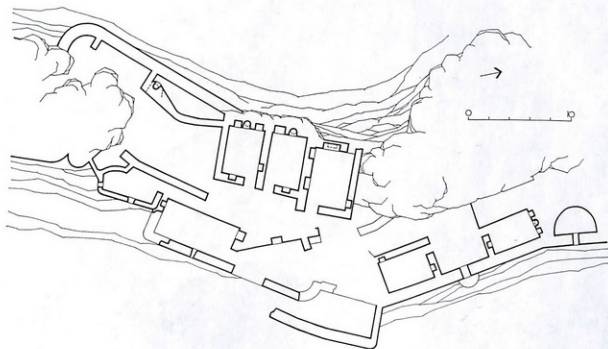
Միջնաբերդ-ապարանը կառուցված է ամրոցի հյուսիսային վերջավորության ամենաբարձր ժայռազանգվածի վրա և իր խիստ անկանոն հարակաձևով նույնպես հարմարեցված է րեղանքի սող պայմաններին: Այստեղ չնայած նկատվում են հնավանդ կառուցամասեր, այնուամենայնիվ, պետք է ենթադրել, որ ապարանքը ամրոցի երկարաբարև պարսություն վերջին 17-18-րդ դարերի մեկիբության շրջանի՝ արդյունք է: Ջրաբերդն այս դպրերում համառուն մեկիբության գլխավոր նստրոց-կենտրոնն էր, դարաշրջանում ծավալված հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ամենակարևոր օջախներից մեկը: Ինչպես րեսներ, այն Բաղաբարեղի բերդավանի հեղ մի ամբողջություն էր և, ըստ ամենայնի, նախքան այսպեղի ապարանքի կառուցումը, մե-

¹⁹⁹ Մ. Կաղանկարուացի, էջ 157, 254, Կ. Գանձակեցի, էջ 359, Մ. Գոչ, էջ 387, րեն նաև Մ. Զալախանց, էջ 1, աշխ., մասն Բ, էջ 226, Մ. Բարխուդարեանց, Կղզայ, էջ 239, Բաճիկի, հր. 9, էջ 418, Լեռ, հր. 8, էջ 117, 121, Բ. Ուրարայան, իսպենի իշխանությունը, էջ 120, Մ. Ճովիաննեան, Նայապարնի բերդերը, էջ 441, "ՇՄՈՄԻԿ", ԽՍՀ. XIII, Կ. 51:

²⁰⁰ Տեն «Նայ-ոսական հարաբերությունները 18-րդ դարում» իշխող հաղորաշարի փաստաթղթերը:

²⁰¹ Վայրությունները բազմաթիվ են Լեյլի, Աջ. Նովիաննիպանի, Պ. Նարությունների, Ա. Գ. Արախանյանի, Բ. Ա. Ուրարայանի իշխող աշխարհություններում: Տեն նաև Զ. Արախանյան, «Մեծ» և «Փոքր» տնայինների հարցի շուրջ, էջ 91:

²⁰² Ամրոցը չափազույց ենթ. Արախանյանի հեղ. 1985 թ.:

25. ՋՐԱԲԵՐԴԻ ԱՊԱՐԱՆ. Հսկացրություն

լիքության կազմավորման ու զորացման շրջանում սկսած 17-րդ դարի սկզբից, գավառի մեկիքները իրենց առաջին նստավայրն են դարձրել Ջրաբերդ ամրոցը՝ նրա բարձունքին պահպանված հնավանդ ավերակները վերակառուցելով և վերածելով ամրացված բնակարանի՝ կենցաղի պարզագույն հարմարություններով և սենյակների նվազագույն կազմով:

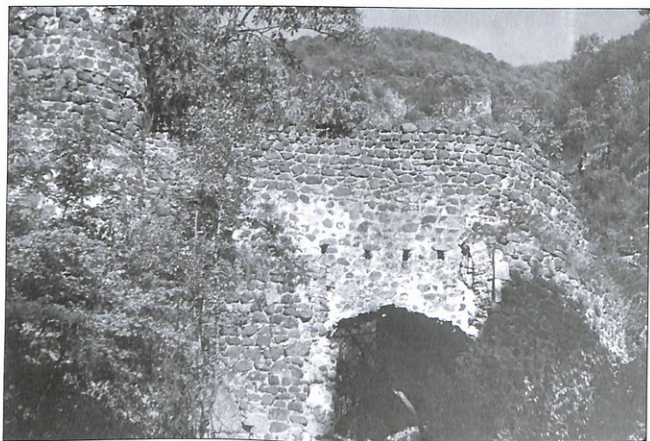
Ապարանքը բաղկացած է հյուսիսից հարավ ձգված միջանցքաձև անցումի արևելյան և արևմտյան կողմերում կառուցված պարսպակից սենյակաշարքերից, որոնցից արևելյանի հարավը փոքր-ինչ բարձր է արևմտյանից: Միջանցքաձև անցումը հյուսիսից և հարավից սահմանափակված է ժայռակույտներով և միայն հարավակողմի ժայռաբանքով է միանում ամրոցի մյուս մասերին:

Արևմտյան սենյակաշարում երկայնական պարերով կից երեք սենյակներ են, որոնցից երկուսը գրեթե միաչափ են (ներքուստ՝ $3,25 \times 4,5$ մ), խորքի պարուն ունեն պահպանակախորշեր ու բուխարիներ և մեկական մուսք՝ միջանցքից, իսկ համեմատաբար մեծ երրորդ սենյակի (ներքուստ՝ $3,65 \times 5,2$ մ) մուսքի դիմաց խոշորաչափ բուխարին է, պարեզրին թրդի գեղի հովարին ու հեռվում երևացող երիցմանկանց վանքին նայող միակ պարուխանը: Մյուսը հարավ-արևմտյան սենյուռից սկսվող երկնապարիսպ բուխարիավոր բուրգով և հանդիպակաց ժայռով կազմում է

ապարանքի մուսքը, իսկ արտաքին պարիսպը դեպի հարավ շարունակվում ու կորացնում միանում է հաջորդ ժայռին՝ առաջացնելով դժվարանցանելի, նեղ ու ոլորուն կրկնամուսք-միջանցք:

Արևելյան շարքում սենյակները արտաքին պարիսպներին են հպվում երկայնական կողմով, շարքի միջին մասում առաջացնելով խիստ անկանոն հարակազմով բաժանմունքներ, որոնց նախնական ձևն ու նշանակությունը վար պահպանվածության պարճառով դժվար է որոշել: Մյուսը հարավային կողմում բուխարու և խորշերի պահպանված մնացորդներով ու ձորահայաց նեղլիկ պարուխանով մի երկարավուն սենյակ է (ներքուստ՝ $3,3 \times 7,35$ մ), իսկ հյուսիսային շարունակությունը բաղկացած է միջանկյալ երեսրաց սրահով կապված երկու գրեթե միաչափ սենյակներից (հարավայինը՝ $3,0 \times 4,45$ մ, հյուսիսայինը՝ $2,9 \times 4,55$ մ), որոնց բակահայաց ճակարից $1,5-2,0$ մ հեռավորությամբ ձգվում է հարվածաբար հենապարերով ամրացված ժայռազանգվածը: Այս շարքի հարավային եզրում, ժայռակից պարսպի բոցաձև ելուստից քիչ հեռու պահպանվել է խորշյաձև մասով ու դեպի դուրս ուղղված երկու պարուխանով մի փոքրիկ սենյակ, որի հափաղը մյուսներից բարձր է և պարիսպների որոշ հարվածների հետ հավանաբար ավելի վաղ ծագում ունի:

Սենյակների պարերը պահպանվել են մինչև 2 մ բարձրությամբ և որոշ տեղերում ունեն

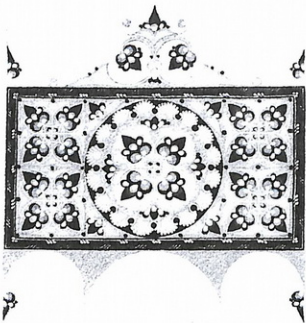
XII. ԶՐԱԲԵՐԴ. Մելիք-Բարադեյանների ամրոցի դարպասը և հր-արմ հատվածը

50-60 սմ, իսկ հիմնականում՝ 80-90 սմ հաստությոն. արտաքին պարիսպներն ավելի հասար են՝ 1,2 մ: Ըստ պահպանված հնությունների ծածկը փայտաշեն է եղել՝ հարթ, հողածածկ փանիթով:

Ավարանքն իր անկանոն հափակազմով ու անպաճույճ նկարագրով հանդերձ, Գյուլիսփանի

միջնաբերդ-ապարանքի հետ ներկայացնում է ամրացված մեղիքական փան մի ուշագրավ փիպ և այդ փիպի սակավաթիվների մեջ արժեքավորվում է իր պահպանվածությամբ և դարաշրջանին բնորոշ պարզագույն հորինվածքաձևերով:

ԳԵՂԵՍԻՍ

Ապարանքի մնացորդները գտնվում են ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի Գյուլաթաղ գյուղում, ժայռոտ ու լեռն լանջերով բլրի գագաթին և հատվածաբար պահպանվել են մեր դարի կեսերին կառուցված դարձողական շենքի պարերի մեջ²⁰³։ Անցյալ դարավերջին ավերակները ավելի բարվոր վիճակում տեսել ու նկարագրել են Բաֆֆին և Մ. Բարխուդարյանը, վերջինս արժագրել է նաև ապարանքի շինարարական արձանագրությունը, որը գտնվել է «դրան հիսխային սեմի վերայ»։

«ԱՅՍ Է ՄԵԼԻԲ ԱՌՈՒԷՐՆ ԹՎ ՌՄԽԸ» (1799)²⁰⁴։

Նույն հեղինակները ապարանքը վերագրում են Գյուլաթաղի Մելիք-Ալիավերդուն, չնայած մեկ այլ աղբյուրով Մ. Բարխուդարյանը վկայում է նաև, որ ապարանքը կառուցող Մելիք-Առուշանը գյուլաթաղցի Ալիավերդի յուզբաշու որդին էր, իսկ սա՝ Զրաբերդի դրածո մելիքը և գավառի րոհմական իշխող Մելիք-Մեծիումի (Մելիք-Աղասի որդին և հաջորդը) յուզբաշի-հարյուրապետը՝ վերջինիս բացակայության ժամանակ մելիք նշանակված Շուշվա Իբրահիմ խանի կողմից²⁰⁵։

Ամեն ապարագայում, այնքան աննշան է եղել այս մելիքների դերը Արցախ-Ղարաբաղի վերջին շրջանի պարմության մեջ, որ պահպանված բազմաթիվ փաստաթղթերում գեթ մի վկայություն չկա նրանց մասին։ Անբարեհամբավ այս

անուններից մնացած միակ հիշարակը նրանց ապարանք-ամրոցի հիմնամնացորդներ են՝ չպահպանված արձանագրությամբ։

Իսկ ապարանքը, ինչպես վկայում են պահպանված մասերն ու չպահպանված մասերի հիշյալ նկարագրությունները, բրգավոր պարիսպներով շրջափակված ոչ մեծ կառույց է եղել՝ երկշար-պարսպակից սենյակներով։ Կառուցված է բլրագագաթի դարավանդաձև հարթության վրա, որի եզրերով էլ դրված են հարակազմում արևելքից-արևմուտք ձգված ուղղանկյուն կազմող (արարարուսը՝ 19,15 x 28,15 մ) պարսպապարերը։ Մրանց 1-2 մ բարձրությամբ հատվածները պահպանվել են նույն պարագծով ավելացված դարձողի շենքի պարերի ստորին մասերում, իսկ վերակառուցումից գերծ մնացած անկյունների շեշտված ու բողբոռան-սևամեջ բուրգերից համեմատաբար ամբողջական վիճակում (մինչև 3 մ բարձրությամբ) մեզ են հասել հարավային կողմի երկուսը, որոնցից արևմտյանը՝ ներքին բողբոռանությունը ծածկող կիսավեր գմբեղաթաղով։ Նյութատեսակի կողմում բուրգերի հիմնաքարերն են մնացել, իսկ պարսպի արևմտյան կեսը քանդվել է՝ դարձողի համար մուտք բացելու նպատակով։ Նեղաց այստեղ՝ միակ մասլցեղի կողմում է եղել ապարանքի դարպասը, քանզի մյուս կողմերում պահպանված պարսպապարերը խուլ են։

Ապարանքի ներքին խորհվածքից հեքքեր չեն պահպանվել։ Ըստ Մ. Բարխուդարյանի՝ այն բաղկացած է եղել հինգ սենյակից, որոնցից իր այցելության ժամանակ երկուսը կանգուն են եղել, երեքը՝ կիսավեր²⁰⁶։ Իսկ Բաֆֆու վկայությամբ՝ ողջ մնացած մի քանի թաղածածկ (իր խոսքով՝ «կամարակերպ») սենյակներում անցյալ դա-

²⁰³ Նուշարմանը չափազանց են 1984 թ.։

²⁰⁴ Մ. Բարխուդարյան, Արցախ, էջ 215 (որն ունե՝ «Դիվան հայ վիճագրության», 5, էջ 95), Բաֆֆի, եմ, հր. 9, էջ 283-284։

²⁰⁵ Մ. Բարխուդարյան, Պարմություն Աղուսից, հր. Բ, էջ 120 (Այս Մելիք-Ալիավերդուն չպետք է շփոթել ոչ խաչն զալառի Նասան-Ջալալյան նշանավոր րոհմի Մելիք-Ալիավերդու հետ, ոչ էլ՝ նույն խաչնի խնդիրահայան գյուղում Իրախիմ խանի մյուս որդած Մելիք-Միրզախանյան Մելիք-Ալիավերդու հետ)։

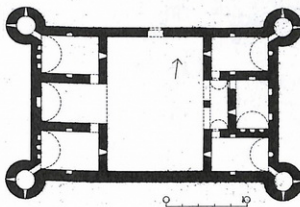
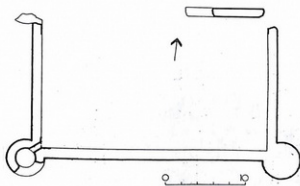
²⁰⁶ Մ. Բարխուդարյան, Արցախ, էջ 215։

րավերջին բնակվում էին Մելիք-Ալահվերդյան փոհմի ներկայացուցիչները²⁰⁷:

Այս տեղեկությունները համադրելով հուշարձանի առկա հարավաձևի հետ և էլենլով մելիքական ապարանքների հորինվածքային ընդհանրություններից՝ կարելի է ենթադրել, որ այսօրվոդ ևս սենյակները հաված են եղել պարսպապարերին և երկու շարքով (մեկում՝ երկու, մյուսում՝ երեք սենյակով) ընդգրկել են ներքին բակը: Ընդ որում, ապարանքի հարավաձևի համապատասխանից ակնհայտ է, որ 2-3 սենյակները կարող էին զբաղեցնել միայն բակի արևելյան և արևմտյան կարճ պարսպակողմերը, այն էլ՝ միջանկյալ նախասրահի կամ երեսփաց սրահի առկայությամբ, մասնավոր դր, ինչպես տեսանք, նախորդ բոլոր ապարանքներում սենյակների մուտքերը բացառապես այդպիսի սրահներից են: Անկասկած, այս սենյակները ընդհանուր առմամբ չեն փարբերվել ժամանակակից մյուս ապարանքների նման շինություններից և պարբերում ունեցել են պահարանախորշեր ու բովխարիներ, իսկ պարուհիները եղել են բակահայաց ճակատով:

Չնայած վար պահպանվածությանը՝ նկատելի է, որ այս ապարանքը ևս շեշտված պաշտպանական բնույթ է ունեցել. պարբեր 1,2 մ հաստությամբ ունեն, իսկ տեղանքի մասինությունն պարճառով, ողջ կառույցի չափերի համեմատ բուրգերը խոշոր են ու ընդգծված (ալորաքին փրամագիծը՝ 4,8 մ): (Պարահական չէ, որ ապարանքը առավելապես հայրմի է որպես Մելիք-Ալահվերդյանների ամրոց): Հարկանշական է նաև, որ գյուղամիջի բարձունքին կառուցված ապարանքն իր ընդհանուր ծավալով ազատ է կանգնած ամրոցների միջնաբերդ-ապարանքների նման, ինչի հետևանքով պարսպակից սենյակաշարքերից և ոչ մեկը լանջամերձ-կիսագերանափոր չի եղել՝ ինչպես նույն շրջանի գրեթե բոլոր մելիքական փան համակառույցներում է:

Գյուլաթաղի ապարանքը 18-րդ դարի վերջի ճարտարապետական մրավոդությամբ սրել-

26. ԳՅՈՒԼԱԹԱՂԻ ԱՊԱՐԱՆԷ:

Չափադրություն-վերականգնություն

ծված ևս մեկ մելիքական բնակարան-ամրոցի օրինակ է, և իր խիստ խաթարված վիճակով հանդերձ, լրացնում-հարստացնում է այդ բնագավառի պատմությունը:

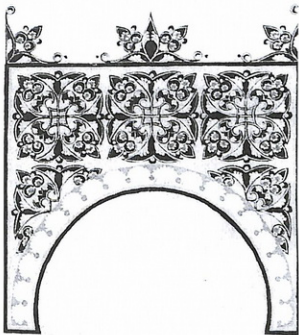

²⁰⁷ Բաֆֆի, նշվ աշխ., էջ 283-284:

XIII. ԳՅՈՒԼՅՈՒՆ. Մեյի-Ալափերյանների ապարանքը եր-տու-ից
ԲՎԵՏԱՐԱՆՈՅ. Մեյի-Շահնազարյանների բերդավանի դարպասները վանքի և ապարանքների մոտ

ԱՎԵՏԱՐԱՆՑ

Վարանդա գավառի մելիքանիստ Ավետարանոց բերդավանի կանգուն ու կիսավեր շինությունները գտնվում են ԱՂՏ Ասկերանի շրջանի համանուն գյուղում: Այստեղ, հարավ-արևմտյան կողմում, գյուղեզրի ժայռաբարձուքին Կուսանաց անապատ անունով հայրենի ուշ միջնադարյան վանք-ամրոցն է, որի հյուսիս-արևելյան անկյունարուրդից կամարակապ դարպասներով սկսվող կիսավեր բերդապարիսպը ձգվում է լանջն ի վեր, դեպի բլրասարի հյուսիսային գագաթը, իսկ սրանցից արևելք, գյուղի կենտրոնական մասում կանգուն է Սբ. Աստվածածին եկեղեցին: Անապատի ու եկեղեցու միջև ժամանակին երեք մելիքական ապարանքներից բաղկացած պալատական համալիր է եղել, որոնցից միայն մեկն է հազվածաբար մեզ հասել և գտնվում է բերդապարսպի դարպասներից մի փոքր արևելք դարավանդի վրա²⁰⁸:

Ավետարանոց (վերջին շրջանում նաև Չախախի) գյուղը Արցախի հեռագույն բնակավայրերից մեկն է, որի անունը ավանդաբար կապվում է երկրամասում բրիտոնության փարաման և վաղ միջնադարյան Աղվանք-Արցախի թագավորների անվան հետ²⁰⁹: Սակայն գյուղը առավելապես հայրենի է 17-18-րդ դարերի իր անհամեմատ հարուստ պատմությամբ ու ճարտարապետական հուշարձաններով:

1603 թ. Շահ-Աբբաս Ա-ի հրովարդակով Վարանդայի նոր մելիքության հիմնադիր է դարձել Ծար-Վերին խաչենի Դովիյան իշխանապետի մուղերից մեկի՝ Սողոի Մելիք-Շահնազար Ա-ի

եղբայր Միրզա-բեկը, որին ժառանգաբար հաջորդած Բադր-խանը, Մելիք-Բադի Ա-ը, Մելիք-Շահնազար Ա-ը, Մելիք-Բադի Բ-ը և սրա եղբայր Մելիք-Հուսեյն Ա-ը աջքի են ընկել հայրենապաշտպան ու մշակութանապատ գործունեությամբ²¹⁰ և, բազմաթիվ ու փարաբնույթ շինությունների հետ մեկտեղ, կառուցել նաև իրենց բնակարան-ապարանքները բերդավանում²¹¹:

18-րդ դարի կեսերին, 1747 թ. Նադիր Շահի սպանությունից հետո առաջացած անիշխանության ու բաղաբական անկայունության պայմաններում, Մելիք-Հուսեյն Ա-ի կրթսեր որդի Շահնազարը, սպանելով Նադիրի կողմից մելիք հաստատված և 1736 թ. հորը հաջորդած եղբորը՝ Մելիք-Հովսեփին, ապօրինաբար փրիանում է Վարանդայի մելիքական աթոռին (Մելիք-Շահնազար Բ, մոտ 1747-1792 թթ.): Երկրամասի հալիշխանության համար աննախադեպ այս ոճրագործությամբ խառնային մելիքների միաբանությունը խախտած ինքնակոչ մելիքի դեմ պատժաբաշակի են դուրս գալիս Գյուլիստանի, Ջրաբերդի, խաչենի և Դիզակի մելիքները, սակայն Մելիք-Շահնազարը նախ 1750 թ. պարսկում ու անառիկ բերդավանի է վերածում Ավետարանոցը²¹², ապա դաշնակցելով Արցախ-Նարաբադի մերձակա փափարակներում հայտնված թախտակալ ցեղապետ Փանահի հետ, նրան փրամադրում Վարանդայի հեռագույն ու անառիկ Զարազուխ-Շոշի

²⁰⁸ Հուրանանի չափագրությունը և նկարագրությունը՝ ըստ 1982 թ. վիճակի:

²⁰⁹ «Տարագ» 1893, N 7, էջ 109, Ս. Ջալալյան, Նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 248, Մ. Բաքիյան, Պարմոնիս Աղունից, հր. Ա, էջ 193, նույնի՝ Արցախ, էջ 98, Բ. Ուրաբյան, Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության, էջ 140, 151-152 և այլն:

²¹⁰ Ս. Ջալալյան, Նշվ. աշխ., էջ 247, Առ. Հայոց պատմություն, հր. 3, փոքր Բ, էջ 260, Բ. Ուրաբյան Արցախի պատմություն, էջ 150-151:

²¹¹ Մ. Բաքիյան, Արցախ, էջ 94, 96-97, Ե. Աղայան, «Վարանդա», Երկեր հր. 2, էջ 30, 37, «Ինչպես հայ վիճագրության», էջ 147-152:

²¹² Մ. Բաքիյան, Արցախ, էջ 96, «Ինչպես հայ վիճագրության», էջ 151:

բերող, որը և վերակառուցվում-լրացվում է 1752-1754 թ.²¹³։

Մեկիբ-Շահնազար Բ-ը իր ազգադավ գործունեության վախճանից ու մահից վեց տարի առաջ՝ 1786 թ. Ավերաբառնոցում նաև «ամարաթ»-ապարանք է կառուցել ու ընծայել ապօրինի-թրքաձմի որդուն՝ «Մեյին-բեկին» (Նուսեյն-բեկ), այդ մասին թողնելով շինարարական արձանագրություն։

Նախքան մասամբ պահպանված այս հուշարձանին անդրադառնալով՝ րեսենթը, թե ըստ ավանարենների՝ ինչպիսին են եղել վերոհիշյալ երկուսը։

Առաջին ապարանքը, ուսումնասիրողների հավաստմամբ, գտնվել է գյուղի հարավային կողմում, Կուսանաց անապարի մոտ և կիսավեր վիճակում պահպանվել է մինչև մեր դարի սկզբները։ Մ. Բարխուդարյանցն այն համարում է «Մեյիբ-Բաղու ապարանք» և ավելացնում, որ «գեղնայարկում կայ երեք արցախական, քարուկիր րուն, որք մնում են ցարդ նույնությամբ»²¹⁴։ Ե. Լալայանը ևս հավաստում է. «Մեյիբ-Բաղու ապարանքը բաղկացած է եղել մի քանի դարադամներից (զվաթյաներից - Ա.Ղ.), ամբողջովին քարից շինված, (որոնք) դեռևս կանգուն են, և նրանց մեջ բնակվողներ կան»²¹⁵։ Փոքր-ինչ ավելի պերճախոս է Սր. Լիսիցյանը։ Նա գրում է. «Ավերաբառնոցի ամենահին «պալատները» 17-րդ դարից են և պարկանում են մեկիբ Բաղին»։ Պահպանվել են միայն երկու դարադամներ և հստակ երևում են ևս երեքի մնացորդները ընդհանուր թվից՝ ըստ ավանդության նրեառնից, որոնք մի շարքով ձգված են եղել հարավից դեպի հյուսիս ուղղությամբ»²¹⁶։

Ուշագրավ է, որ ինչպես երևում է նախորդ հեղինակների բերած անուղղակի այլ տեղեկություններից, նրանք ևս ապարանքի կառուցումը 17-րդ դարին են վերագրում։ Այսպես. Մ. Բարխուդարյանցի այն վկայությունը, թե «Մեյիբ-Բաղի Ա-ը ... հիմնարկում է Անբարանոց բերդը և ... իր ապարանքը հաստատվում բերդում»²¹⁷, վերաբերում է 17-րդ դարին, իսկ Ե. Լալայանի համոզումը, թե «Մեյիբ-Բաղու ապարանքի մոտ գտնվում է Մեյիբ-Բաղու Ռ-ճ (1651) թվին շինած Մ. Ասովածածին եկեղեցին»²¹⁸, դարձյալ նույնն է վկայում, ինչում, ի դեպ, ավելի վաղ համոզված էր Բաֆինը²¹⁹։

Այսպիսով, ուսումնասիրողները ապարանքը վերագրում են Մեյիբ-Բաղի Ա-ին և. ըստ այդմ, համարում 17-րդ դարի սկզբի կամ կեսերի կառույց, այն կապելով այդ շրջանում Ավերաբառնոցում ծավալված եկեղեցաշինական և ամրաշինական բուռն աշխատանքների հետ, սակայն որևէ փաստարկով չեն հիմնավորում իրենց տեսակետը, այլ, ինչպես շարք որիչ դեպքերում, հիմնվում են ավանդաբար փոխանցված տեղեկությունների վրա։ Իսկ այդ տեղեկությունների առանցքն այսպեղ «Մեյիբ-Բաղի» անունն է, որը սակայն եզակի չէ։ Հարանդայի մեխիթական տրիմում։ Նույնանուն այս մեխիթներից շարք ավելի մեծ ճանաչում ու համբավ է ունեցել 18-րդ դարի սկզբի փոթորակից իրադարձությունների կարևոր (ու նաև հակասական) մասնակից-դեմքերից մեկը՝ Մեյիբ-Բաղի Բ-ը, որի անունը «Բաղի», «Բաղդե» կամ «Բաղդը» բարբառային ձևերով բազմիցս հիշվում է 1724-1726 թթ. ապաշինական թղթերում այլ նշանավոր գործիչների կողմից²²⁰։

Այս տարիները, ինչպես հայտնի է, Արցախի և Սյունիքի լեռնային ամրություններում, բերդերում, վանք-ամրոցներում, մեխիթանիստ բերդավաններում ու դրանց ապարանք-դղյակներում կամ, դարի խոսքով, սղանխներում ծավալված հակաթուրքական ազատամարտերի և ազգային անկախության պայքարի ետևն շրջանն են կազմում և վկայված են հիշյալ բնույթի բազմաթիվ հուշարձաններով։ Նայելով է նաև, որ այդ մարտերում հռչակված սղանխներից մեկն է «Հարանդայի սղանխն էր՝ Ավերաբառնոց կենտրոնով»²²¹, իսկ սղանխական գիտնիկ հրամանադրաբը, ըստ 1724 թ. մի գեղնուցարի՝ «Մեյիբ Բաղդե»²²²։

Այսպիսով, ասվածը համադրելով դարաշրջանի ապարանաշինության ընդհանուր պատկերի հետ, առավել հավանական ենք համարում հուշարձանի կառուցումը վերագրում այս մեխիթին և, ըստ այդմ, թվագրումը 18-րդ դարի առաջին քառորդով։

Դառնալով ապարանքի շինությունների վերոհիշյալ կարագործությունների պնդել է նշել, որ և՛ Մ. Բարխուդարյանցի «երեք արցախական քարուկիր րունը», և՛ Ե. Լալայանի «ամբողջովին քարից շինված մի քանի դարադամները», և՛ Սր. Լիսիցյանի «մի շարքով պահպանված երկու դա-

²¹³ Մանրամասն րեսն Ռաֆին, Եժ. հր. 9, էջ 451-454, Լեռ, հր. 3, գիրք Բ, էջ 263-267, Բ. Ուրարթյան, Արցախի պարմությունը, էջ 150-153, «Նայ ժողովրդի պարմություն», հր. 4, էջ 194։

²¹⁴ Մ. Բարխուդարյանց, Արցախ, էջ 96-97։

²¹⁵ Ե. Լալայան, «Արաբկո», էջ 30։

²¹⁶ Ս. Անցիպրյան, К изучению армянских крестьянских жилищ (Карабахский карадам), «Известия кавказского историко-археологического института», т. III, Тифлис, 1925, с. 105.

²¹⁷ Մ. Բարխուդարյանց, Պարմություն Արաբից, հր. Բ, էջ 43։

²¹⁸ Ե. Լալայան, «Արաբկո», էջ 30։

²¹⁹ Ռաֆին, Եժ. հր. 9, էջ 428։

²²⁰ Армяно-руссские отношения в первой трети XVIII века, т. II, ч. II, Историческое введение, с. XCIV и с. 60, 72, 92, 187, 234, 236, 249-251, 291.

²²¹ П.Арутюнян, Освобождение армянского народа в первой четверти XVIII века, с. 228.

²²² Армяно-руссские отношения, т. II, ч. II, с. 63. «Շոշում» (Շուշ բերդում) գրված այս փաստաթուղթը տեղեկացնում է. «Մեյիբ Բաղին փոր մարտով բնթ ունի»։ Արցախն, հավանաբար, Ավերաբառնոցի բնթն էր. որովհետև այն, ըստ վիճագրի, կառուցվել է Մեյիբ-Շահնազար Բ-ի օրոք, 1750 թ. («Մնում Մեյիբ Շահնազարն... րունն ՌճՂՄ էր, որ դալաս շինեմ ու»։ Տես՝ «Արցախ», էջ 96, «Դիվան», 5, էջ 151), այդ՝ մարդիկ վերածված Կուսանաց անապարի մասնավոր, որ Արցախի և Սյունիքի համարապար ճանապարհի հուշարձանները հենց այս ժամանակաշրջանին են բնորոշ։

բաղամներն ու ևս երեքի մնացորդները» միանշանակորեն վկայում են երբեմնի համակառույցի կազմում առնվազն երկու կամ երեք քարակերպ գլխաքերների մասին: Որ խոսքը մեզ ծանոթ հորինվածքով գլխաքերներին է վերաբերում, հաստատվում է Սյր. Լիսիցյանը՝ Ավետարանոցի այս և մյուս՝ մինչև այժմ պահպանված գլխաքերների օրինակով ներկայացնելով դրանց բնդիանումը բնութագրող: Նա գրում է. «Բոլոր պահպանված մեխիթական դարադամները (հաղակազմում) կրկնում են քառակուսու կանոնավոր ձևը և հաղորդակցվում ցածր դեմքերով: Յուրաքանչյուր դարադամ նույնախիսի դռնով ելք ունի դեպի բակ: Ներքուսյր, պարերում սովորական խորշեր են, որոնցից մեկը լայն խողովակով դուրս է գալիս փանիք: Առաստիվները ներկայացնում է քառակուսի (կազմող) պարերի վրա բարձրացող և վերևում երդիկանցքով ավարտվող խաչանի (իմաստ գեղարվեստ) թաղ. ոչ մի սյուն ոչ Ավետարանոցում, ոչ էլ ուրիշ փղեղերում քարե դարադամներում չկա: Թաղը շինված է անկանոն և համեմատաբար ոչ մեծ ճեղքված քարերից, ամուր կրաշագիթով»²²³: Շեղիակը ծանոթագրում է նաև. «Մեխիթ Բաղիի գլխավոր դարադամի դռան քարը (քարավորաքարը-Ա.Լ.) հանել ու շարել են նոր դպրոցական շենքի պարի մեջ և ավերել»:

Թվում է Ղարաբաղ-Ջանգեզուրի ազգաբնութային ու գեղեցկական բնակարանին քաջանաղթ Սյր. Լիսիցյանի այս փղեղեկությունները կասկած չեն թողնում, որ նա հուշարձանի ավերակներում իրոք փնտել է «պահպանված երկու և հսկայն երևացող մնացորդներն ու երեք», այսինքն հինգ «մի շարքով ձգված» դարադամ-գլխաքերներ: Սակայն, քանի որ «ևս երեքը բնդիանուր թվից՝ երեսուներեք» են, իսկ այս «երեսուներեք», իր իսկ համոզմամբ՝ ավանդույթի երևակայական ուժով ստեղծված ակնհայտ չափազանցություն է²²⁴, ուստի դժվարանում են հաստատարել, որ գլխաքերների թիվը պահպանված երկուսից ավելին է եղել: Ինչ վերաբերում է մյուս երեքին, ապա դրանք, ամենայն հավանականությամբ, գույց գլխաքերներն երկու կողմից կից պարզ թաղածակ դահլիճներ են եղել (որպիսիք կան բոլոր մեզ հայտնի մեխիթական փղեղերում), մասնավորապես որ դրանք, որպես կանոն, երկարությամբ հավասար են գլխաքերներին և առանց չափազանցության դժվար է թեկուզել «հստակ երևացող մնացորդներով» անսխալ պարկերացնել, թե ինչպիսին են եղել իրականում:

Ամեն պարագայում ակնհայտ է, որ Մեխիթ-Բաղի Ա-ի ապարանքը քարակերպ գլխաքերներից ու դահլիճներից բաղկացած համակառույց է եղել և եթե փարբերվել է նմանօրինակ մյուսներից, ապա՝ չափազանցության փղեղի փված գլխաքեր-

նի քանակով կամ սենյակների ընդարձակ կազմով:

Հաշվի առնելով դիտարկված նախորդ հուշարձաններում նկատելի հորինվածքային օրինաչափությունները՝ կարող ենք ասել նաև, որ այսօրեղ ևս մեխիթական փան համակառույցը պարզապապար է եղել, իսկ շինությունները ներքին բալի կողմից ունեցել են կամարակապ ու թաղածակ նախասրահներ²²⁵:

Երկրորդ ապարանքը նույնպես չի պահպանվել, և հայտնի է, որ այն հիմնավոր եր դեռևս անցյալ դարավերջին: Ըստ հիշադրակությունների՝ ապարանքը պարկանել է Մեխիթ-Հուսեյն Ա-ին և գրվել գյուղի «արևմտյան կողմում, բերդապարսպի լեռնային մասում»²²⁶, «ժայռի անմիջապես ափին»²²⁷: Այսպես է միայն հայտնի հուշարձանի մասին, նաև այն, որ Մեխիթ-Հուսեյն Ա-ը հաջորդել է Մեխիթ-Բաղի Ա-ին և, ըստ պեղմանության փաստագրի, իր սիրալից կենսագրությունն ավարտել 1736 թվականին²²⁸:

Ուրեմն այս ապարանքը ևս կառուցվել է 18-րդ դարի առաջին փասնամյակներին՝ նախորդից հետո և հավանաբար նրա հետ մի պալատական համալիր է կազմել:

Հուշարձանի հիշյալ փղեղի մոտ, գյուղի արևմտյան-եռանմերձ մասում բերդավանի պարիսպների ավերվածությունը հուշում է նաև, որ «ժայռի անմիջապես ափին» գրեթե ոչ ապարանքը կառուցված է եղել հենապարսպով ստեղծված դարավանդի վրա և հիմնովին բանդվել է վերջիններիս փլուզման հետևանքով:

Երրորդ ապարանքը միակն է Ավետարանոցում, որ մեզ է հասել կիսավեր վիճակում և կառուցված է արևելահայապ ընդամենի ընդամենակ դարավանդահարթակի վրա՝ խորքի պարով հպված լանջին: Այժմ չափապակված շինարարական արձանագրությունը հայտնում է.

«ԱՅՍ ԱՍՏԻՐԱԾՍ ՄԵԼԻՔ ԵՄԱՆՍԵՐԱՐԻ ՈՐԴԻ ՄԵՖԻՆ ԲԵԿԻՆ ՈՐ Է ԱՅՍ ԵՐԱՆԻԹԻԲԻՆ ՈՐ ԵՐԵՆԵՆ ՏՈՒՄՉ ԵՆԵՐՆ Է. Թ ՈՒՄԵ» (1786)²²⁹:

Այսինքն այս «ամարաթ»-ապարանքը պարկանել է Մեխիթ-Շահնազար Ա-ի որդի Հուսեյն-բեկին և նրա կառուցած-«շինել փվածն է» 1786 թվականին: Ուշագրավ է, որ ճնայած ապարանքը կառուցվել է անբարենիշխարակ Մեխիթ-Շահնազար Ա-ի օրոք (1747-1792 թթ.), սակայն շեշտված է նրա պարկանությունը վերջինիս ապօրինի-թրթրածին որդուն՝ Մեխիթ-բեկին (Մեխիթ-Հուսեյն Ա), որի քույրը կնության էր փրված Շուշվա Իբրահիմ խանին և որը վերջինիս կողմից ա-

²²³ С. А. Лисицкая, "Карабахский карадан", с. 105-106.

²²⁴ Կարան, առնչել, դեր են խաղացել Մեխիթ-Շահնազար-խաների իրապես քաղաքի հարստության ու հնարավորությունների մասին ավանդաբար ձևավորված և մինչև այժմ էլ փղեղեցիների մեջ պահպանված պարկերացումները:

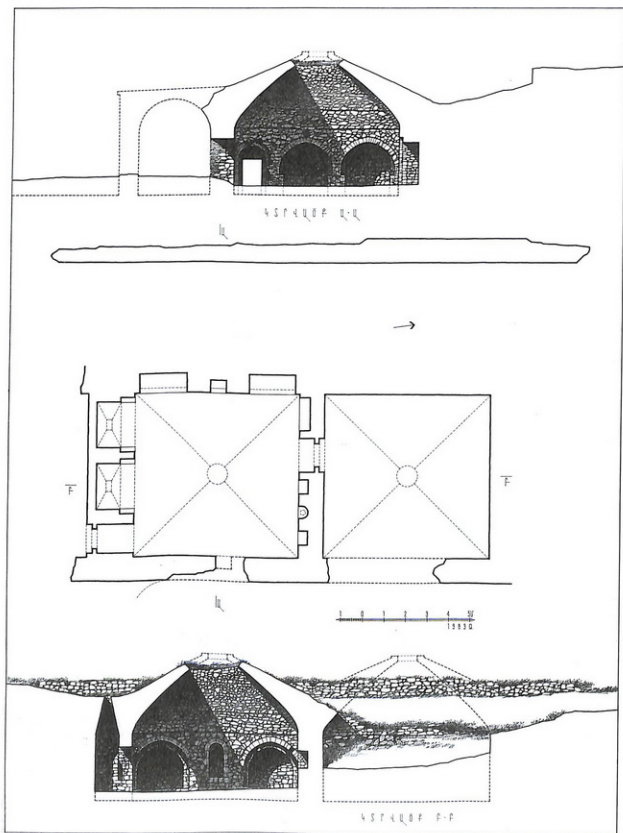
²²⁵ Ամենախորշը Հոսեվականի և Մոխրաթալի ապարանքներն են:

²²⁶ Մ. Բաղիսարան, Արցախ, էջ 97:

²²⁷ Ե. Լալայան, «Ապարանք», էջ 30:

²²⁸ Առ. հյք. 3, գլխք Բ, էջ 260, «Իվանի» 5, էջ 149: Մեխիթ-Հուսեյն Ա-ի, նրա կնոջ՝ Աննայի և որդերի՝ Գյասինի անունների հետ է կապված Ավետարանոցում 1733 թ. ապարանք թողնելու գրառության գլխաքերի համարվածառ կրկնումը նրանով որ դապը:

²²⁹ Մ. Բաղիսարան, Արցախ, էջ 95, «Իվան հայ վիճակություն», էջ 152:

27. ԱՎԵՏԱՐԱՆՈՅԻ ԵՐԲՈՐԴ. Չափազրույթուն

նորինաբար Վարանդայի մելիք կարգվեց հոր մահից հետո, մելիքական աթոռի օրինական ժառանգորդ, միափորածին ալակ եղբոր՝ Մելիք-Ջումշուղի փոխարեն²³⁰։ Տեղին է նշել, որ Մելիք-Ջումշուղը այնուամենայնիվ իր ձեռքն է վերցրել գավառի իշխանությունը (1792-1812 թթ.)²³¹ և իր հայրենիքում զործունեություն վերականգնել Մելիք-Շահնազարյան րոտմի վաղեմի բարի համբավ²³²։ Ինչպես վկայում է 1792 թվականին՝ Մելիք-Շահնազարի մահից մի քանի օր անաջ Ամարասի Իսրայել կաթողիկոսի կազմած չափազանց հեռաքրքրական մի գրութունը, հոր թոըբաբոր կենցաղի ու ազգայնության գործերից փրկվող՝ վաճ մի դառնացած Մելիք-Ջումշուղը արժանապատվորեն իրաճարվել է «խանութում ու շաշարքում» ճանաչված այդ «միև մարդ»-ուց ընդունել գավառի իշխանությունն ու աճալ ավ հաքրությունը, այդ թվում «իմարաթ»-«ամարաթ»-ապարանքները, ասելով. «ես էնչախ ունեմ, որ իմն հեմիք է»²³³։ Իսկ նրա ժառանգական ունեցվածքը հայրենի է մեկ այլ փառաբանողից, որը կային ու գոյրի մի ավարկառդուր ցուցակ է և ավարկվում է ապարանքների թվարկությամբ. «Քարաշեն րենք. Շուշուրն ներու հաք, Ակեդարանոց ցուղուր ներե հաք»²³⁴։

Ինչպես կարծում է Լեոն և վկայում հիշյալ Խորալեյ կաթոլիկոսը, Մելիք-Հանապաղի կայծից իրենց բաժինն են ունեցել նաև երս մյուս ղդղիկները (Ղուսեյնը, Ջհանգիրը և Ջհանբախ20), սակայն ակներև է, որ այդպես արդեն հայերն էլ այսպիսի կերպով չէին կարողանում հեղեղ ապարանքները ի վերջո անցնել են Մելիք-Մուշուղոյին, ճնախած դրանցից մնիկ շքամուսքին վաթորող էր շեշտարած արձանագրվել։ «Մեյին բեկին է այս ամարաթա», քանզի կա «թիևն տրած ձեքն է»։

Ավետարանոցի այս երեք ապարանքները հեղաբոքիչ ճակարագիր են ունեցել նաև հեղափոխում և չնայած գրվել են բարեխն գյուղում, հանգամանքների բերումով 1826 թվականին ավերվել են Մեղի-Շահնազարին այնքան հովանավորած պարսիկների ձեռքով²³⁵:

Մակայն պարահական չէ նաև, որ ինչպես երևում է, Մելիք-Հանիապարի օժանդակությամբ 1786 թ. կառուցված այս ապարանը, այնուամենայնիվ, համեմատաբար քիչ է քրուել պարսիկների ավերմունքից և իր կիսավեր ու ամբողջական շինություններով հասել է մեր օրերը։ Այժմ մասին է խոսում նաև Սր. Լիսիցյանի նկարագրությունը, ըստ որի՝ հուշարձանի վիճակը մեր դարասկզբին այսպիսին էր. «Այս շարքի (Մելիք-Հաղոմ ապարանի գլխավորներին-Ա.Լ.) հյուրհասանիվ վերջավորությունում կանգուն է եղել դարադամներից բաղկացած ևս մի խումբ՝ Մելիք-Հաղոմ ու Մալաթ Մելիք-Մկիթիինը։ Սենյակների այս շարքը հերկի (արևմտյան) պարով խորացած է ժայռախվից քերտյան մեջ, իսկ առջևինը (արևելյանը) ուղղված է դեպի ապարկված բակը։ Յուրաքանչյուր դարադամ ելք ունի դեպի բակը»²³⁶։ Երեք «դարադամ»-գլխավորներից այժմ պահպանվել են երկուսը. մեկը՝ ամբողջական, իսկ հյուսիսից սրան կից երկրորդը՝ կիսավեր վիճակում։ Սր. Լիսիցյանի մեկ այլ տեղեկությունը, իսկ անգամ ևս հաստատում է երեք գլխավոր երբեմնի գոյությունը. ապարանի հեղազա վերակառուցման արդիվ ևս գրում է. «Այստեղ մեկական սենյակ առջևից ուղղակի կցված են առաջին և երրորդ դարադամին (երեք դարադամների շարքից) և ծածկված են երկաթական թաղով, հողե հարսերի մեծ մասը վեց վերջով (26,5 սմ Ա.Լ.) բարձրացվա է»²³⁷։ Տարալակի՝ կանգուն գլխավորան ճակարան ճակարտպարին այսօր էլ մնում է այս սենյակներից մեկի թաղի մնացորդը, իսկ դրա առջևի բակում, գլխավորան հարսերից բարձր հողաշերտի վրա նկատին է մի շարվածքի հետքերը։

Կանգուն գլխաբան հարավային կողմում պահպանված մեկ այլ շինություն հիմնականաբար նման էր մերթյուր կապահառույցի տակ ե տն- մաբլքեին են, իսկ դրա հետ կապող մուտքը փակ- ված է: Տեղացիների հավաստմամբ այստեղ եղել են նաև երկարաբաժին հայրավաճաղ թաղամասի դահլիճներ, որոնք, ըստ ամենայնի, իրենց ավան- դարկան հորինվածքով կրկնվել են գլխաբների շարքի երկու կողմում:

Այսպիսով պարզվում է, որ մինչև այժմ հայրենի մեկ կամ երկու գլխաբանվոր ապարանքների կողքին Ավետարանոցի այս մեղիբանական փունջ յուրահարուկ է եղել իր երեք գլխաբանով, որոնցից մեզ հասած երկուսը, և հարկա-

²³⁰ Բաֆֆի, Էժ, հյւ. 9, էջ 499, 502, 504:

2) Մելիք-Ջուսեյն Բ-ը մահացել կամ սպանվել է 1801 թ. Մելիք-Ջուսեյնը 1812 թ.: (Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», 5, էջ 150-151):

²³² Բաթթի, նշվ. աշխ., էջ 502-505, Լեո, նշվ. աշխ., էջ 377:

233. Llin, 624, w2|u., 62 376:

²³⁴ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 24, նույնի Խոջայական կապիւրալ, էջ 169:

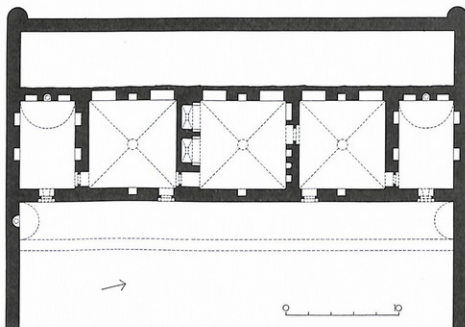
²³⁵ 1813 թ. Գյուլիստանի դաշնագրից հետո, 1817 թ. Արցա-

խում և շրջակայում գինորդային հախախտվող շնամակ-
 կով օտարական բանակի գնդերը՝ Ապրիլյան Մարտում
 (Ռուսոյ Մարտային)՝ Կարսից մոտ 15 ցուր կապումը ու-
 ներ, որոնց թվում և իր շնամակային Միկլարսը: Այս-
 րիկ է նա ապարանքների մեկի վրա՝ Կապոյ գլխի պա-
 րար ջրէն զայնարկութեամբ, ըստ արմատին արտուծ-
 ւա՞ն: **Մ. Զալպալան,** Նշլ. աշխ., ծառն Գ. Նշ 246): Մական
 1826 թվականի պարսից թագաւորակ Աբաս-Միրզայի
 զորքերը, հանկարծակի Աբգալի ներխուժումը և գրավելը
 Ամկլարսը, ուր օտարակ գործարկողի նմանակ էր.
 արկերն են նա Մարտայի (կնկարագրած պարար և
 մյուս ապարանքներ): (Տէն Բաժիճի, Նշլ. աշխ., Նշ 574-584):
 Ռազազը է նա, որ Մ. Բաթիկոյրյանցի ու Ե. Լալայանի
 կարծիքով ինչան Մատաւոյն իր ընկարային կառուց է

Մելիք-Բաղդո ապարանի վրա, իսկ Բաֆին, Ս. Ջալալյանցն ու Սր. Լիսիցյանը այդ վերակառուցումը վերադրում են Մելիք-Շահնազյան ապարանին: Նկարի ունենալով վերջիններիս փորձ-իդե առկալի առարկայական նկարագրությունները և հուշարձանի այժմյան վիճակը՝ կարելի է ենթադրել, որ, իրոք, հենց այս ապարանն է վերակառուցվել: (ՏՆՆ լակա «Մղուր Տաղաւառնի», 1873, N19, էջ 3):

С. Лисицян, "Карабахский карадам", с. 105-106.

²³⁷ Նույն պեղում, էջ 107:

28. ԿՎԵՏԱՐԱՆՈՅԻ ԵՐՐՈՐԴ ԱՊԱՐԱՏՆԵՐ. Արտակազմություն

պես՝ միակ ամբողջականը, նույնպես խիստ ինքնաբերական:

Դրանք ամենախոշորն են նմանօրինակների մեջ (հարակազմում են երբեմն 7,65 x 7,65 մ), մեկական արտաքին մուտք ունեն արևելյան ճակատապարի միջին մասում և հաղորդակցվում են կամարակապ լայն դռան միջոցով: Գլխարկներից հարավայինը կանգուն է և ունի թառաշեն, զոցվող թաղերով կազմված երդիկավոր գմբեթաձավ, իսկ երկրորդի նույնախիսի ծածկը փվել ու թափվել է ներս՝ մինչև թաղերից պահպանված ստորին շարքերը: Ապարանքի ներքին լուծումների յուրօրինակ ու զուսպ վայելչության մասին է վկայում կանգուն գլխարկները. մուտքի դիմացի լանջակից պարը ձեվավորված է երկու միաջափ, լայնաթուփից ու կամարակապ որմնախորշերով, որոնց միջև մեկ այլ փոքր ու վերծից կամարախորշ կա, ձախակողմյան որջ պարերեղը զբաղեցնում են կից դափլիճի հետ կապող կամարամուտքը և դրա կողքի երկու խոշոր ու կամարավար օջախ-կրակարանները, իսկ աջակողմյան պարում՝ երկրորդ գլխարանը հաղորդակից մուտքի երկու կողմում, նույնպես կամարախորշեր են՝ փոքր բովախրով: Ընդ որում հսկայական է, որ մուտքից դիպվող երեք պարերում այդպիսով արեղծված գրեթե անընդհատ կամարաշարքը ոչ միայն ներքին փարածքի ընդարձակության պարարտ է պարզում, այլև երդիկալույսի ներքո խորն աղվերներ ձգելով, պարերից ասես անջատված-թեթևացնում է գմբեթաձավի ցածրամասն ու միապարզ զոցվող թաղերի փետողական ծանրությունը:

Մակայն գլխարան ամենաբնորոշ մասը աննախադեպ խոշոր չափերի՝ 2,1 մ բացվածքով ու 1,7 մ խորությամբ զույգ կից կրակարաններն են, որոնց ճակարակամարի թուփքը էլ ավելի է մեծացված եզրամույթերի հաշվին, իսկ բրգաձև հորերի փեսքով ծխարարները փանիքում ավարվում են ուղղանկյուն անցքերով:

Երկրորդ գլխարան որմնախորշերն ու երրորդի հետ կապող մուտքը այժմ հողածածկ են և դրանց ձևերը որոշակի կղառնան միայն պեղումներից հետո: Մակայն դժվար չէ կռահել, որ և՛ այս, և՛ չափապակած երրորդ գլխարանը նույնախիսի հարուստ ներքին հարդարանք են ունեցել: Նախորդ գլխարանավոր ապարանքների ուսումնասիրման փորձը հուշում է նաև, որ այսպեղ ևս գլխարաններն ու դափլիճները բակի կողմից ունեցել են թաղածածկ ու կամարակապ նախասրահներ: Ուշագրավ է, որ կանգուն գլխարան բակահայաց պարին պահպանված երկայնական թաղի հիշյալ մնացորդը օրգանապես կապված է պարի հետ և, հավանաբար, ի սկզբանե պարկանել է նախասրահին, իսկ վերջինս էլ հեղազայում վերականգնվելով՝ վեր է ածվել, Սր. Լիսիցյանի բնորոշմամբ, «գեներալական» սեյսակների:

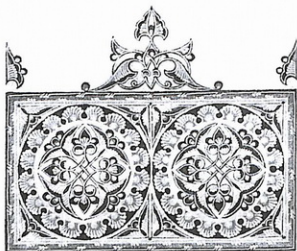
Այնհայտ է նաև, որ լանջին պահպանված պարսպապարը շարունակվել ու շրջապարել է մելիքական փան համակառույցը՝ ծորահայաց հենապարսպով ընդգրկելով ընդարձակ բակը: Այսինքն՝ մելիքանիստ ավանի բերդապարսպով պաշտպանված ապարանքը, այնուամենայնիվ, ինքնուրույն շրջապարիսպ է ունեցել և եղել է բերդավանի յուրօրինակ փոքրիկ միջնաբերդերից մեկը, հիմնական միջնաբերդի՝ Կուսանաց վանք-ամրոցի կողքին:

Ապարանքը հիմնականում կառուցված է ալիքակալուն գույնի կոպրաբաշ որձաքարից, սրբաբաշ են միայն մուրքերի և խորշերի եզրամասերն ու կամարները: Կանգուն գլխաքան ներսում պարերի ու զմբեթաթաղի քարերը ծխից խիստ սևացած են, երդիկանցքը փոքր-ինչ թանդվել-լայնացել է: Պարերի ու պարսպի հաստությունը 1,2 մ է, գույգ բուխարիների մասում 2,2 մ: Պահպանված ներքին մուրքերը լուծված են դարաշրջանին հարուկ արտաքին շքամուրքերի ձևով. բացվածքը եզրային ելուստներ ունի, որոնք

կրում են պահուսակավոր կամարավարդի մեջ առնված կիսակլոր բարավորաքարը: Բնորոշ են նաև գույգ կրակարանների ու խորքի պարի երկու որմնախորշերի լայնաթիչք կամարների թույլ արտահայտված երկկենդրոնությունը, ինչպես նաև խորշերի երկշար կամարադեղները:

Ավետարանոցի պալատական համալիրը բնագավառի պատմության մեջ մեծ ճանաչողական արժեք է ոչ միայն երեք ապարանքներից բաղկացած իր եզակի կազմով, այլև դրանցից մեկի մեջ հազվագյուտ երկու, իսկ մյուսում՝ աննախադեպ երեք գլխաքանների առկայությամբ: Վերջինից կանգուն մնացած միակ գլխաքանը, միաժամանակ, ուշ միջնադարյան նույնադիպ հուշարձանների շարքում առանձնանում է ինքնադիպ հորինվածքով և լավագույնս է մարմնավորում ընթացվա մելիքական ընդանիքի կենցաղավարման առանձնահատկություններն ու քարակերպ ապարանքաշինության ասպարեզի ճարարապետաշինարարական ձեռքբերումները:

ՇՈՒՇԻ

Շուշիում պահպանվել են մի քանի ապարանքներ, որոնք գտնվում են քաղաքի հարավ-արևելյան մասում, միմյանցից ոչ հեռու՝ այժմ արդեն մեծ մասամբ ավերված բնակելի տների կառուցապատման մեջ և ձորեզրին: Նուշաբանները ինչ-ինչ պարծառներով դուրս են մնացել հայ ուսումնասիրողների ուշադրությունից, և դրանց մասին որևէ գրավոր վկայություն հայտնի չէ: Օգտվելով այս բացից՝ ադրբեջանական ճարտարապետության ուսումնասիրողներ Ա. Ալիզադեն և Ա. Մարկիսովը ապարանքներից երկուսը ներկայացրել են որպես խանական դղյակներ, ենթադրաբար մեկը վերագրելով Իբրահիմ խանին, մյուսը՝ նրա դստերը Մեծ Խանումին²³⁸: Ընդ որում, այս վերագրումը սկսելով «այսպես կոչված» վերապահումով, հեղինակները Իբրահիմին են համարում ձորեզրին, իսկ Մեծ Խանումինը՝ դրանից «մի փոքր հեռու» գտնվողը:

Նպագայում հարցին անդրադարձել է է. Ավալովը, նշելով, որ «Ղարաբաղի պարմագիր Միր Մեհրիբի հազանի մոտ գտնվում ենք հիշատակություն այն մասին, որ Փանահ խանը իր համար Շուշիում կառուցել է «փոքր ամրոցի նմանվող պալատ»՝ պարիսպներով ու բուրգերով²³⁹, իսկ մյուս կողմի բլրի վրա՝ «գեղեցիկ պալատ»՝ ավազ որդի Իբրահիմ խանի համար²⁴⁰: Այնուհետև նա գրում է. «Այժմ Շուշիում պահպանվել են միայն երկու դղյակներ, որոնք գտնվում են

քաղաքի հարավ-արևելյան մասում» և, հղելով Ա. Ալիզադեի ու Ա. Մարկիսովի հիշյալ հոդվածը, հաջորդ փողեքում հակառու է ոչ միայն նրանց, այլև՝ Ս. Աշուրբեյլի միջնորդությամբ վկայաբերված Մեհրիբի հազանիի հիշատակությանը, շարունակելով. «Դրանցից մեկը կանգնած է բլրի վրա՝ դա Մեծ Խանումի դղյակն է, իսկ ավելի վաղ պահպանված երկրորդը Փանահ խանինը կանգնած է զառիթափի եզրին, խորը ձորի վերևում»²⁴¹:

Այսբանից հետո, հալանաբար չկողմնորոշվելով իր և իր նախորդների ենթադրությունների խնդրված շարքում հեղինակը խուսափել է քաղաքի այդ հարվածի գլխավոր հարակազմում ցույց տրված հուշարձանների պարկանելությունը ճշգրտել և բացատրագրում դրանք ընդհանրացրել է նույն թվահամարի տակ, նշելով «դղյակներ»²⁴¹:

Նախկանշական է, որ հիշյալ ուսումնասիրողները խնդրին անդրադառնալիս «երբանկապորեն» անուշադրության են մատնել 1797-1822 թթ. Շուշվա խանների վեզիր, պարմագիր Միրզա Ջամալ Ջեվանշիրի «Ղարաբաղի պարմություն» երկի այն երկու փոքր գլուխները, որոնցում ակադեմիա-մամանակակիցը մանրամասնորեն թվարկում է Փանահ խանի և նրա որդի Իբրահիմ խանի կառուցած շենքերն ու շինությունները Շուշիում ու նրանից դուրս, սակայն որևէ պալատ կամ դղյակ չի հիշատակում թաղարում²⁴²: Շուշվա խաները, իհարկե, թաղարում ունեցել են իրենց պալատը, որը, ինչպես նաև խնդրող առարկա դղյակ-ապարանքները հստակորեն երևում են քաղաքի բազմիցս հրապարակված երկու (1820-

²³⁸ А. Али-заде, А. Саркисов, О некоторых архитектурных памятниках Шуши, "Памятники архитектуры Азербайджана", сборник, т. 2, Баку, 1950, с. 120-122 и табл. 165-167.

²³⁹ Э. Авалов, Архитектура города Шуши, Баку, 1977, с. 25 (цитируя М. Мир Мехти Хазани, Китаб-и-тарихи Карабаг. Цит. По С. Ашурбейли. Архитектура Шуши и ближайших окрестностей (на основе экспедиции 1934 г.). Научн. архив Ин-та истории АН Азерб. ССР, инв. N359).

²⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 25:

²⁴¹ Նույն տեղում էջ 24:

²⁴² Мирза Джамал Деваншир, История Карабаха, Баку, 1959, с. 59, 101. Տե՛ս նաև, "Кавказ", Тифлис, 1855, N 61, 62, 65, 67-69.

30-ական թթ. և 1853 թ.) գլխավոր հարակազմեցումը²⁴³։ Մ. Սարգսյանն այսպեղ իրավացիորեն համարակալան (Իրահիմի խանի) պալատի տեղը նշում է թաղաքի արևելյան մասի հյուսիսային կողմի պարսպամերձ բարձունքին գրկվող ամրացված և ընդարձակ միջնաբերդում, սակայն Փանահ խանին է համարում Մեծ Խանումին վերագրվողը²⁴⁴, իսկ շարադրանքում «Շուշիի սարահարթի արևելյան շուրջին, ամենացածրադիր մասում կառուցվածը» (այսինքն, այդք կողմից ենթադրաբար Իրահիմին կամ Փանահին վերագրվողը), անմիջապես շարունակելով. «Մելիք-Շահնազարի դղյակը, ըստ նկարագրության, կառուցված է եղել սարահարթի կենտրոնում, բարձունքի վրա, 18-րդ դարից պահպանված հայկական գեղեցմանոցի մոտ»։ Նշվում է նաև, որ 19-րդ դարում այս ավերակները հայտնի էին «Մելիքին տները» անունով²⁴⁵։

Քաղաքի վերոնիշյալ հարակազմեցումը նշված մեխիական րուս-ապարների հիմնապարհերը այսօր էլ տեսանելի են և նորահայտ այլ նյութերի հետ²⁴⁶ հնարավորություն են տալիս որոշակի հարակազմություն մրցնելու պահպանված ապարանքների կառուցապարման, թվագրման ու վերագրման հարցերում։

Մասնավորապես Շուշիի կառուցապարման ամենավաղ մասը կազմող արևելյան հարավային վերաբերող հին ու նոր նյութերը համադիր դիտարկելով թաղաքի 18-րդ դարի պարմության ընդհանուր իտուկությունը պարզվում է, որ թաղաքի հայկական թաղամասը ապարանքներով սկզբնավորվել է դարձականից այս արևելյան հարավային հարավային կեսում, մինչև ծորերը։ Դարի կեսերին ձևավորվել է հյուսիսային կեսի պարսպապար «խանական թաղը» միջնաբերդ-ապարանքով, իսկ հայկականը տարածվել է «Մելիքին տներին» ուղղությամբ դեպի արևմուտք²⁴⁷։ Ըստ ամենայնի, դարավերջին հայտն ապարանքների մի մասին բռնությամբ փրկացել են մահմեդական իշխանավորները, ինչն էլ

հերազայում առիթ է տվել դրանց կառուցումը վերջիններիս վերագրելուն, սակայն, նույն պարմառով մինչ այդ չի արժանացել խանական պարմադրի հիշատակությանը։

Երկրամասի մեխիական ապարանքների հետ Շուշիում պահպանված հուշարձանների սկնկապար ճարարապետական ընդհանրությունները ևս կասկած չեն թողնում, որ դրանց կառուցումը ոչ մի առնչություն չունի 18-րդ դարի երկրորդ կեսում թաղամասը իշխան խաների հետ և անմիջական արդյունք է դարաշրջանում հայ մեխիքների ծավալած շինարարական գործունեության։

Նարը դիտարկելն առանձին հուշարձանների տեսանկով։

Մուսգին ապարանքը գրկվում է թաղաքի հարավ-արևելյան ծայրամասում, ձորի վերին թարաքի գրեթե եզրից մոտ 400 մ արևմուտք, հարավահայտ թերթյալմար բլրակի վրա։ Քառաբուրդ, պարսպապար ապարանքի շեջված ամրոցակերպությունը հուշում է, որ այն ի սկզբանե կառուցվել ու գործել է որպես ինքնուրույն պաշտպանական կառույց, այսինքն գոյություն է ունեցել նախքան թաղաքի բերդապարիսպների վերաշինությունը այսպեղ հաստատված Փանահ խանի օրոք (1750-52 թթ.)²⁴⁸, բանգի, հակառակ դեպքում, պարսպապարվելուց հետո գրեթե անմարգելի դարձած բերդաթաղաթում կառուցված ապարանքում նման պարիսպակառության ու բարձրաբերդ բուրգերի կարիքը չէր գաղցի։ Մյուս կողմից, ապարանքի կառուցման ժամանակի, հեղինակին ու հանգամանքների մասին ուղղակի վկայություններ կարելի է տեսնել Շուշիի իմննադրման խնդրին նվիրված աշխարություններում և այդ առնչությամբ վկայաբերվող փաստաթղթերում։

Այսպես, 18-րդ դարի վավերագրերի հիման վրա հայ պարմագրության մեջ վաղուց ի վեր պացուցված է, որ Շուշին որպես բերդ իմնադրվել է Դարաբաղի խանության կենտրոն դառնալուց շար ավելի վաղ։ Մասնավորապես ակադ. Աշ. Ղովհաննիսյանը իր իսկ հրապարակած փաստաթղթերի հիման վրա համոզված է, որ «...Փանահ խանի միջնաբերդն ու Դարաբաղի խանության նստավայրը դարձած տեղում կառուցված բերդապարիսպների հիմնավորումը սկսել է Ավան յուզաշին, դեռ 1724 թվականին, եթե ոչ ավելի վաղ։ Այն մասին, որ Ավանը այսպեղ զբաղված է եղել բերդապարիսպ կառուցելով, 1725 թ. մի նամակում հայտնել է նաև գեներալ Մարտիշ-կինը»²⁴⁹։ Բերվում է նաև մեկ այլ վկայագիր. «1717 թ. ամբանալով Շուշիա քարում, Ավան յուզաշին մեծ հոգակի տեր դարձավ»²⁵⁰։ Ավան (Ասա-

²⁴³ III. Фатуллаев, Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX-начала XX века, Ленинград, 1968., с. 103, Э. Авааов, ур. соч., с. 24, III. Мкртыян, Историко-архитектурные памятники Нагорной Карабаха, с. 180-181, Զ. Մկրտչյան, Արևելյան Դարաբաղի պարմա-ծարապարիսպական հուշարձանները, էջ 218-219, М. Саркисян, Из истории градостроительства Шуши, Е., 1996, табл. 1-2, III. Давтян, III. Мкртыян, Шуши, Е., 1997. ААН ЦГБИА СССР, фонд ВУА, д. 22830, лист 1, ф. 204 349, оп. 44, дел. 680, лист 1:

²⁴⁴ М. Саркисян, ур. соч., табл. I. Նոնիակը հավանաբար առաջնորդվել է օրու ուսման ինքններկայ կազմած հա-րակազմի բացառաբար, ինչը պետք է ընդունել վերա-պարիսպում, բանգի հապարաբարում է 19-րդ դարի վիճա-կը։

²⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 6 և աղ. 1: (Վայաբերվող ենթադրա-թյան համար հիմուն է ԼԳԲԻԱ Կար. ԿՄՄ, 2027, օր. 1, ԷԱ. ք. 248):

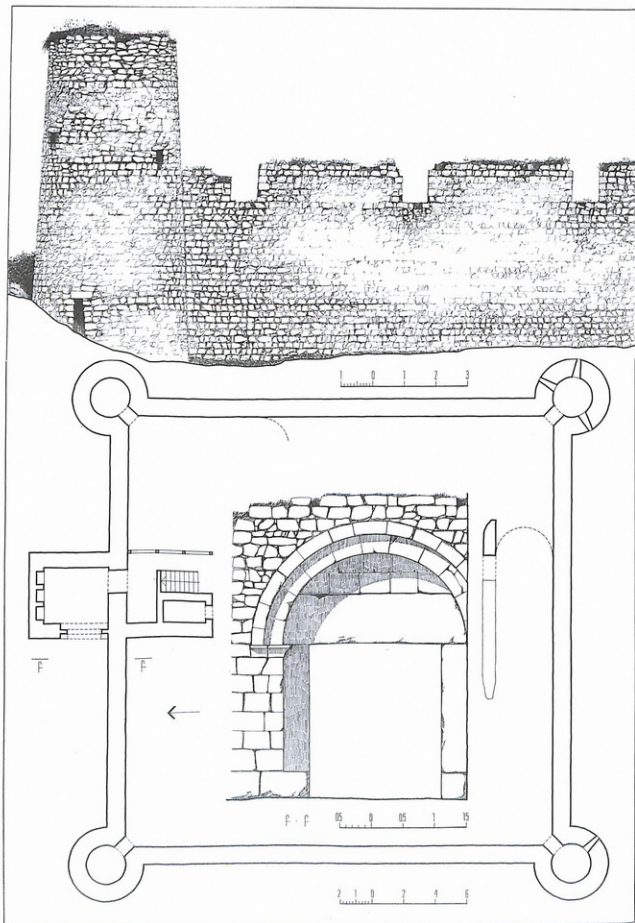
²⁴⁶ Այս նյութերի ձնորբերմանը ցնցվել են ազգաբարված Շուշիի նոր գլխավոր հարակազմի ինդուկցի, ճարարա-պարի Մերգեյ Նմիրաշյանը և ճար. Կրան Վալայանը։

²⁴⁷ Նմիր. Բ. Լալայան, «Արարաթ», էջ 24, М. Саркисян, ур. соч., с. 9: Նարին համապարիսպ ընկույթներ դուրս է մեր խնդրի շրջանակից։

²⁴⁸ Ըստ խանական պարմագիր Միրզա Ջամաի, Փանահի Շահրուաղի Շուշի է տեղափոխվել 1756 թ. (տե՛ս Միրզա Զամա Զեհանա, История Карабаха, с. 72):

²⁴⁹ Армянно-русские отношения, т.II, ч. I, Историческое введение, с. XLI-XLII.

²⁵⁰ Նույն տեղում, էջ XLIII: Էջ. Ղովհաննիսյան, Դրվագներ..., գիրք Բ, էջ 609, Գ. Չորակյան, Շուշ և Զարաթուկ տեղա-նքի նույնացման հարցի շուրջ, «ԴԲՏ», 1994, 1-2, էջ 184:

29. ՀՈՒՇԻԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՊԱՐԱՆՔ. Հսկիագրություն-փերականգնություն

նես, Նովիանես) յուզբաշին կամ Ավան Սպարապետը 18-րդ դարի սկզբում ծավալված հակաթուրքական ազգային-ազատագրական պայքարի առաջամարտիկներից մեկն էր, ու որպես «Շոշի տղամարի» հրամանատար հիշվում է 1720-ական թվականների բազմաթիվ փառաբաղողներում²⁵¹, որոնցից մեկը հավասարում է «...գրվեցավ Քառայգլխի նոր շինած դպրոցում, 1724 թ.»²⁵²: «Քառայգլխը» նույն «Շոշի բարն» է կամ պարզապես «Քարը», այսինքն «Շոշի տղան»-«Շոշի դպա»-Շոշի բերդը, մասնավորապես որ «Քարագլուխ»-Շոշի ժայռերի ստորոտում կա նաև «Քարինարակը»²⁵³: Նապարպելով, որ Շոշիի բերդի վերջին դարերի վերակառուցման առաջնությունը Ավան Սպարապետին է պատկանում, ուսումնասիրողները ղեկարարում են մարմանը, թե հարկապես ինչ և որտեղ է կառուցել Շոշի տղանի մեծահամբավ գործարարական արքան, և սա նաև այն պարզապես, որ բերդաքարաբլուր բազմիցս վերակառուցման է ենթարկվել: Այս առումով խիստ ուշագրավ է Լեոյի մի հպանցիկ փոխկոչումը, որն այս հարցի պարասխանը անվիճելիորեն կապում է խնդրո առարկա ապարանքի հետ: Ավան Սպարապետի գործունեության առթիվ նա ծանոթագրում է. «Շուշին և սրա շրջակայքն էլ կազմում էին Ավան յուզբաշու կալվածը: Մինչև այժմ էլ Շուշու հարավ-արևելյան ձորի ժայռը կոչվում է «Ամանայ բերդ»: Այդ ժայռի ստորոտում երևում են ավերակներ, որոնք կոչվում են «Ամարաթներ» (ապարանքներ), և ժողովուրդը պատմում է, թե այդտեղ էր բնակվում Ավան յուզբաշին»²⁵⁴: Հնավայրը հիշարարվում է նաև Մ. Բախտուղարյանը «Ամանայ կարան»-բարաթ, «Արտապ բերդ» և «Ամարաթներ» անուններով²⁵⁵: Նունոփի կիրճի մանաբեյի կրծքին այսօր էլ պահպանվում են մասսամբ ժայռափոր շինությունների ավերակներ, որոնք, ըստ ավանդության, Ավանի կառուցած առաջին ամրոց-ապարանքից են մնացել²⁵⁶:

Եվ քանի որ ավանդաբար Ավան Սպարապետի առաջին «ամարաթ»-ապարանքների տեղը նշվում է քաղաքի հարավ-արևելյան մասում գտնվող «բերդ»-ժայռի լանջին, իսկ պահպանված ապարանքը նույն հարավ-արևելյան կողմի ժայռի, կամ, որ նույնն է «բերդ»-բարի գլխին է, ուստի կապված էլ մնում, որ հենց դա է 1724 թ. հիշված «Քարագլխի նոր շինած դպան», ասել է թե բերդը, ամրոցը, ամրոցակերպ ապարանքը: Այլըն-

հայր է, քանզի ժայռի ստորոտում այդ ժամանակ արդեն կար Ավանի ավելի վաղ՝ ըստ ամենայնի հիշյալ 1717 թ. կառուցած ապարանքը (ուր կա «ամարացի եր սկզբնապես և հոջակի տեր դարձել»), ժամանակագիրը նաև այս պարմառով է շեշտել, թե «նոր շինած»-ը «Քարագլխին» է:

Նաքարքորական է նաև, որ ապարանքից մոտ 500 մ դեպի հյուսիս-արևելք, ամենաշատ ժայռերին, հեռագայի պարսպապարտի մեջ պահպանվել են մեկ այլ քառաբլուր շինության մնացորդները՝ ձորամերձ պարսպով ու երկու բլուրով: Քաղաքի վերին հիշյալ դարասկզբի և 1853 թ. գլխավոր հարակազմներում հսկակորեն առանձնացված այս քառաբլուր-ամրոցը հայերի է նաև 1857 թ. մանրամասն ճամփագրությամբ²⁵⁷, և, չնայած այս շրջանում ավելացված լայն պարսպապարտերին ու երկնայք փանթերներին, իր հարակազմային լուծման նախնականությամբ կասկած չի թողնում, որ ի սկզբանե նույնպես «Քարագլխին» նոր շինած դպանի» մասն է կազմել:

Իսկ որ պահպանված ամրոց-ապարանքները ժամանակագրի գրչի տակ միանգամայն կառուցվում էին «դպա» (բերդ, ամրոց) կոչվել, բացառություն է նաև այն պարզ խղողությամբ, որ հիմնականում հենց նույնարիպ ամրոց-ապարանքներն էին ինչպես դարասկզբի մյուս աղբյուրային տղաների հենակետերը (Նոտնկավան, Տող, Ավերարանոց, Քաղաքաբերդ), այնպես էլ ազգագրական ապարանքի նոր վերելքի օջախները դարավերջում²⁵⁸:

Բնական է նաև, որ խանական փորպապության տակ անցած հեղափոխ Շուշիում քաղաքի հնագույն կառույցներից մեկի հիմնարկի անունը գրեթե մոռացվել է, կապված մնալով միայն քաղաքից դուրս «Ավան բերդում» ունեցած նրա առաջին ապարանքի հետ:

Շուշին Վարանդայի մեկնության փորձությամբ էր և, ամենայն հավանականությամբ, Ավան

²⁵⁷ Ռուսական աղբյուրներում շինությունը նշվում է որպես «պարնային խանութ»:

²⁵⁸ Ավան Սպարապետի ավան հետ են կապվում նաև Վաթնոցայի Շոշ և Ավերարանոց գյուղերի միջև գտնվող, այժմ չպահպանված ամրությունները Սողանի գյուղի մոտ և նրանց գավառի հարավային եզրին գտնվող «Աման դպան» «Նովիանեսի բերդը», որն ըստ Մ. Բախտուղարյանի՝ «...Ունի քարակիր շրջապարկա, ...երկու բարձր և ամուր բլուր... իսկ վերնամասում շինված իբրև միջնաբերդ՝ մի փոքրիկ դղևակ» (րեն «Արցախ», էջ 83): Թե ի՞նչ դեր են ունեցել սրանք Ավանի և նրա գիտակցության պայքարի ընթացքում, ըստ պատմական աղբյուրների ստույգ ու միակշռված հայտնի չէ, սակայն ավանհայտ է, որ երկու տղան-ամրոցներն էլ դարսակերպ ազատագրական մարտիկ փոկական փոքր հենակետերից էին, որպիսիք բազմաթիվ լեռն Արցախի մյուս միկրոշինություններում ևս: Սղանիսկերի հետ կապված հարցերի վերջին ուսումնասիրողներից մտանք, օգտվելով դրանք մասին պահպանված բազմաթիվ փաստաթղթերից, փնտրել են Լեոյի, Աշ. Նովիանյանի, Մ. Գ. Արթուրյանի, Գ. Նաբոյանի, Ռ. Ռուբինյանի և այլոց ընդհանրացած փնտախնդիր Ավան Սպարապետի գործունեության մասին, կապված լայն առևելքով «Շոշի տղան» «Քարագլուխ»-«Շոշի»-նույնականը (Նմուր, Բ. Արզումանյան, «Մեծ» և «Փոքր» տղաների հարցի շուրջ, էջ 87-91, Գ. Չարսյան, «Շոշ և Քարագլուխ տղաների նույնացման հարցի շուրջ», էջ 183-187):

²⁵¹ Ա. Արթուրյան, Մի էլ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ուսական հարաբերությունների պատմությունը, փախարար, էջ 147, 148, 157, 162, Ս. Арзуманян, Освободительное движение армянского народа, с. 207, 233, Армяно-русские отношения, т. II, ч. II, с. 56, 57.

²⁵² Армяно-русские отношения, т. II, ч. II, с. 188.

²⁵³ Մանրամասն րեն Բ. Արթուրյան, Ոսկե շրջա, է., 1979, էջ 359-362, Շ. Մկրտչյան, Լուսնային Ղարաբաղի իռադի-ժանները, էջ 210, 212-213:

²⁵⁴ Լեո, հր. 3, փյոթ Բ, էջ 140, ծան. 4, հր. 5, էջ 490:

²⁵⁵ Մ. Բախտուղարյան, Արցախ, էջ 134, 423: Տե՛ս նաև Շ. Մկրտչյան, էջ 21, աշխ., էջ 210:

²⁵⁶ Նաբազյան, այս «ժայռակերպ ապարանք» կրկին ամրացվել է Բրեսինի խառն օրոք և դարձել նրա զանազան փորձերի (րեն Мирза Джамаля, укр. сош. с. 102):

XIV. ՇՈՒՇԻ. Աման Սպարապետի սպարանքը հր-սրմ-ից (1980-ական թթ. և 1988 թ.)

Սպարապետի մահից հետո (1736 թ.) ապարանքն անցել է Մելիք-Շահնազարյաններին, ապա, ինչպես կարելի է կասել՝ դարպասի բարավորի պարսկապառ աքանազատությունից, վերդարպայա սենյակի որոշ մանրամասները²⁵⁹ և 19-րդ դարում արված մի գրանկարից²⁶⁰, 1770-ական թվականներին ապարանքի փրացել են քաղաքի մահմեդական իշխանավորները և վերակառուցել՝ ավելացնելով բազմաթիվ նոր սենյակներ՝ նախնական հորինվածքին անհարիր ծածկաձևերով ու հարդարանքի փայտերով:

Այս առումով Գեղին է հիշել, որ հեքազալում Ռուսաստանի տիրապետությունը առերես ընդունած Իրանիմ խանի և նրա ժառանգների միջավայրում սովորական էին դարձել կեղծիքն ու խարդավանքը ոչ հեռու անցյալում բռնությամբ ձեռքբերածը նոր գերիվանդանության օրոք պահպանելու նպատակով: Եվ բացառված չէ, որ ապարանքին տիրացած մահմեդականներն իրենց «սեփականություն» արժանահավատությունը հասարակելու նպատակով այս շրջանում կեղծել են ապարանքի շինարարական վկայագիրը գլխավոր մուքթի բարավորին ավելացնելով պարսկապառ աքանազատություն՝ հիջրայի 1182 թվականով (մ. թ. 1768 թ.)²⁶¹:

Ապարանքն ընդհանուր հարակազմում պարսկապարտերով կազմված բառակուսի է՝ չորս անկյունում բոլորաձև, սեռանց բոլորեղծ: Միակ մուքթը հյուսիսային կողմի միջին մասում է՝ ամրացված պարսպից առաջացող ուղղանկյուն, թաղամակ սենյակով, որի արևմտյան պարի պարսպակից եզրում մուքթի լայն, կամարակապ բացվածքն է, իսկ հյուսիսային պարտում՝ ավանդական բուխարին՝ զույգ որմնախորշերով:

Ըստ պահպանված հեքրերի, ներքուստ պարսպակից շինություններ են եղել հարավային, արևելյան և արևմտյան կողմերում: Ընդ որում, հարավային շարքում պահպանվել են բուրգից բուրգ ձգված մութ 3,6 մ լայնությամբ բաժանմունքների պարերի և թաղամակի հարվածներն ու բակահայաց բացվածքների հեքրերը, արևելյան մասում՝ պարսպի գլեթե ողջ երկարությամբ ձգվող թաղամակի ստորին շարքերը և արանք քամիքից 1,5 մ բարձրությամբ, պարսկապարտում թողնված ջրասկան լայն դիփանք-իրակնարներն ու որմնախորշերը:

Պարիսպներն ու բուրգերը պահպանվել են 6-7 մ բարձրությամբ: Բուրգերը դեպի վեր փորքի ինչ նդանում են և երկհարկան են՝ գմբեթաձև ծածկերով, երկու հարկում էլ ունեն բուխարիներ ու որմնախորշեր, երկրորդ հարկերի մուքթերը

պարսպակից շինությունների քանիքից են: Հարկային ուղադրված է ապարանքի հարավ արևմտյան բուրգը, որն զգալի բարձրություն է ունեցել մութ 10 մ²⁶²: Այնուհայտ է, որ պարսպի դիփանքները և այս շեշված բուրգը ուղղված են դեպի այսրեղից բացվող ամենահեռավորները տեսադաշտի կողմը: Իսկ սա մեկ անգամ ևս վկայում է, որ ապարանքը կառուցվել է ինքնուրույն պաշտպանական դեր է ունեցել քաղաքի բերդապարիսպների կառուցումից դեռ շար ավելի վաղ: Այս տեսակետից հարկանշական է, որ ապարանքում պահպանված գմաշար սենյակները խստորեն պարանջարված և հարմարեցված չեն բնակության համար և, ըստ ամենայնի, ծառայել են որպես ամրացված ռազմական հենակետի գորանոցներ: Հարակ է նաև, որ վերդարպայա սենյակն իր վերնից գմբեթաթաղով, սրբակկիդազարդ որմնաքիվով և ցանցված փայտաբարդով հարդարված լայն պատուհաններով հեքազայի հավելման արդյունք է, որին հավանաբար ժամանակակից են նաև ապարանքի մուքթի եերսից հանդիպակաց և երկրորդ հարկ քամուղ՝ մասամբ քարե սափիճանները: Իսկ բակի արևմտյան կեսում կառուցված երկշարք-երկհարկան սենյակներն՝ իրենց լայն բացվածքներով ու հարթ փայտածածկով, ակնհայտորեն 19-րդ դարի հավելման արդյունք են:

Ապարանքը կառուցված է բաց եղանակով կոպրաբաշ որձաքարի փորքին կանոնավոր շարքերով, 1-1,2 մ հաստությամբ պարերով: Մթբաբաշ քարով է շարված միայն արդարին մուքթի իր եզրամասներով, պարզ քրամարդի պահուսկներով ու երկասփիճան, կիսաշրջանագծային կամարներով:

Երկրորդ ապարանքի ավելակները գտնվում են քաղաքի հարավ-արևելյան ձորափնյա դարավանդահարթակի վրա, նախորդից մութ 250 մ դեպի հարավ-արևելք: Ապարանքի կառուցման սրույց ժամանակը հայտնի չէ, սակայն ճարտարապետական հորինվածքն ու շինակերպը ակնհայտորեն վկայում են, որ այն 18-րդ դարի կառույց է, իսկ շեշված ամրոցակերպությունը հուշում, որ, որպես ինքնուրույն պաշտպանական համակարգ, գոյություն է ունեցել դարի կեսից առաջ՝ նախքան քաղաքի բերդապարիսպների վերաշինությունը:

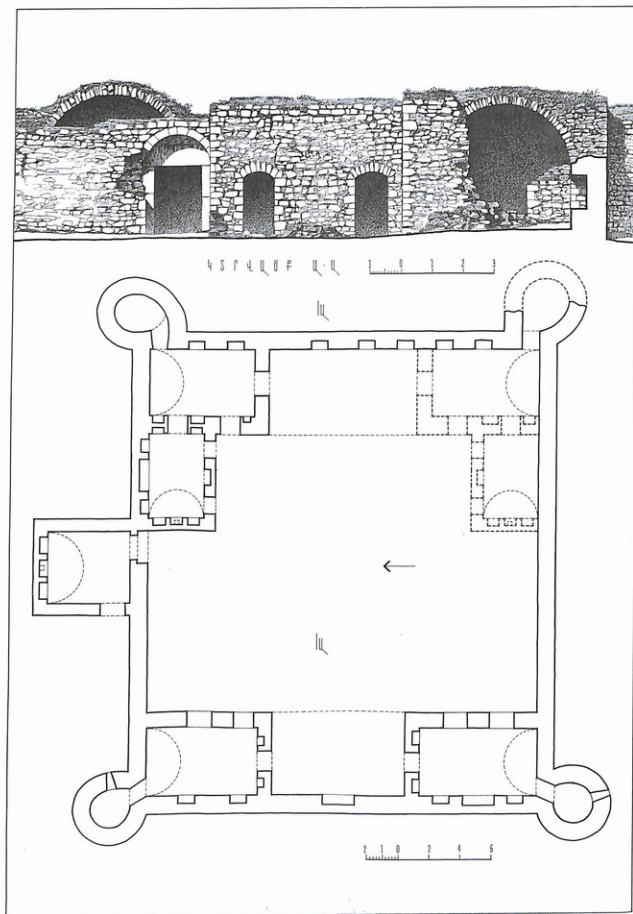
Շուշիի դժվարամատչելի սարահարթը մի բնական ամրություն էր Ապարանքի մեկնրերի տիրույթում և դարակերպում այստեղ իմնավորված Ավան Սպարապետի կառուցումներով արդեն դարձել էր զավաղ կարևոր ռազմական հենակետերից մեկը տնայական ազատամարտերի ընթացքում: Չնայած մեկիջության կենտրոնն ու հիմնական ամրոցը Ավերաբանոց բերդավան են, որտեղ նույն շրջանում Մելիք-Շահնազարյաններն իրենց ապարանքներն էին կառուցել, այնուամենայնիվ, պետք է ենթադրել, որ Շուշին ևս

²⁵⁹ А. Али-заде, А. Саркисов, ук. соч., с. 122.

²⁶⁰ Ш. Давтян, Ш. Мкртычян, Шушин.

²⁶¹ Э. Авако, ук. соч. с. 25. Ուշագրավ է, որ այսրեղ հեղինակը վերաբերվել արձանագրության թվականի՝ իր նախորդների վերձանության (հիջրայի 1121 թ.-մ. թ. 1710 թ.) անհեթեթությունը, Լյարիքի Քերիմիյի օգնությամբ ուղղել է: (Տմբուր, А. Али-заде, А. Саркисов, ук. соч., с. 122.) Ի դեպ, սա այն նույն Լյարիքի Քերիմիյն է, որ հայրաքարում է. «Շուշա դույա շար ավելի ուշ վերաբնակեցված հայերի զուգադրություն են ստիղծել քաղաքի արդիականացմանը» (Գրն Աзербайджанский ковер, Баку, 1985, с. 15):

²⁶² Բուրգը հիմնովին ավերվել է 1992 թ., հավանաբար տնայկությունից:

30. ՀՈՒՇԻԻ ԵՐԿՐԱՆՐ. ՄՊԱՐԱՆԷ. Զափազրություն-վերափազրություն

անմասն չի մնացել այս փոփոխ մեղիքների լայնածավալ շինարարական ձեռնարկումներից: Այս առթիվ ուշագրավ է իր բնույթով հազվագյուտ պարփակման այն վկայագիրը, ըստ որի Մելիք-Շահանազարի որդի Մելիք-Ջուռնուլը, ի շարքս պատկառելի կայքի ու գույքի, 1780-ական թվականներին որպես հայրական ժառանգություն ստացել է նաև «Երկու քարաշեն փուն Շուշիում»²⁶³: Ընդ որում, փնտրի քարաշեն լինելու հանգամանքի շեշտումը գույքացուցակում վկայում է, որ խոսքն այսպիսի ընդհանրական հորինվածքով մեզ արդեն ծանոթ քարաշեն ապարանք-ամրոցների մասին է, իսկ ապարանքի հորինվածքի ու չափերի ակնհայտ մերձավորությունը նույն դարի մելիքական տների հետ կասկած չի թողնում, որ հենց դա է հիշյալ երկու քարաշեն փուն-ապարանքներից մեկը:

Ըստ այսմ, ապարանքի կառուցման ամենահավանական ժամանակահատվածը պետք է համարել 18-րդ դարի երկրորդ քառորդը, նկարի անելուց, որ դարի կեսերից հետո հազիվ թե իմաստ ունենար բերդապարիսպների շնորհիվ անմարտչի դարձած Շուշիում նման ամրոցակերպ ապարանք կառուցելը: Ավանդ լավագույն ապացույցը Մելիք-Շահանազարյանների մյուս ապարանքն է՝ Մ. Սարգսյանի հիշատակած «Մելիքին փնտր», որը, ըստ բաղադրի հիշյալ հաբակագծերում ցույց տրված ուղիվազի է ըստ ճարպ. Ա. Դավթյանի վերջերս հայտնաբերված հիմնապատերի, չնայած դարձյալ ուղղանկյուն է՝ ներքին բակով, այնուամենայնիվ գերծ է ամրոց-ապարանքների բնորոշ անկյունային բուրգերից: Ակնհայտ է նաև, որ «Մելիքին փնտր» կոչված ապարանքը Մելիք-Ջուռնուլի հայրական ժառանգության գույքացուցակի վերոհիշյալ «Երկու քարաշեն» տներից երկրորդն է և կառուցվել է 18-րդ դարի երկրորդ կեսում՝ պարսապապրված ու անրացված Շուշիում՝ կրելով դարավերջի ճարտարապետական նոր ուղղության բաղադրային բնակարանաշինության ազդեցությունը²⁶⁴:

Պետք է նշել նաև, որ այս և հետագա շրջանում ամրոցողյին հայաշեն ու հայափռ բնակչությանը Շուշի բերդաքաղաքում մեկնաձայն ապարանքների առկայությունը միանգամայն բնական երևույթ էր, բավել այսպիսի բռնությամբ ու դավադրաբար հասարակված խառնական իշխանությունը օտարաժույթ ու ժամանակավոր կազմավորում էր դիտվում, որի ոչնչացումը դարձել էր դարավերջի հայ մեղիքների ազատագրական պայքարի կարևորագույն խնդիրը:

Ապարանքի հարակազմից արտաքին եզրամուկ գոյություն է նախորդին. պարսապապրվելով կազմված ուղղանկյուն է՝ չորս անկյունային, բուրյաձև, սնամեջ բուրգերով և միակ հյուսիսային մուտքի առջև ունի պարսպից դուրս շեշտված ուղղանկյուն թաղանթի սենյակ, որի արևմտյան պատի պարսպակից եզրում արտա-

քին մուտքի բացվածքն է, հյուսիսայինում բուխարին՝ գույգ որմնախորշերով:

Ներքուստ պարսպակից շինություններով կառուցապարված են ապարանքի ներքին բակի արևելյան և արևմտյան կողմերը: Առավել ամբողջական է պահպանվել արևմտյան թևը: Վերջինս բաղկացած է պարսպի ողջ երկարությունը բռնող երեք բաժանմունքներից, որոնցից կենտրոնականը ամբողջ ճակարով երեսաբաց է, իսկ եզրայինները՝ այսպիսից բացվող մուտքերով, գրեթե միաչափ, ուղղանկյուն հարավագծով, թաղակապ ծածկերով և երկուսն էլ լայն, բակահայաց պատուհաններով դահլիճներ են՝ անկյունային մուտքով կապված բուրգերի հետ:

Բակի հյուսիս-արևելյան անկյունում, բուրգին կից պահպանվել է ևս մեկ նմանաբնույթ թաղանթակ դահլիճ, որի ճակարամասի կեսից ավելին բռնում է երկարությամբ միևնույն ապարանքի մուտքը ձգված մեկ այլ թաղանթակ սենյակ: Բրգակից առաջին դահլիճի երկու կամարակապ որմնախորշերի շարքը, հավասար թալով դասավորված ևս հինգ խորշով, շարունակվում է արևելյան պարսպապարի երկարությամբ՝ վկայելով, որ այսպիսի և շինություններ են եղել: Ընդ որում, ակնհայտ է, որ հարավային կողմում նույնպես եղել է բրգակից դահլիճ, իսկ երկուսի միջև առաջացած կենտրոնական մասը ճակարաբաց է եղել: Այդ են վկայում պահպանված դահլիճի՝ սրան կից կանգուն պարսեղն ու հարավային մուտքը, ինչպես նաև նմանակերպ եռադահլիճ հորինվածքի առկայությունը համոզական շինությունների շարքում:

Ուշագրավ է, որ այսպիսի ևս, ինչպես նույնաբնույթ սենյակաշարեր ունեցող հռոնկավանի երկրորդ և Մոխրաթաղի ապարանքներում, կենտրոնական երեսաբաց դահլիճի ծածկից ոչ մի հետք չի մնացել, մինչդեռ եզրայինների թաղանթակը որոշակի է: Ուստի ենթադրվում է, որ դրանք փայտաշեն ծածկ են ունեցել՝ ճակարային կողմում հենված նույնպես փայտե սյուների վրա (ճակարային խորքի պատում որմնախորշերի առկայությունը բացառում է դրանց ամբողջովին բաց լինելը):

Ապարանքում աչքի է ընկնում հյուսիս-արևելյան դահլիճի առջևից կցված սենյակը պարսպի ողջ ներքին մակերեսը զբաղեցնող փայտե չափի որմնախորշերով, բուխարիով և բակահայաց երկու լայն ու կամարակապ բացվածքներով: Համակառույցի ընդհանուր հարավագծային հորինվածքից ելնելով՝ կարելի է ենթադրել, որ այս սենյակը ևս կրկնվել է բակի հարավային կողմում, մյուսների հետ համաչափորեն ընդգրկվելով բակը:

Ապարանքի պարիսպները, պարերն ու բուրգերը պահպանվել են 3-5 մ բարձրությամբ, թաղանթակեր մասամբ փլված են: Պարիսպները 1,2 մ հաստություն ունեն, սենյակների պարերը՝ 0,8-1,0 մ և կառուցված են կոպտարաբար որձաքարով, շարվածքի անկյունամասերում ու կամարեն բույս քարերը փոքր-ինչ հրկված են: Սրբապաշտով ու կառուցման խնամքով առանձնանում է

²⁶³ Առ. հր. 3, գիրք Բ, էջ 24, նույնի՝ հոնցալանյան կապիվար, էջ 169:

²⁶⁴ М. Саркисян, укр. соч. с. 9-11.

XV. ՀՈՒՇԻ. Մեղիթ-Հանեազարյանների ապարանգը եր-արդ-ից և հս-արլ բակիսիայից ճակատը

ապարանքի մուտքը, միակտոր բարից տաշված խոշորաչափ բարավորաքարը ($2,4 \times 0,7 \times 0,45$ մ) դրված է $2,1$ մ բարձրությամբ, դարձյալ միակտոր եզրանելուստների վրա և առնված է կիսաշրջանագծային կամարի մեջ:

Շուշիի մեկիքական ապարանքները պարկերավորում են հայոց բերդաքաղաքի սկզբնա-

վորման շրջանի պարմությունը, վերահաստատում են ամրոցակերպ մեկիքական րների կառուցման տարածուն ավանդույթը ուշ միջնադարի արցախահայոց միջավայրում և իրենց հորինվածքային ձևերով հարստացնում են բնագավառի մասին առկա պարկերացումները:

ԹՈՒՆԴԱԿԱԼ

Ապարանքի ավերակները գտնվում են ԼՂՀ Ասկերանի շրջանի Թուխնակալ գյուղատեղում, մեղմ թեքությամբ լեռնալանջի վրա²⁶⁵։ Ավերարանոց գյուղի և Ղևոնդանց անապար կամ Ղոնդիկ անունով հայրնի ուշ միջնադարյան վանքի մերձակայքում տարածված Թուխնակալը Վարանդա գավառի լքված բնակավայրերից է²⁶⁶, սակայն նրա մասին որևէ գրավոր հիշարարություն մեզ հայրնի չէ։ Նաավայրում պահպանված ապարանքը ևս երկրամասին վերաբերող տեղագրական երկերում չի հիշվում։ Արցախի պատմաճարտարապետական հուշարձանների քաջագիտակ Ռ. Արզարյանի վկայությամբ, մերձակայքի բնակիչներն այն վերագրում են Մելիք-Դուխանյաններին։ Մելիքական շրջանի պատմական աղբյուրներին հայրնի չէ նաև այս տոհմանունը, սակայն 19-րդ դարի երկու վիճագիր, ճիշտ է՝ անուղղակի ձևով, այնուամենայնիվ հաստատում են Վարանդայում նրանց ունեցած երբեմնի բարձր դիրքի մասին։

«Ապագրերից մեկը նույն գավառի Խունդինակ գյուղի Մբ. Ասրվաճաճին եկեղեցու շինարարական արձանագրությունն է.

«Ի ՌՅԹ (1860)... կառուցաւ եկեղեցիս... արդեամբք և ծախիք Շուշի քաղքի բարեպաշտօն անուագգի աղա Նայրապետ բի Ղուխանյանց ի յիշարակ հոգոյ իւրոյ և ամուսնոյն իւրոյ Բակումայ Մելիք Բէկլարեանց և... հօրն Բաղդասար բէկի...»²⁶⁷.

Երկրորդը նույն 1860 թվականին Գյուլիստան գավառի Վերիշեն գյուղում գտնված մի վկայական է, որը պարունակում է այսպիսի հաստատու-

ված Մելիք-Շահնազարյան տոհմից մի ոմն «Բէկլար բէկ Մելիք Շահնազար Շահիդուրեանցի» նախնիների երբեմնի իրավունքների մասին ստորագրոված առաջինը. «Մուսայիլ Դուխանյանց»²⁶⁸։ Ամենայն հավանականությամբ «Շուշի քաղքի բարեպաշտն ու ազնվագգի» այս «բէկերի» նախնիները Վարանդայում մելիքական փառքու ու փոքր իրավունքներ են ձեռք բերել 18-րդ դարի վերջերին, Մելիք-Շահնազար Բ-ի մահից (1792 թ.) հետո և ավանդական կարգով կառուցել իրենց ապարանքը նստավայր Թուխնակալում, որը, թերևս, նրանց միակ փառքուն է եղել։ Դժվար չէ կոստել, որ հզոր ու նշանավոր Մելիք-Շահնազարյանների ոսրան Ավերարանոցից ոչ հեռու գտնվող այս ապարանքի տերերը շատ համեմատ ու աննշան դեր են ունեցել գավառի վերջին դարերի կյանքում, քանզի Մելիք-Դուխանյան տոհմի հետ կապված որևէ հիշարժան դեմք ու դեպք տեղ չի գտել ապարանքների շինարարության ամենաբերդուն շրջանին՝ 18-րդ դարին վերաբերող հարուստ սկզբնաղբյուրներում և պատմական երկերում։

Այս մասին է վկայում նաև դարի վերջերին խիստ բնորոշ նկարագրով, սակայն համեմատաբար համեմատ չափերով ու ճարտարապետությամբ առանձնացող ապարանքը։

Նորավ-արևելահայաց լանջի վրա կառուցված ապարանքի մեզ հասած շինությունները ընդհանուր հարակազմում հյուսիսից-հարավ ձգված մեկ ուղղանկյուն ամբողջություն են կազմում (11,3 x 17,4 մ) և երեսապարով հավաքված են լանջին, իսկ գլխավոր՝ հարավային ճակատով ուղղված են արևելք։ Նորիվածքի կենտրոնում գլխավորում է նախամուրփ-պարզգամբով, երկու

²⁶⁵ Շարադյանը կազմված է ըստ Ռ. Արզարյանի տրամադրած կուրթերի։

²⁶⁶ Շ. Մկրտչյան, Լևոնյան Ղարաբաղի հուշարձանները, էջ 169։

²⁶⁷ Մ. Բաբխուբաբեանց, Արցախ, էջ 118-119։

²⁶⁸ Նույն փնդում, էջ 248։

կողքին՝ դրանց ընդհանուր երկարության չափով ձգված մեկական դահլիճ: Ընդ որում, գլխավորն ու հյուսիսակողմյան դահլիճը մի հարթության վրա են և մուտք ունեն նախասրահից, իսկ լանջի թեքության պարճառով ցածրադիր մյուս դահլիճի մուտքը բակից է:

Գլխավորնը հարակազմում քառակուսի դահլիճ է (ներքուսր՝ 6,2 x 6,3 մ)՝ քարաշեն, երդիկակիր գոցվող թաղերով կազմված զմբեթածածկով:

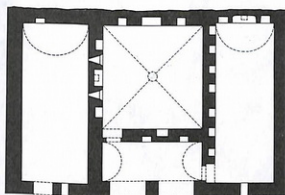
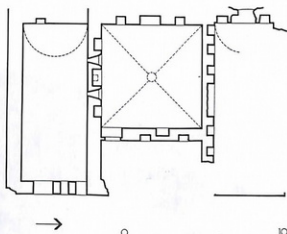
Այսպիսով մեծ հերարքություն են ներկայացնում հարավային պարուն թողնված երկու փոքրիկ պարունաները, որոնց բացվածքները արտաքուսր բացվում են կից դահլիճի փանիքից վեր, իսկ ներքուսր շեշտակի լայնացված են և վերին մասով խորանում են թաղի զանգվածի մեջ:

Պարունաների միջև օջախ-բուխարին է, իսկ մյուս կողմում՝ մեկական պահարանախորշեր, ինչպիսի երեքն էլ կան մուտքի դիմացի պարուն: Գլխավորն արևելյան պարին՝ նախասրահում պահպանված երկու խորշերն ու թաղի մնացորդը վկայում են, որ այն քարաշեն ծածկ է ունեցել և, ըստ այդմ, չպահպանված ճակարամասում ևս քարաշեն է եղել՝ հավանաբար երկվամար լուծումով:

Նախասրահի աջակողմյան ընդարձակ ու թաղածածկ դահլիճը (ներքուսր՝ 3,65 x 9,75 մ) այժմ կիսավեր է. բացակայում են հյուսիսային և արևմտյան պարերն ու ծածկի մեծ մասը: Այսպիսով, խորքի պարի մեջտեղում լայն բացվածքով բուխարին է՝ երկու կողմերի կամարախորշերով, իսկ գլխավորն ու նախասրահի հեր ընդհանուր երկայնական պարուն մուտքի շարունակությունը կազմող յոթ խորշերի շարքն է:

Ինչպես երևում է, նախասրահով կապված գլխավորն ու այս դահլիճը մեկիքական փան բնակելի մասն են կազմել, իսկ մյուս՝ ցածրադիր կողմի ավելի ընդարձակ (ներքուսր՝ 4,0 x 9,75 մ) դահլիճն իր փեղադիրքով, ցածրիկ թաղածածկով, մեկուսի մուտքով ու ներքին պահարանախորշերի և բուխարու բացակայությամբ, ըստ երևույթին օժանդակ-փնտեսական նշանակություն է ունեցել:

Շինությունների այս խմբից փոքր-ինչ հեռու, հյուսիսային կողմում սրանց գոգափեռ պահպանվել է մեկուսի կանգնած մի երկբարավուն, թաղածածկ շենք, սակայն առկա նյութերը հնարավորություն չեն փայլաբերող զննություն հանելու,

31. ԹՈՒՄՆԱԿԱԼԻ ԱՊՐԱՆՔ.

Պահպարություն-վերականգնություն

Թե դրանք ինչքանով և ինչպես են կապված եղել: Պարզ չէ նաև ապարանքի նախնական հարակազմային հորինվածքի ամբողջ պարկերը՝ մասնավորապես պարապպարների առկայությունն ու դրանց մուտավոր փեղը:

Ապարանքը կառուցված է հիմնականում կուպարաշու ու ճեղքված քարից, բացվածքների եզրամասերն ու կամարները շարված են սրբապաշտով:

Թուխնակալի մեկիքական փունը 18-րդ դարի պալատաշինության ևս մեկ օրինակ է և անպաճույճ ճարտարապետությամբ լրացնում-հարստացնում է բնագավառի պարմությունը:

XVI. ԹՈՒԽՆԱՅԱՆ. Մեղիթ-Դավախանյանների ապարանքը հս-արլ-ից

ՏԵՂ

Ապարանը գտնվում է ՏՏ Մյունխենի մարզի Տեղ գյուղի կենտրոնական մասում, Սբ. Գևորգ եկեղեցու հյուսիս-արևելյան կողմով անցնող ճանապարհների միջև, հարավահայաց լանջի վրա²⁶⁹։ Ապարանի կառուցման մասին շինարարական արձանագրություն կա գույգ գլխապետներից արևմտյանի առջևից կցված սենյակի մուտքի հարթ ու երկարավուն բարավորասալի վրա.

«ԹՎ ՌՄԼԲ (1783) Ի ՎԱԵԼՈՒՄՆ ՄԵԼԻԲ ԲԱՐՈՒՂԱՐԻ ՈՐԹԻ ԴԱԿԻԹ ԴԷԿՍ ՇԻՆԵՑԻ ԱՅՍ ԱՄԱՐԱԾՍ ԻԲԱՐՑԻՄ ԽԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿՈՒՆ»²⁷⁰։

Երկտող արձանագրության առաջին տողի «պէկս» բառի կիսված-անավարտ «Մ»-ն, երկրորդ տողի «ժամանակովն»-ից հետո երևացող երկարված-անորոշ տառի մասնիկը, ինչպես նաև տողերը շրջանակող հորիզոնական գծերի ընդհատումն այդ մասում վկայում են, որ վիճաբի բարը շարունակություն է ունեցել, իսկ շրջանակագծերն ավարտվել են սկզբի ձևը կրկնող սրածայր աղեղներով։ Բարավորասալի այլ տառվածքներից էս ակնհայտ է, որ այն իր նախնական տեղում չէ և կտրվել, տառվել ու հարմարեցվել է այստեղ, ապարանի հետագա վերակառուցման ժամանակ։

Ուշագրավ է նաև այս սենյակի կողքի գլխապետը կից երկրորդի շքամուտքի բարավորասալի թերի արձանագրությունը։ Քարի կիսաշրջանաձև ճակարհի փորված ուղղանկյուն

շրջանակի վերին եզրի երկայնքով փորագրված է.

«Ի ՎԱԵԼՈՒՄՆ ՇԻՆԵՑԻ»²⁷¹։

Ինչպես երևում է, նախապես փորված շրջանակի մեջ խիտ կցագրերով սկսելով շինարարական արձանագրությունը, գրիչն զգացել է, որ այն չի տեղավորվի շրջանակի մեջ և, անավարտ թողնելով գիրը, նույն բառերով սկսել ու ավարտել է նորը։ Իսկ սա դարձյալ նշանակում է, որ Մելիք-Բարխուդարի որդի Դավիթ-Բեկի «ամարաթ»-ապարանքի 1783 թ. շինարարական վկայագիրը վերաբերում է համակառույցի ամբողջովին բարաշեն գլխապետավոր մասին և ժամանակագրական որևէ առնչություն չունի այն հարթածածկ շինության հետ, որում գտնվում է։

Ապարանքն իր թվակիր արձանագրությամբ գյուղի վերջին դարերի պատմության կարևոր հուշարձաններից է, սակայն Տեղը Մյունխենի հնագույն բնակավայրերից է և հիշվում է 10-րդ դարից։ Մյուսյայ թագուհի Շահանուրիսը 988 թ. հիմնելով ու շինացնելով գյուղը, նվիրել է Տաթևի վանքին, որի հարկացուցակում խոշորներից էր 13-րդ դարում²⁷²։ Գյուղի գերեզմանոցում պահպանված բազմաթիվ խաչքարերն ու տապալանաբերեր 13-18-րդ դարերում Տեղի անընդհատ գոյարման վկաներն են²⁷³, իսկ Սբ. Գևորգ եկեղեցու հնագույն 4-5-րդ դարերին բնորոշ մասերը նրա շար ավելի խորն անցյալի ապացույցը։ Այս եկեղեցու հետ է կապված գյուղի վերջին իշխողների անվան առաջին հիշատակությունը։ Ըստ հարավային մուտքի կամարակալ բարի արձա-

²⁶⁹ Նկարագրությունը և չափագրությունը՝ ըստ 1982 թ. փնակի։ Այժմ հուշարձանը ամբողջովին նորոգված-վերակառուցված է։

²⁷⁰ Տե՛ս նաև։ «Դիվան հայ վիճագրության», սրակ 2, Ե., 1960, էջ 70, և. «Դապոյիսյան, Մյունխենի ժողովրդական ճարտարապետությունը, էջ 70, ծան. 30։

²⁷¹ Տե՛ս նաև՝ «Դիվան», 2, էջ 70։

²⁷² Մր. Օրբելյան, Մյունխենի պատմություն, էջ 251-252, 399։

²⁷³ «Դիվան հայ վիճագրության», 2, էջ 71-75։

նագրության՝ այն 1747 թ. «Նորեբեցան Բարխու-
րաբն, իւր կողակից Թաճուն»²⁷⁴, Սա, անշուշտ,
հաջորդ տարում 1748 թ. խնձորենիյ անապար
եկեղեցու բակում գեղարանդակ փայլանաբարի
փակ ամփոփված այն «ՄԵԾ ԻՇԽԱՆ ԲԱՐԽՈՒ-
ԴԱՐՆ Է, Ի ԳԵՂՋԷՆ ՏԵՐՈՒ»²⁷⁵, որ եղբոր հետ
զենքով դուրս էր եկել Նախիջևանի խանի հեր-
թեյան ապապարսկության դեմ ու նահապալ-
կել²⁷⁶, Մեխթ-Բարխուդարի որդին էր 1783 թ. ա-
պարանք կառուցող Դավիթ-Բեկը, որը նույն
1783 թ. մի փաստաթղթում հիշվում է հայոց ա-
զապամարտի նոր վերելքը գլխավորողների շար-
քում, որպես «Դավիանու Դաիթ մեյիք Բարխու-
րաբեան Տեղու»²⁷⁷, իսկ մեկ այլ տեղեկությամբ
հայտնի է որպես «ազնուազգի և խոնմամիւր Դա-
ւիթ Բեկ, որ էլ գլխաւոր բնակչաց Տեղոյ յսկիզբն
դարուս»²⁷⁸:

Ուրեմն Դավիթ-Բեկ Մեխթ-Բարխուդարյա-
նը 1748 թ. մեխիզական աթոռին հաջորդել է հորը,
1783 թ. կառուցել իր նստոց-ապարանքը Տեղ
գյուղում և այնտեղ իշխել մինչև հաջորդ դարի
սկզբները: Երևելի այս մեյիքի երկարամյա կեն-
սագրության ամենասակնառու վկան նրա ապա-
րանքն է՝ կառուցված դարաշրջանի պալապաշի-
նության լավագույն ավանդույթներով²⁷⁹:

Ապարանքը բաղկացած է արևելք-
արևմուտք ուղղությամբ մի շարքով դասավոր-
ված երկու կից գլխավորից, որանց երկու կողմի
մեկական դալիժից և շարքի հարավային, բա-
կախայաց ճակարդ բռնող միասնական սրահից,
որը լայնական պատերով մասնատված ու մա-
սամբ փակված է հեղազա վերակառուցումների
հետևանքով: Ընդհանուր հարապագծում մեկ
ուղղանկյան մեջ ամփոփված (արքայաբուս²⁸⁰ 13,0
x 26,5 մ) այս շինությունները երևանաառվ խորա-
ցած են լանջի մեջ և, ըստ պահպանված մնա-
ցորդների, բակի հետ միասնական, պարսպա-
պար համակառույց են կազմել: Անորոշ է միայն
վերջինիս արևմտյան վերջավորության տեղը,
որտեղ էլ՝ եկեղեցու ուղղությամբ, հավանաբար
եղել է դարպասը:

Գլխավորները միաջափ են ու միանման, քա-
ռակուսուց փոքր-ինչ շեղված հարակազմով (ներ-
քուս²⁸¹ 6,55 x 6,85 մ) և միջնապատի եզրերով
կողք-կողքի բացվող սեկական մուրք ունեն սրա-

հից: Ծածկերն իրականացված են քառանկսո-
րբաձևն զգցվող թաղերով, որոնցից արևմտյան
կողմինը ամբողջովին կանգուն է և ավարտվում է
բուրոնան երդիկանցքով, իսկ արևելյանը մեծ
մասամբ փկված է: Գլխավորների պարերում միայն
երկու հանդիպակաց, փոքր ու հարթածավ խոր-
շեր կան՝ լայնական առանցքի ուղղությամբ, իսկ
կողքերից՝ ճակափապարի ներսի երեսով բաց-
վող մուրքերով կապվում են երկու եզրային դա-
լիժի հետ:

Սրանք ուղղանկյուն հարակազմով ու թա-
ղակապ ծածկով պարզ շինություններ են (արևել-
յանը ներքուս²⁸² 3,7 x 6,8 մ, արևմտյանը՝ 4,1 x 6,9
մ), որոնց խորքի պարուն ավանդական բուխա-
րին է՝ զույգ փոքրիկ ու հարթածավ խորշերի
միջև, որպիսիք երկուական կան նաև երկայնա-
կան պատերում: Ուշագրավ է, որ դալիժներից
արևելյանը սրահի կողմից միայն նեղիկ պարու-
հան ունի, իսկ արևմտյանի լայն պարուհանն ու
մուրքը, ինչպես նաև դրանց առջևի կամարա-
կապ նախամուրքը ակնհայտորեն հեղազա վե-
րակառուցման արդյունք են և, ըստ ոճական ընդ-
հանրության, ժամանակակից են նախամուրքին
կից և 19-րդ դարին բնորոշ կրկնահարկ-հարթա-
ծավ խորինվածքով սենյակին: Ն. Պապուխյանի
չափագրության ժամանակ (1960-ական թթ.)
նման մի սենյակ է եղել և վերջինիս արևելյան
արձանագիր մուրքի դիմաց՝ գլխավորների մուր-
քերի մյուս կողմում, իսկ դրանց միմյանց կապող
կամարաթաղով կազմվել է գլխավորների նախա-
մուրքը, որն իր հերթին հեղազայում մեջբերվից
պարով կիսվել է և մասամբ վերածվել սենյա-
կի²⁸³: Չնայած Ն. Պապուխյանը ևս նկատել է ա-
պարանքի վերակառուցումները, սակայն նրա
կարծիքով՝ համակառույցի «հնագույն մասը եր-
կու թարակերտ գլխավորն, մի թաղակապ սենյակ
և մի թաղակապ նախամուրքն է, (որից) աջ և
ձախ շենքի ճակարն են բրնել այժմ ձևափոխ-
ված, ըստ երևույթին նույնպես թաղակապ բա-
ժանմունքներ, որոնց դռները բացվել են նախա-
մուրքի մեջ: Չախակողմյան բարավորի վրա
գրնվում է շինարարական արձանագրությունը:
Նամակառույցի մյուս մասերը հեղազա հավե-
լումներ են, որոնցից... է արևմտյան թաղակապ
սենյակը»²⁸⁴: Դժվար է համաձայնել այս շեղարգե-
րությանը, քանզի պահպանված հետքերը, որոնք
մասամբ միայն այժմ են բացվել և փեսանելի չեն
եղել հեղինակին, հակառակն են ապացուցում:

²⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 70:

²⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 64:

²⁷⁶ Մք. Լիսիյան, Ջանգուրիի հայեր, էջ 36, ծան. 18:

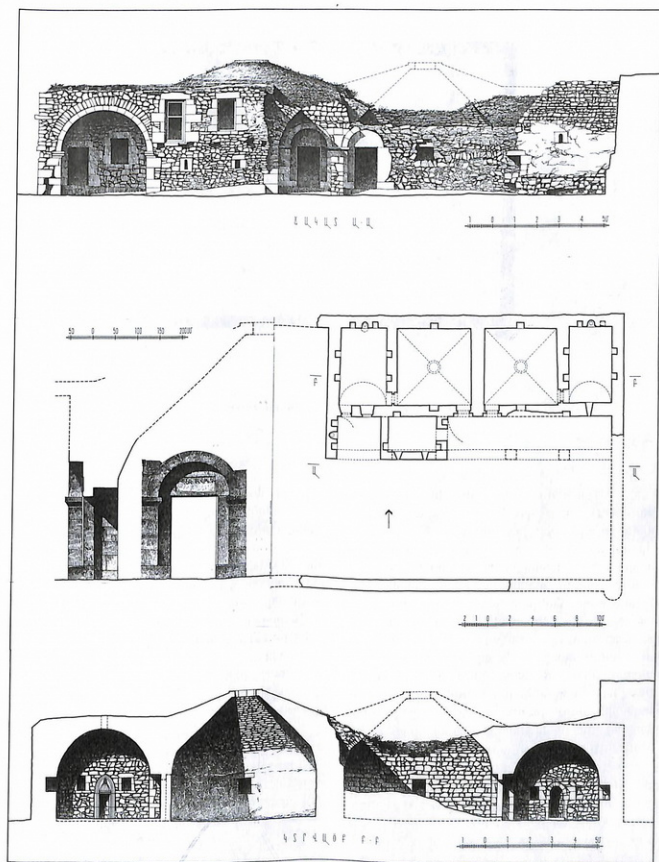
²⁷⁷ Армянно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, с. 222.

²⁷⁸ Դ. Ալիշան, Միսական, էջ 264:

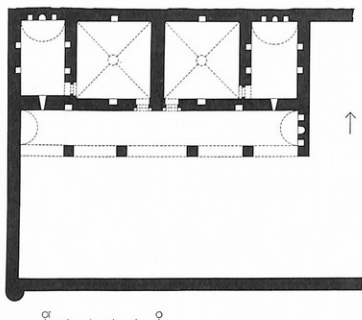
²⁷⁹ Հուշածանին քաղվեցա անդրադարձել է Ն. Պապուխյանը: Տես նաև՝ Միսանի, Գորիսի ու Նախիջևանի ժողովրդական ճարտարապետության հուշարձանները, «Տեղեկագիր հաս. գիտ.», 1963, 11, էջ 57, Մյունխենի ժողովրդա-
կան ճարտարապետությունը, էջ 69-70, «Հայրենի ծածկե-
րով բնակարաններ», էջ 332 և պարբ. 102:

²⁸⁰ Դ. Պապուխյան, Մյունխենի ժողովրդական ճարտարապե-
տությունը, էջ 69:

²⁸¹ Նույն տեղում, էջ 70:

32. ՏԵՆԻ ԱՊԱՐԱՆԻ. Զախնաշենյան

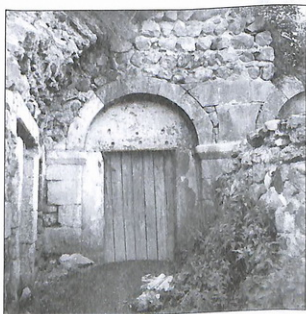
33. ՏԵՆԻ ԱՊԱՐԱՆՔ. Վերականգնություն

Մասնավորապես չի նկարվել, որ արևմտյան կողմի դահլիճը արևելյանի ձևերը կրկնող մուրք ունի գլխաբնից (որն, ի դեպ, այժմ էլ կիսով չափ փակված է), ուստի պարկանում է ապարանքի նախնական հորինվածքին, մանավանդ որ, ինչպես րեսանք, այդպիսի դահլիճները գլխաբնավոր մելիքական րներում լայնորեն րարածված են և կանոնիկ ձև ու րեղադիրք ունեն։ Ըստ հետքերի՝ ակնհայտ է նաև ապարանքի ճակարային մասի սկզբնական լուծումն ու վերակառուցման հետագա ընթացքը։ Այսպես, արևմտյան դահլիճի նախամուրքի արրաքին եզրապարի գույց խորշերով խոշոր բուխարին, դրանցից վեր պահպանված երկայնական թաղի մնացորդը և գլխաբնիքի ճակարամասում գրնվող խորշերը (որոնցից մեկը մնացել է կրկնահարկ կցակառույցի առաջին հարկի առասրաղի մուր, իսկ երկրորդը փակված է եղել մյուս կցակառույցի պարով) վկայում են, որ համակառույցի նախնական հորինվածքն ունեցել է բակահայաց սյունազարդ ու կամարակապ սրահ՝ ծածկված մեկ միասնական թաղով։ Հավանաբար վերջինիս փլուզման հետևանքով հետազայում, 19-րդ դարի ընթացքում, քառասյուն սրահի սյուների քայլին համապարասխան երկարությամբ և

սրահի լայնության չափով երկու կրկնահարկ ու գերանածածկ սենյակներ են կառուցվել, իսկ գլխաբնիքի շքամուրքերի և եզրային դահլիճների առջևում այդպիսով առաջացած նախամուրքերը ծածկվել են ճակարաբաց կամարաթաղերով։ Մակայն, քանի որ դահլիճները այդ նախադրանքներից մուրքեր չունեն, դրանցից արևմտյանի ճակարապարում մուրք է բացվել և պարուհանը լայնացվել, իսկ արևելյան կողմի նախադրանքը դարձյալ վեր է ածվել սենյակի²⁸²։ (Այս ժամանակաշրջանին են վերաբերում նաև ապարանքի արևելյան կողմից կցված սենյակներն ու պարզզամբները։)

Նուշարձանն այժմ ամբողջովին վերանորոգված է այս վերակառուցումներից պահպանված հետքերի հիման վրա, մերօրյա անհիմն հավելումներով ու աղավաղումներով, որի հետևանքով չնայած պահպանվում ու օգրագործվում է, սակայն խիստ խաթարված է նրա նախնական հորինվածքն ու արրաքին րեսքը։

²⁸² Այսպես 19-րդ դարին խիստ բնորոշ են հափկապես արևմտյան կցակառույցի երկրորդ հարկի մուրքն ու պարուհանը՝ շո մնարաղան ցանցով պարված շրջանակներով, ինչպես նաև դրանց առջևի փայլաշեն պարզզամբը, որի բարձակային գերանների խողջները պարի մջ հապակ երևում են։

XVII. ՏԵՂ. Մելիք-Բախտյարյանների տպարանը հր-արմ-ից, տպարանի շինարարական արձանագրությունը և գլխավորների շրամուրթերը (1980-ական թթ.)

Ապարանքը կառուցված է հիմնականում կոպրաբաշ ու ճեղքված քարից, սրբաբաշ են միայն մուրքերի և խորշերի եզրաքարերը: Պարերը հնագույն մասում 1,1-1,2 մ հասարություն ունեն, հավելված սենյակում 0,7-0,8 մ: Կանգուն գլխապան ներսում պարերը սկաղված են, իսկ ծածկը խիստ սևացած է հեփազայում ավելացված թունրի ծխից: Կառուցման խնամքով ու միանման, կամարակապ, պարզ հորինվածքով առանձնանում են գլխաքաների շքամուրքերը, որոնց ողջ ճակարամասը՝ մինչև սյունասրահի թաղածածկի հիմքը, սրբաբաշ է: Մեծ վարպետությամբ է մշակված հափկապես արևմտյան կողմի դահլիճի բուխարու ճակափը. կիսաբոլորաձև օջախախոր-

շի բարձր ու գծագարը եզրաքարերն ավարվում են երկաղեղ-սրագագաթ կամարաքարով, որի հետ մի կտոր քարից կերվված է նաև ոճավորված-սաղավարաձև ծխանցքածածկ քարը:

Տեղի մեղիքական ապարանքն իր նախասրեղծ ճարպարապետական հորինվածքի գույգ քարակերտ-գմբեթավոր գլխաքաներով, թաղածածկ դահլիճներով, սյունագարդ կամարասըրահով ու պարսպափակ ամբողջականությամբ 18-րդ դարի վերջի պալատաշինության մեծարժեք հուշարձան է և այդ շրջանից մեզ հասած միակը լինելով Սյունիքում կարևոր տեղ ունի բնագավառի պարմության մեջ:

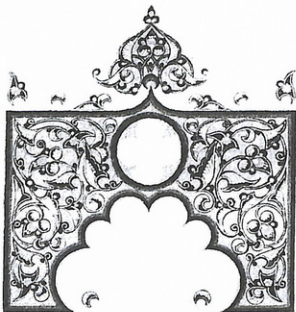

ՆԱԻԻ ԵՐԿՐՈՐԻ

ՀԱՐԵՐԱՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՏԵՆԻՒՐԷ ԵՎ ԿՆՈՒՑԼՊԼՏՈՒՄ

Մեխիբանիստ կենտրոններում պահպանված ու միայն նկարագրությամբ հայտնի ապարանքները դիտարկելիս տեսանք, որ դրանք, գրեթե առանց բացառության, ամրացված ու պարփակ բնակելի-պալատական համակառույցներ են և, ըստ կառուցապարման միջավայրում ունեցած իրենց տեղադիրքի, տարբերակվում են երկու խմբի՝

ա) ամրոցների ապարանքներ,

բ) բնակավայրերի ապարանքներ:

Առաջին դեպքում դրանք կառուցվել են որպես մեխիբանիստ ամրոցի պաշտպանական և այլ շինությունների շարունակական մաս կազմող միջնաբերդեր՝ դառնալով ճարտարապետական համալիրի հորինվածքային միջուկն ու գլխավոր շէջը, միաժամանակ ենթարկվելով տեղանքի ու կառուցապարման պայմանների թեղադրանքին: Այս խմբի ամենաբնութագրական ու համեմատաբար լավ պահպանված հուշարձանները՝ Գյուլիստանի բերդի և Ջրաբերդի միջնաբերդ-ապարանքները, տեղադրված են բնականից անառիկ ժայռազանգվածների վրա կառուցված ամրոցի բարձրադիր ու նպաստավոր մասում՝ արաբքին հարակաձևով գրեթե կրկնելով տարածքը սահմանափակող բնական պարենշերտի եզրագիծը: Ներգծված լինելով բերդամրոցի ընդհանուր պաշտպանական կառուցապարման համակարգում և ըստ այդմ լավագույնս օգտագործելով տեղանքի պայմանները՝ միջնաբերդ-ապարանքները միաժամանակ մատչելի կողմերից ամրացվել են կրկնապարիսպներով, բուրգերով և այլ կառույցներով, որոնք ապարանքի հետ մեկ միասնական ամրոցություն են կազմում: Այս է պարզաբեր, որ միջնաբերդ-ապարանքները խիստ որոշակի սահմաններով, ինքնուրույն ու ավարտուն ճարտարապետական հորինվածքով համակառույցներ չեն և, բնականաբար, միայն մեխիբական ընդա-

նիքի բնակարաններ չեն եղել, այլ, որոշ առումով նաև զորակայան-հենակերպեր: Ուստի, հիշյալ ապարանքներից բացի, այս հանգամանքով պետք է բացատրել նաև միջնաբերդ-ապարանքների խիստ պարզ ու զուսպ ճարտարապետական լուծումները, անկանոն ընդհանուր հատակաձևի մեջ առնված գրեթե միանման ու փոքրաչափ, հարթածածկ սենյակները պարսպակից շարքերով դասավորված են ներքին միջանցքի երկու կողմում՝ մեծ մասամբ զուրկ որևէ ներքին ու արտաքին վայելչությունից (շքամուրք, հարդարանք) կամ օժանդակ բարեհարմարությունից (նախաարահ, պարզգամբ, ներքին բակ):

Նախկանշական է, որ բարձր ու ապահով տեղադիրքի շնորհիվ ապարանքի գլխավոր մեխիբական բնակելի հարկաբաժնի դահլիճները լայն պարուսնաներ ունեն արաբքին ճակատներում ուղղված շրջակա բնապայկերի լավագույն տեսարանների կողմը: Այս առումով դարձյալ ուշագրավ են հիշյալ երկու հուշարձանները. Գյուլիստանի բերդի կրկնափակ մեխիբական ընդունարան-գահարահի հարավ-արևելահայաց լայն պարուսնաներից բացվող տեսարանի հետապարկերում ձորահովտի անտառածածկ լանջերին բազմած բարձրագագաթ Մոավ սարն է, իսկ Ջրաբերդի մեխիբական դահլիճների արևմտահայաց նույնախիս պարուսնաները շրջանակում են Թարթառ ու Թրդի գետերի անտառոտ հովիտները, որանց մշուշված լեռնափեղեկներն ճեղքակով ուրվագծված երկիմանկանց վանքը: Ինչ խոսք, ճարտարապետության ու բնության փոխներառմանցված ու ներդաշնակ այս կապը հերևանքն ու անուղղակի արդյունքն է նաև ամրոցի՝ որպես պաշտպանական գլխավոր հենակետի և շրջակա տարածքների ու այլ ամրացված դիտակետերի տեսողական կապի անհրաժեշտության:

Բնական է, որ ամրոցների միջնաբերդ-ապարանքները, որպես ավարաբերդ-իշխողի բնակարաններ, ինչպես միջնադարում, այնպես էլ մանր փորձություններով լի և համայն երկրի համար աղերաբեր ու անկոմային ուշ միջնադարում, առավելապես հարմարեցված էին պաշտպանական կարիքներին և նվազագույն պայմաններ ունեին խաղաղ ժամանակներում առօրյա կենցաղավարման համար: Բացի այս, ամրոցների դժվարամարչելի բարձունքներին կառուցված այս մեկիթական քրեները կրթված ու հեռու էին և՛ հպարտակ ժողովրդի բնակարաններից, և՛ հողկոր-պաշտամունքային օջախներից: Մինչդեռ մեկիթները, որպես զավառային, երբեմն էլ՝ գյուղական մանր իշխողներ, առօրյայում խիստ կապված էին ժողովրդական լայն խավերի ու եկեղեցու հետ²⁸⁷, և այս պարզաբանվում է նաև, որ իրենց բնակարան-ապարանքները գլխավորապես կառուցվել են նախորդ-բնակավայրերում:

Մեկիթանիստ բնակավայրերը մեծ մասամբ հնուց հայտնի գյուղեր կամ ոչ մեծ գյուղական ավաններ էին. քարերայնորեն սփռված լեռնային ձորահովիտների թեքադիր լանջերին և հեռու լիճերով բանուկ ճանապարհներից, դրանց ու գյուղացի հետ կապված էին ճյուղավորված լեռնային ճանապարհներով: Այս բնակավայրերի ընդհանուր առանձնահատկություններին են րեդադիր-քի արևահայացությունը և քամիներից պաշտպանվածությունը, քրեղում և շրջակայքում ջրառար աղբյուրների, գետերի, արորավայրերի ու անարածների առկայությունը:

Մակայն, ինչպես Արցախի և Սյունիքի ուշ միջնադարյան գրեթե բոլոր լեռնային բնակավայրերի, այնպես էլ մեկիթանիստ կենտրոնների րեդադիրության ամենահավերժ ուսխապայմանը պաշտպանվածությունը է: Այս նկարագրումով է, որ դրանք կառուցվել են կամ ամրոցների մերձակայքում (Տոդ, Գյուլիսարան, Քաղաքաբերդ), կամ թիկունքում ունեցել են բնական պարսպարաններ ու թաքստոցներ՝ անդամներ, լեռնաբերդներ ու բարձունքներ, անձավներ (Քաղաքաբերդ, Նեա-մախ, Նեմոթեակ, Տեղ, Ղոնեկավան, Մոխրաթաղ), կամ, լավագույն դեպքում, դրանց հետ մեկտեղ ունեցել են նաև բնակավայրից եզերող իրենց ուրույն պաշտպանական կառույցները (Ավանաբերդ, Քաղաքաբերդ, Ավարաբերդ):

17-18-րդ դարերում բնակավայրերի պաշտպանության գործում մեծ դեր են խաղացել նաև դրանց շրջակայքում լայնորեն քարածված լեռնային փոքր, ամրացված գորակարան-հենակները՝ բերդերի, վանք-ամրոցների ու բերդավանների հետ ընդհանրական անունով հայտնի «տղախները»²⁸⁸:

Արցախ-Սյունիք լեռնաշխարհի այս հարմարավեր ու նպաստավոր միջավայրում են կառուցվել մեկիթանիստ բնակավայրերի ապարանքները, որոնք, ինչպես րեսանք, մի-մի պաշտպանական կառույց են եղել:

Բնական է, որ ապարանքները, թե՛ որպես քրեի իշխողի բնական, թե՛ որպես փոքրիկ ամրոց, կառուցվել են բնակավայրերի եկեղեցուական մասում, գլխավոր ճանապարհների մոտ, պաշտամունքային համալիրից կամ եկեղեցուց ոչ հեռու և ակնառու րեդադիրքով: Լեռնալանջերին քարերայնորեն ու խիստ կառուցապարված և մեծ մասամբ կիսազբաղված ու միախառն գեղեցական բնակարանների միջավայրում ապարանքներն առանձնացել են իրենց դիրքով ու չափերով՝ շուրջն ունենալով բաց քարածքներ կամ օժանդակ կառույցներ (Ղոնեկավանում՝ բաղնիք, Քաղաքաբերդում՝ բաղնիք, ձիթան, ձիանոց-ախոռ, պահակարան):

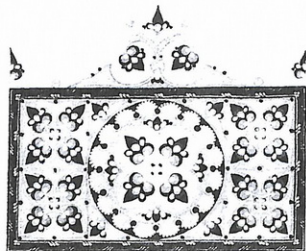
Եկեղեցական շենքերին մոտ գտնվելով՝ ապարանքները մոտ են եղել նաև դրանց շուրջը քարածված մեկիթական-րոհմական գերեզմանոցներին (Ավարաբերդ, Գյուլիսարան, Ղոնեկավան, Մոխրաթաղ), իսկ որոշ դեպքերում նույն ապարանքաբերդ-մեկիթներն ու նրանց րոհմակիցներն են կառուցվել կամ վերանորոգվել այդ եկեղեցիները (Ավարաբերդ, Տեղ, Գյուլիսարան, Տոդ):

Ավանիստ է, որ հենց ապարանք-եկեղեցի ճարտարապետական համադրության առանցքի շուրջն է կազմավորվել մեկիթականի հասարակական կենտրոնը, որից հեռու չեն եղել աղբյուրը, բաղնիքը, հավանաբար նաև անսրարական ու ժամանցի փոքր հրապարակները (առօրյա խոսքով հայտնի «գյուղամեջը» կամ «շենամեջը»)՝ Այս պարզաբանվում է, որ նույն բնակավայրում ապարանքները կառուցվել են իրար մոտ՝ շեշտելով հասարակական կենտրոնի կամ «մեկիթական թաղի» կարևորությունը: Ավանով լավագույն օրինակներ են Ղոնեկավանում՝ Ղոնեկ վանքի հարևանությամբ կառուցված երկու ապարանքները, Ավարաբերդում՝ Սր. Ասրվածածին եկեղեցու և Կուսմանց անապարի միջև գտնված երեք ապարանքները, Շուշիի ապարանքները: Նույն րոհմի մեկիթագույնների բնակարաններից բաղկացած այս պայարական համալիրները բնորոշ էին խոշոր նախորդ-բնակավայրերին (ինչպիսիք էին Ղոնեկավանն ու Ավարաբերդը) և անշուշտ, դարձյալ թխադրված էին նաև պաշտպանական նկարագրումներով: Այս րեսակներից մեկիթական ապարանքները մեծ մասամբ եղել են նախորդ-կենտրոնի հիմնական պաշտպանական կերպ, րվալ դեպքում յուրօրինակ միջնաբերդը, ինչը որոշ դեպքերում շեշտված բնույթ է կրել (Քաղաքաբերդ, Քաղաքաբերդ, Մոխրաթաղ, Ղոնեկավան, Գյուլաթաղ):

²⁸⁷ Ե. Լալայան, «Գանձակի գավառ», էջ 247-249, Լեռ, հր. 3, ցիք Բ, էջ 23:

²⁸⁸ Գյուլիսարան գյուղից ու րեդից վեր՝ Մակայն լեռան անդառուր փեշերին պահպանված ալախի բնական ամրություններից մեկը մինչև այժմ էլ հայտնի է Մոխրաթաղ անունով:

²⁸⁹ Նման հրապարակները իրենց նախնական դերն ու նշանակությունը պահպանել են նաև հնարագույն, բնորոշ միջին մեր օրեր (օրինակ՝ Ավարաբերդում և Գյուլիսարանում):

ՀՈՐԻՆՎԱԾՔԼՅԻՆ ԼԻՒԼՁՆԼՈՒՄԻԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բոլոր մելիքական ապարանքները, որպես ամրացված բնակելի համակառույցներ, ինչպես փեսանք, կառուցվել են գրեթե միանման պարամաքաղաքական ու աշխարհագրական պայմաններում, նույնափայլ բնական ու քաղաքաշինական միջավայրում: Այս հենքի վրա ունենալով և լուծելով նույնպես միանման ու նույնաբնույթ գործառնական, գեղարվեստական ու կառուցվածքային խնդիրներ, ապարանքներն ի հայտ են բերում ճարտարապետական-հորինվածքային ակնհայտ ընդհանրություններ:

Ապարանքների հորինվածքային կերպի և ծավալափարածական լուծումների մեկնակետը առաջին հերթին կառուցապարվող փարածքի ընձեռած հնարավորություններն էին, իսկ ընդհանուր հաքակազմային համադրվածքը հաճախ թելադրված էր կոնկրետ փեղանքի պայմաններով: Բնակավայրերի արևահայաց-թեքադիր լանջերին կառուցված պարփակ համակառույցները, որպես կանոն, գլխավոր ճակատով ուղղվել են դեպի ձորակողմի փեսարանները և երևմտաժողովրդացել են լանջի մեջ, իսկ այդ կողմում գտնվող խորացել են լանջի մեջ, իսկ այդ կողմում գտնվող սենյակների հիմնական խմբի առջին փարածքը հարթեցվել ու դարավանդաձև ենթինքն փակի է վերածվել լանջի ցածրադիր մասում դրված հենապարսպի միջոցով: Գրեթե բոլոր խոշոր համակառույցներում կիրառված այս հաքակազմային հնարքի շնորհիվ (որը բնորոշ է առհասարակ թեքադիր վայրերի գյուղական կառուցապարամբ) ապարանքի մուտքերը բացվել են լայնական մուտքեման առումով ամենահարմար կողմերից, իսկ բարձր ու ամնափայլ գլխավոր ճակատապարամբն հնարավորություն է ստեղծվել երբեմն դեպի դուրս պարտուհաններ բացելու համար (Քաղաքադուր, Մոխրաթաղ):

Այս կերպ ստեղծված համակառույցների ընդհանուր հաքակազմը պարփակվել է մեծ մասամբ ուղղանկյուն կազմով, կամ փեղանքին հար-

մարեցված, բեկյալ կողմերով քառանկյուն հիմքով պարսպապարների մեջ, որոնց հանգուցային անկյունները ուժեղացվել-ամրացվել են կիսակլոր խուլ ելուստներով կամ բողբոջն ու սնամեջ բուրգերով: Համակառույցների բնորոշ է հաքակապես պարագծային կառուցապարամբ, սենյակների կիսագերմափոր ու պարսպակից շարքերով կազմվել է ներքին բակը, որտեղից դրանց մուտքեր գլխավորապես բացվել են նախամուտք-պարբըզամբների կամ պոմսարանների միջոցով: Ապարանքները հիմնականում միահարկ էին, որոշ դեպքերում կրկնահարկ մասերով, սենյակները մեծ մասամբ լուսավորվում էին երկինքներով կամ բակահայաց փոքր պարտուհաններով, ծածկերում գերիշխում էին քարաշեն ձևերը:

Մելիքական ապարանքների ճարտարապետության մեջ դիվարվում են նաև այլ ընդհանրություններ ու նմանություններ՝ ինչպես ընդհանուր հաքակազմային լուծումներում ու ծավալափարածական ձևերում, այնպես էլ՝ առանձին բաժանմունքներում ու չափերում, ծածկաձևերում ու հարդարանքում:

Այլ խոսքով՝ այդ ընդհանրություններն ու նմանությունները արդյունք են ապարանքների հորինվածքային փարբերի (գլխարներ, դահլիճներ, նախամուտքեր, սյունաարահներ, վերնասրահներ, երեսաքց դահլիճներ և այլն), դրանց համակցումներով ստեղծված հորինվածքային բջիջների և ողջ համակառույցի ճարտարապետական լուծումների կանոնիկության, ինչը նույնաբնույթ շինությունների ճարտարապետությանը և առհասարակ պարամբական ընթացքի մեջ ձևավորված ճարտարապետաշինարարական երևույթներին ուղեկցող հաքականիչ է և կազմում է հուշարձանների համեմատական քննության կարևորագույն մեկնակետը:

Ապարանքների ճարտարապետության մեջ դիվարվող ընդհանուր հորինվածքային հաքականիչ-

ները հնարավորություն են տալիս դրանք դասակարգել ըստ փյալաբանական փարբերակների: Այդ հարկանիշներից կարևորագույնը համարելով համակառույցների գործառնական ու հորինվածքային միջուկը կազմող գլխավոր դասի՝ փյալը և դրանով պայմանավորված ընդհանուր ճարտարապետական նկարագրի ուղղվածությունը՝ ապարանքները կարելի է բաժանել երեք խմբի.

ա) կրկնահարկ դասի՝ հնովի ապարանքներ,

բ) գլխավորավոր ապարանքներ,

գ) այլ փյալի ապարանքներ:

Առաջին փյալին են պատկանում Քաշաթաղի, Խնածախի, Խնձորենի և Տողի ապարանքները, երկրորդ փյալը նկարագրվում են Ալանարբերդի, Հոռեկավանի երկրորդ, Մոխրաթաղի, Գյուլխարանի, Տեղի, Ալեքսանդրոսի երկու և Թուխնակալի ապարանքները, իսկ երրորդ խումբը ներառում է Քաղաքաբերդի, Գյուլխարանի բերդի, Ջրաբերդի, Հոռեկավանի առաջին, Շուշիի երկու և Գյուլաթաղի ապարանքները:

Կրկնահարկ դասի՝ հնովի ապարանքներ:

Այս փյալի հուշարձանների ընդհանրությունների և յուրահատկությունների կրողը դրանց գլխավոր ճարտարապետական փարբն է երեսփայտ վերնասրահ-ընդունարանով երեքհարկանի, թաղածակ ու ճակփռնագարդ դասի՝

Հուշարձաններից ամենաբնութագրականը, համեմատաբար ամբողջականն ու նաև վաղագույնը 15-րդ դարով թվագրվող Քաշաթաղի ապարանքն է, որին բնորոշ է հիմնական փարբերը (միասնակ, սյունագարդ կամարաքաղի ու փայտածակ սենյակաշարը, կից քարաշեն-թաղապատ ծածկերով կրկնահարկ վերին հարկը ճակփռաբար սրահով շինությունը և դրանց առջև փարպածված դարավանդային պարփակ բակը) այս կամ այն չափով կրկնվել կամ իրենց անդամ-դարձն են գտել այդ փյալի մյուս հուշարձաններում:

Հաջորդ՝ 16-րդ դարին պատկանող և մեկըքույսան մյուս կենտրոնի՝ Խնածախի ապարանքն իր պահպանված մասով և հարկապես կրկնահարկ դասի՝ գրեթե նույնությամբ կրկնում է նախորդին և այս պարագամով իրավացիորեն առիթ է տալիս կարծելու, որ երկու ապարանքն էլ կառուցվել են նույն վարպետների ձեռքով²⁸⁶: Այսպիսով, Խնածախի խորհրդանշական ու անբաժանելի փյալը կրկնահարկ ու թաղածակ վերնասրահով շինվող առանձին է կանգնած, իսկ փարպածակ սենյակները բակի խորքում գտնվող սովորական սենյակային գլխավորներ են, որոնք ևս չափապատկած կից սենյակների հետ ունեցել են սյունագարդ սրահ: (Գերաճածակ ու անբաժանելի գլխավորներ կան Քաշաթաղի ապարանքում, սակայն բակի հարթության մեջ աչքողջովին գերնաթաղ լինելով՝ եսկան ղեջ չունեն ընդհանուր հորինվածքում):

Խնձորենի մեկիթական փան՝ առկա նյութերով հայտնի կառուցամասերը ևս, պարկանելով 17-18-րդ դարերին, իրենց ձևերով ու հա-

մարվածքով խիստ հարազատ են հարկապես Քաշաթաղի ապարանքին: Այնուհասակ է, որ և՛ այսօրվա վերնասրահով կրկնահարկ ու թաղածակ դասի՝ և՛ դրան արևելքից կից սյունագարդ կամարաքաղիով սենյակաշարը, և հենապարսպով սրելովված դարավանդաձև բակը արդյունք են վաղորդը հայտնի նախորդին ձևերի ուղղակի փոխառության: Այս ապարանքը նախորդներից փարբերվել է ժայռափոր-քարաշեն գլխավորների և դրանց թաղածակ նախամուկների առկայությամբ. շինություններ, որոնք 18-րդ դարի գլխավորային համալիրներին են բնորոշ և այսօրվա հարկին են միայն թուցիկ հիշատակությամբ:

Երեք հուշարձաններում էլ ճարտարապետական պարզ համարվածքը կազմված է կրկնահարկ-քարածակ ու միահարկ-փայտածակ շենքերի զուգակցմամբ, որոնց գլխավոր ճակարապարներում ու ծավալային ուղվանկում ընդգծված կամարաշարքն ու վերնասրահի բարձրադիր, երեսփայտ կամարաթաղն իրենց խորը լուսատվերով փեսանելի են հեռվից՝ հենապարսպով բարձրացված դարավանդային բակի և դրա շուրջն այլ կառույցների բացակայության շնորհիվ:

Տիպական է հարկապես գրեթե նույն չափերով կրկնվող երեքհարկ դասի՝ որն առաջին հարկի մեկիթական բնակարանով և վերնահարկի ընդունարան-գահատարահով ապարանքի գլխավոր հարկապատկային ու ծավալային շեշտն է սրելովված բնական ու ճարտարապետական միջավայրին ներդրանակ խափառող դիմացով:

Շեշտված հանդիսավորությամբ այս երեսփայտ վերնասրահները լայն բազմաբնույթ ունեն նաև արևմտյան, երկայնական պարբերով քարասպաս աստիճանների կողմից ուղղված դեպի ձորահովիտի խորքերը:

Հարկանշական է նաև, որ՝ որպես վաղագույններ նմանափայտի մեջ, այս հուշարձանները զգալի չափով կրում են երկրամասի գեղեցկական բնակարանի հարուստ ավանդույթների անմիջական ազդեցությունը (գերանակապ ծածկեր, երկրորդ հարկ փամոթ քարե բաց սանդուղքներ, նուրբ սյունաքաղահներ և ի հայտ են բերում դարաշրջանին բնորոշ պաշտպանական կառույցների պարզագույն գծեր:

Այս առումով ուշագրավ է, որ Մյունիքում փարպածված այս փյալը իր ուրույն դրսևորումն է գտել և՛ Արցախում՝ Տողի ապարանքում (1737 թ.) և՛ Մոխրաթաղի ապարանքի մի հարկամասում (1771 թ.), երկու դեպքում էլ խաղաղության արդապարկված պարփակ ու ամրոցակերպ ընդարձակ համակառույցներում: Մրանցից առավել բնորոշ Տողի մեկիթական փունն է, որտեղ մեկուսի կանգնած ընդունարանի երեքհարկ շենքը դարձյալ գլխավոր գործառնական ու հորինվածքային առանցքն է ապարանքում, և, չունենալով հարակից շինություններ, հանդիսակապ սենյակաշարի ու դրան կապող պարսպի ծավալային դարպասամուկների հետ են գերում է պարսպական բակը: Տողի մեկիթական ընդունարանի վերնասրահը

²⁸⁶ Մ. Մ. Հաթաթյան, Նշվ., աշխ., էջ 158:

նախորդների պես ամբողջ խորքով երեսփառ չէ, այլ դաշխիճի շքամուրքի առջև ունի խորն ու ճակատաբաց կամարաթաղով նախասրահ: Բացի այդ, երկրորդ հարկի դաշխիճը գրեթե գերաբաթող ենթահարկի պարզաճառով բակից թիչ է բարձր, իսկ ներքուստ հասցեցած է ձմեռային բնակության համար նախատեսված բուխարիով: Այսինքն այստեղ գործ ունենք վերնասրահ-ընդունարանով կրկնահարկ դաշխիճ-շինության նոր տարբերակի հետ, որում ակնհայտ է դարձին բնորոշ նախասրահ-դաշխիճ համադրվածքի գույակցությունը հնավաղ ձևերի հետ:

Տողի ապարանքի մյուս շինությունները ևս ամբողջովին քարաշեն են, և այս առումով փաթեթանակյան շար այլ ընդհանրություններ ունեն ինչպես գլխավորավոր, այնպես էլ այլ ամրոցակերպ համակառույցների հետ:

Այս փոխի շրջանակներում մեծ հերաբեր-բերություն է ներկայացնում նաև Մոխրաթաղի ապարանքի հարավային թևի սենյակաշարը՝ շարքի արևելյան եզրում գրկվող երեսփառ վերնասրահով կրկնահարկ շինության հետ: Նախ, ուշագրավ է սենյակաշարի ակնառու դիրքը ընդարձակ մեխիթական փան հարակազմային համադրվածքում, այն գրկվում է գլխավոր մուտքի դիմաց երկարավուն բակի հակառակ կարճ կողմում, և, ըստ այդմ, համակառույցի ընդհանուր հորինվածքում նույնպես առանցքային դեր ունի ինչպես նախորդներում: Բուն կրկնահարկ դաշխիճ վերնահարկի ողջ խորությամբ ճակատաբաց սրահն այստեղ ակնհայտորեն կրկնում է Մյունի-քի ինչյալ մեխիթական ընդունարան-վերնասրահների ճակտոնավոր, կամարաթաղ լուծումը, իսկ գերաբաթող ու օժանդակ առաջին հարկով առավելապես մերձենում է Տողի ապարանքի ընդունարանի հետ: Որպես կրկնահարկ դաշխիճով կամ երեսփառ ընդունարան-վերնասրահով ապարանքների ընդհանուր հարկանիշ պնդ է շեշտել դրանցում փեսասնկիորեն ընդգծված ողջ շինության հանդիսավոր-պալատական բնույթը: Եթե Քաշաթաղի ու Նխածախի 15-16-րդ դարերի մեխիթական ընդունարաններում այդ հսկայանիշը արդյունք էր նախորդ դարերի իշխանական դաշխիճների վայելագույն համդրակարգի որոշակի անդադարձի, ապա Տողի և Մոխրաթաղի 18-րդ դարի համանման դաշխիճներում այդ բնույթը պայմանավորված էր երկրի քաղաքական կյանքում դրանց տեղերի ունեցած իրավական դիրքով: Ինչպես տեսանք, Տողի ապարանքն իր ընդունարանով 1737 թ. կառուցվել է որպես Արցախի ինկզ մեխիթությունների դաշխակցային իշխանության համայնի մեխիթական առաջին գահերեց Մելիք-Եգանի նադոց-պալատ, իսկ Մոխրաթաղի ապարանքը դարավերջին նույն իշխանական ավագության «Նամնայի երկրում» հանդես եկող Մելիք-Աղամի նազավայրերից էր:

Եվ այս հանգամանքի բացակայությամբ նաև պնդ է բացառվել, որ մեխիթական բնակարանների շինարարության ամենաբուռն շրջանում 18-րդ դարի երկրորդ կեսում այս փոխի

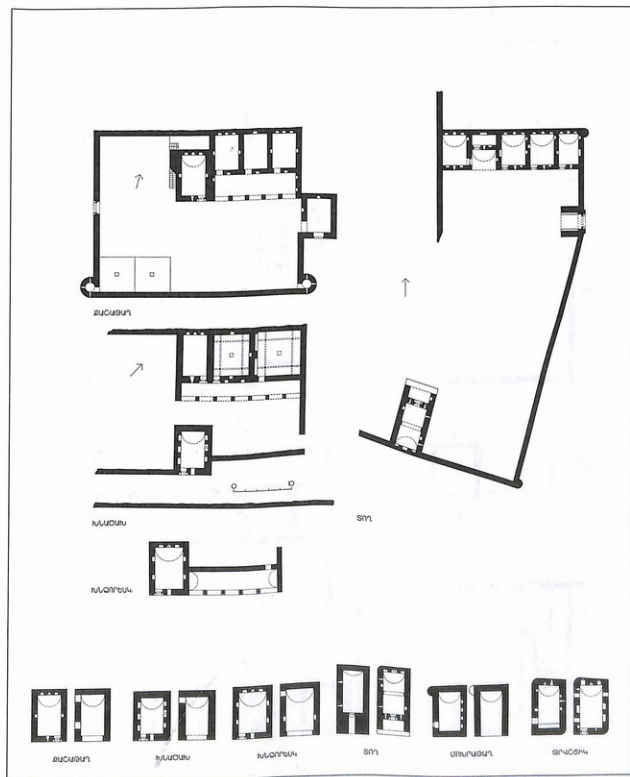
դաշխիճներով ապարանքների սակավաթիվ օրինակների կողքին լայն տարածում են գտնում առավելապես բնակարանային բնույթի տարրերով հագեցած համակառույցները: Իսկ վերջիններին ամենավաղակալ և լեռնաշխարհի պայմաններին հարմարեցված փոխը գլխավորավոր ապարանքներն են՝ քարակերպ գլխավոր համակառույցները:

Գլխավորավոր ապարանքներ: Լայնորեն տարածված այսօրվան հորշարձանների ճարտարապետական-հորինվածքային առանցքը քարակերպ գլխավորուն է՝ բառակուսի հարակազմով, երդիկավոր, քարաշեն գմբեթաթաղով ծածկված կենտրոնական դաշխիճը, որի երկու կողմում, որպես կանոն, երկարավուն ու թաղաձավ դաշխիճներ են, իսկ առջևում՝ քակահայաց կամարասրահը: Հարկանշական է, որ մեկ գլխավորով ապարանքների կողքին (Մոխրաթաղ, Գյուլիսարան, Թուխնակալ) կառուցվել են նաև կից ու միասնան զույգ գլխավորներով ապարանքներ (Ալանաբերդ, Հռոնկավանի երկրորդ, Տեղ, Ավետարանոցի առաջին): Կան ինչպակություններ նույնիսկ երեք կցաշար գլխավորների մասին (Ավետարանոցի երրորդ): Ընդ որում, երկու և երեք գլխավորան դեպքում ևս պահպանվել է դրանց, կից թաղաձավ դաշխիճների և առջևի կամարասրահի համադրությունը: Այսինքն՝ գլխավոր-դաշխիճներ-սրահ պարզ ճարտարապետական հյուսվածքը դարձել է փոխային ու կանոնիկ՝ յուրաքանչյուր դեպքում յուրովի ենթարկվելով շինության կամ համակառույցի ընդհանուր հորինվածքին:

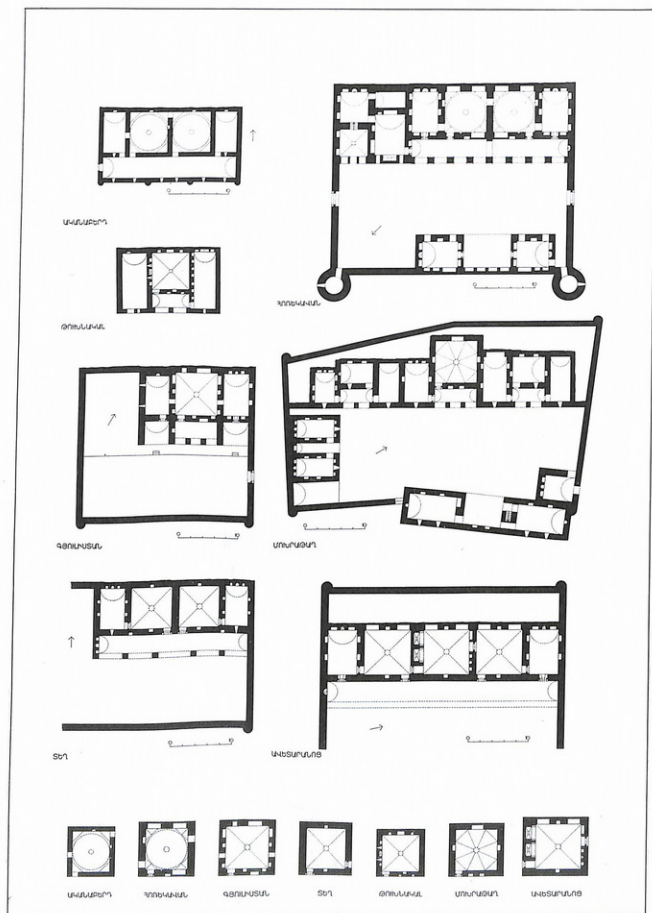
Մեկ, երկու և ավելի գլխավոր ունեցող ապարանքները կառուցվել են նույն ժամանակաշրջանում՝ զուգահեռաբար, և իրարից ոչ շար հեռու մեխիթանիստ բնակավայրերում: Ուստի մեկը մյուսի գաղափարն կամ պարզեցման արդյունք համարել չի կարելի, մանավանդ որ այս փոխի հնագույն հուշարձաններում 15-16-րդ դարերով թվագրվող Ալանաբերդի ապարանքում արդեն առկա է զույգ գլխավորներով սրեղծված ավարտուն հորինվածքը:

Գլխավորների քանակը ապարանքում պայմանավորված էր միմյանի կառուցողի տրեքանակ կառուցությանը, ընդհանրի անդամների քանակով և նման այլ հանգամանքներով: Սակայն միշտ չէ, որ ապարանքի ընդարձակությունը անպայմանորեն ենթադրում էր գլխավորների քանակի ավելացում: Մոխրաթաղի ապարանքը ամենախոշորն է պահպանվածների մեջ, սակայն ունի մեկ գլխավոր, որին կից դաշխիճներից մեկի մուտքը ոչ թե գլխավոր, այլ կողքի մյուս երկու դաշխիճների հետ ընդհանուր նախասրահից է: Իսկ սա արդյունք է գլխավորավոր-բնակելի կցաշար սենյակների ակնհայտ տարանջատման առանձին նախասրահների շուրջը համակարգելու նպատակով: Հանգամանք, որը դարձյալ պայմանավորված էր ապարանքի բնակելի մասը առանձին հարկաբաժիններով լուծելու զույգ գործառնական անհրաժեշտությամբ: Սրանով պետք է

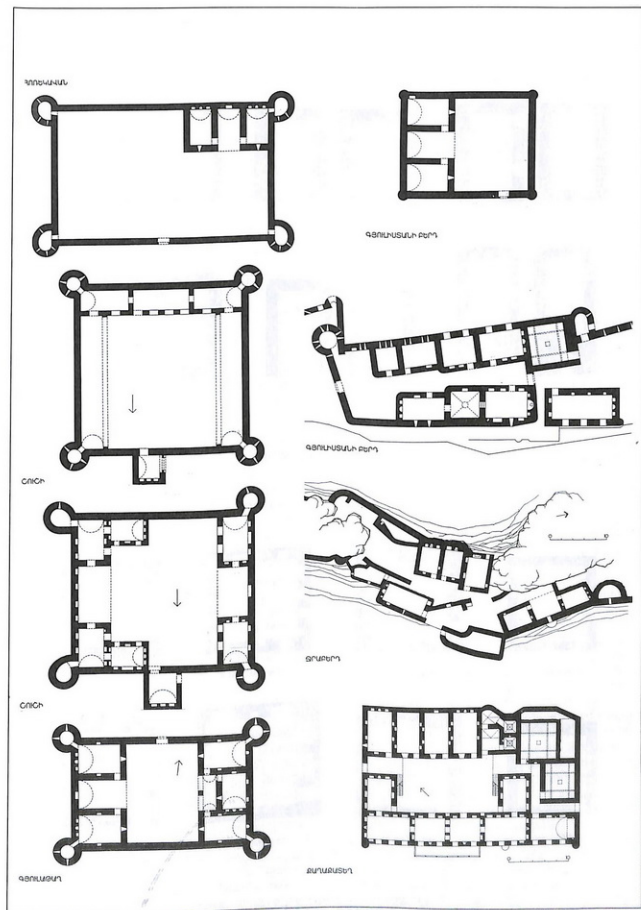
ՀԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՆՅՈՒՆՆԵՐ

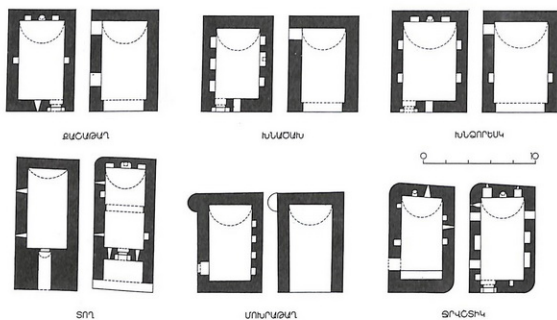
34. ԿՐԿՆԱՀԱՐԿ ԴԱՎԱՐՈՎ ԱՊԱՐԱՆՔՆԵՐ

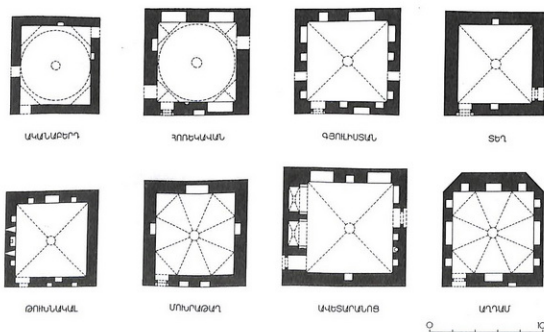
35. ԳԼԽԱՏՆԱՎՈՐ ԱԳԱՐԱՆՔՆԵՐ

36. ՔԱՆԱԲՈՒՐԳ ԱՊԱՐԱՆՔՆԵՐ, ՄԻՋՆԱԲԵՐԳ ԱՊԱՐԱՆՔՆԵՐ

37. ԿՐԿՆԱՀԱՐԿ ԴԱՀԼԻՃՆԵՐ

38. ՔԱՐԱՇԵՆ ՄԱԾԿՈՒ ԳԼԽԱՏՆԵՐ

բացառել, որ Գյուլիսարանի, Ավերարանցի և Հոռեկավանի ապարանքներում գլխարկները հաղորդակցվում են թե՛ միմյանց և թե՛ կողքի դահլիճների հետ, իսկ Տեղի ու Ռուխնակայի ապարանքներում դրանք մասամբ առանձնացված են: Այս առումով բնութագրվում է նաև, որ մի դեպքում գլխարկներն ու դահլիճները առանձին-առանձին նախարահներ ունեն (Գյուլիսարան, Մոխրաթաղ, Ռուխնակալ, Տեղ՝ վերակառուցված), իսկ մյուսում դրանց առջև մեկ միասնական կամարաքառի է (Հոռեկավան, Ավերարանց, Տեղ՝ նախնական):

Գլխարկավոր ապարանքների ամենահարկնշակա՝ առանձնահատկությունը շինությունների ամբողջովին քարաշեն ծածկերն են, որոնք երբեմն ունեն դարաշրջանում սակավ հանդիպող համաքանակ ու ինքնատիպ լուծումներ: Այդպիսիք են, մասնավորապես, գլխարկների ծածկվածները: Պահպանված բոլոր գլխարկները հապակալստում գործե՛ն նույն չափի են (հիմքի թառակուտու կողմը 7 մետրի սահմաններում է), իսկ բարձրությամբ չեն գերազանցում այս հիմնաչափով մտրվի կազմված հավասարակողմ եռանկյան գագաթը (բացառությամբ Հոռեկավանի գլխարկների, որոնց բարձրությունը հիմքի կողմի չափ է): Ավերարանցում, Գյուլիսարանում, Տեղում և Ռուխնակայում գլխարկների ծածկերը լուծվում են բրգաձև գոգվող թաղերով կազմված գմբեթի տեսքով, իսկ Հոռեկավանում և Մոխրաթաղում (հավանաբար՝ նաև Ավերաբերդում) կիրառված է գմբեթաձաձկի փորմալավոր տարբերակը: Ընդ որում, եթե Մոխրաթաղում դրանցով անցում է կարարված ծածկի ուրանիստ բրգաձևությանը, ապա Հոռեկավանի զույգ գլխարկներում դրանց վրա բարձրացել են սրբապաշտվի իրականացված կիսազնդան. գմբեթաթաղեր, որոնք, ինչպես և փորմալներն առհասարակ, հազվադեպ են հանդիպում ուշ միջնադարյան ճարտարապետության մեջ:

Գլխարան ծածկվածների բոլոր տարբերակներում առկա է երդիկը՝ ներքին տարածքի լուսավորության և օդափոխության միակ միջոցը. քանզի դրանք այլ բացվածքներ չեն ունեցել, բացի մուտքերից (եզակի են Ռուխնակայի գլխարան երկու փոքր պարուսանները), որոնցից արտաքինը սովորաբար ճակարապարի աջ կամ ձախ եզրում է:

Պետք է կարծել, որ մեյիքական գլխարկները գահադաշիլիճի, աթոռաքառի կամ բնդունարանի դեր չեն ունեցել, այլ ծառայել են որպես բնակիչի սենյակ: Այդ են վկայում նրա գտնվելը բնակելի և օժանդակ շինությունների շարքում, հազնեցվածությունը առօրյա-կենցաղային բնույթի փարորներով (պահարանավորներ, բուխարիներ) և այլն: Այս տեսակետից խիստ բնորոշ են գլխարկավոր համակառույցների մյուս կամոնիկ բաժանումները՝ գլխարկների երկու կողմում գտնվող միանման դահլիճները: Մյուսը հարաբարակապ ծածկերով պարզ շինություններ են, լանջամերձ խորքի լայնական պարուն ունեն բու-

խարի՝ զույգ կամարակալ կամ հարթաձաձկ խորշերով, որպիսիք սովորաբար կան նաև մյուս պարներում: Արարքին մուտքերը սրահից են՝ մեծ մասամբ ճակարապարի կենտրոնում, մուտքից վեր ունեն նեղլիկ պարուսան, իսկ կողային մուտքով հաղորդակցվում են գլխարան հետ (Հոռեկավան, Գյուլիսարան, Ավերարանց, Տեղ): Մոխրաթաղում և Ռուխնակայում այսօրինակ դահլիճները գլխարան ճակարապարից առաջ են դրված, որի պարզաձուլ մուտքերը կողքից են՝ դրանց խորքային տարբերության հաշվին առաջացած նախասրահից:

Այս կարգի ապարանքներում մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև գլխարան-դահլիճ համադրության անբաժան մաս կազմող պարզաձաձ-նախասրահները, որոնք, որ տարբերություն նախորդ փայի հուշարձաններում առկա սրահների, նույնպես քարաշեն ծածկեր ունեն: Մյուսը պարզագույն լուծումը միակամար, երկկամար կամ եռակամար ճակարային հորինվածքն է (Գյուլիսարան, Մոխրաթաղ, Ռուխնակալ), իսկ առավել հասուն տարբերակը՝ քառակող մույթերն իրար կապող հավասարաթիթից կամարաշարը (Հոռեկավան, Տեղ, Ավերարանց): Միահարկ շինություններին կից լինելով, կամառարահներն ունեին ցածր թաղածածկեր, ինչի պարզաձուլ ճակարային կամարները ևս ցածրանիստ ու գեղեցիկ էին:

Գլխարկավոր ապարանքների առանձնահատկություններից մեկն էլ հենց այս էր՝ բնդիսանուր ծավալվածների գեղեցիկամույթությունը, ինչը, հարկայնությունից զգալ, նաև շինությունների կիսազնդանիստ կամ պարակալից լինելու հետևանք էր: Բացի այս, քարակերտ գլխարան համակառույցները բաժանումներին ընդարձակ կազմ ունեին, իսկ դրանցով սպեղծված ներքին բակի կողմն ուղղված համեմատաբար աշխույժ ճակարները դրսից թողարկված էին բարձր ու խուլ արարքին պարներով: Մեծ մասամբ անկուսնային բուրգերով ամրացված այս պարիակ, ամրոցակերտ ու դրյակաձև հորինվածքային լուծումն է նաև գլխարկավոր ապարանքների հիմնական առանձնահատկություններից մեկը, որով և դրանք բնութագրվում են որպես ուշ միջնադարյան պաշտպանական կառույցի այս յուրահատուկ փայի առավել հասուն օրինակներ:

Գլխարկավոր ապարանքներից ամենաընդարձակ ու համեմատաբար ամրոցական պահպանված երկուսում՝ Հոռեկավանի երկուորդ և Մոխրաթաղի մեյիքական տներում առկա են նաև գործառնական բնույթով զուտ պալատական-հանդիսավոր շինություններ՝ երկայնական ճակարով երեսքս տրահներ կամ դահլիճներ, ինչպիսիք կան նաև Հուշիկի ապարանքներում և, ամենայն հավանականությամբ, եղել են նաև մասնակիորեն մեզ հասած մյուս նմանատիպ խոշոր համակառույցներում (Ավերարանց, Տեղ): Եվ Հոռեկավանում, և՛ Մոխրաթաղում դրանք առանձնացված ու կարելու տեղ ունեն ապարանքի հորինվածքում. գտնվում են գլխարկավոր-բնակելի սենյակաշարի դիմաց և բաղկացած են բա-

կի նկատմամբ երկայնական կողմով դրված երեք դաշիկներին, որոնցից կենտրոնականի բակահայաց ճակատը բաց էր կամարաշարով կամ փայտաշեն, սյունազարդ պարզամիջի փսքով: Այս ձևով սրեղծված ճակատաբաց դաշիկները ծառայել են հանդիսավոր արարողությունների ժամանակ՝ որպես յուրօրինակ բացօթյա մեյքապան ընդունարան և սերտորեն կապված են եղել ընդարձակ բակի հետ:

Նստազայում նմանօրինակ հորինվածքները լայնորեն կիրառվել են գեղջկական ու քաղաքային մեկ-երկու հարկանի, հարթածածկ բնակարաններում, բանգի հնարավորություն էին ստեղծում երկայնական ճակատներն ուղղել դեպի բակ և այդ կողմից ունենալ լայն պարուսններ:

Այլ փոսի ապարանքներ: Այս խմբի հուշարձաններն առանձնանում են խիստ ընդգծված պաշտպանական բնույթով, իսկ դրանց մի մասը՝ նաև փայտաշեն ծածկերի կիրառությամբ:

Սրանցից երկուսը, ամրոցների միջնաբերդ լինելով հանդերձ (Ջրաբերդ, Գյուլիսարանի բերդ), ունեն դարի ապարանքաշինությանը բնորոշ կցաշար, միահարկ ու պարսպակից սենյակներ, որոնց ծածկերը մեծ մասամբ գերանակապ են եղել: Իր մեկուսի փեղաղիքով ու երկհարկանի հորինվածքով հարկանշական է Գյուլիսարանի ամրոցի միջնաբերդից դուրս՝ մուրքի մոտ կառուցված երկհարկանի դաշիճը, որը որոշակի ընդհանրություններ ունի հիշյալ կրկնահարկ դաշիճների հետ, սակայն նույնպես փայտածածկ է եղել: Այստեղ մեյքապան փան գլխավոր հարկաբաժինը կազմող կրկնահարկ շենքն ամփոփված է առանձնացված ծալալանի մեջ և ունի հանդիսանքի պարզագույն փարթեթ, ձորահովիտ ուղղված լայն բացվածքներ ու երկրորդ հարկի սյունազարդ-բարձակային պարզամբ և բաց, փայտաշեն սանդուղք՝ բակի կողմից:

Քաղաքաբերդի ապարանքում ևս կարևորագույն փեղ է փրված պաշտպանական հարցերին, և այն, ըստ էության, բերդավանի յուրօրինակ

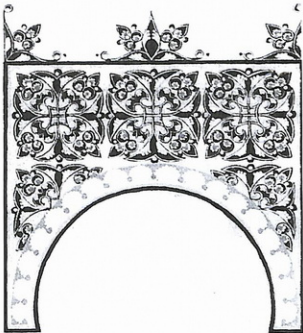
նակ միջնաբերդն էր: Սակայն այստեղ հարակազմունք ենթարկված է որոշակի կանոնավորության, որի առանցքը ուղղահայեությունն էր բակն է՝ երկու հանդիպակաց մուրքերով և վերդարպասյա աշտարակներով: Ինչպես Հռոմեականում և Մոխրաթաղում, այստեղ ևս լայնական կողմով բակահայաց, կիսագերանավոր սենյակների հավադիր շարքը երկայնական ճակատով է դրված դեպի բակ և ավելի լուսառար և ու հանդիսավոր, իսկ անմաքենի բարձրության շնորհիվ՝ նաև ունի ձորահայաց, սյունազարդ պարզամբ, ինչպես Գյուլիսարանի բերդում: Նավանդ քարաշեն ծածկերի կողքին նոր սենյակներում համապարած փայտածածկի կիրառությունը այստեղ վկայում է, որ որոշակի հանգամանքներում փիպական են եղել նաև քարաշեն-թաղակապից համեմատաբար արագ իրականացվող ու թեթև այսօրինակ ծածկերը: Ինչպես երևում է, երեք դեպքերում էլ այդ հանգամանքներից առաջնայինը ողջ համակառույցի պաշտպանական բնույթն էր:

Հռոմեականի առաջին, Շուշիի, Գյուլաթաղի և Գյուլիսարանի բերդի ստորոքի ապարանքները յուրահատուկ ենթափայ են կազմում, որին բնորոշ են և՛ շեշտված ամրոցակերպությունը, և՛ քարաշեն ծածկերով պարսպակից սենյակաշարքերը: Սրանք մեծ մասամբ աչքի են ընկնում սևամեջ ու խոշորաչափ անկյունային բուրգերով և միայն գլխադրան բացակայությամբ են փարթելով և գլխադրավոր համակառույցներից:

Ընդհանուր գծերով այսպիսին են մեյքական ապարանքների առավել հարկանշական կողմերը: Պալատաշինության այս յուրօրինակ հուշարձանների ընդհանրական բնութագիրը առավել ամրոցական պատկերացնելու համար հարկ է անդրադառնալ նաև դրանց ճարտարապետական հարդարանքի միջոցներին, շինարվեստին, հորինվածքային ծագումնաբանությանը, գույնի տեղերին և առնչություններին:

ՀԱՐՏԱՐԱՐԱԿԵՐԱԿԱՆ ՀԱՐԴԱՐԱՐՆԵՐ

Ապարանքների ճարտարապետական հարդարանքի միջոցները խիստ աղքատիկ են և, ըստ պահպանվածության, սահմանափակվել են առանձին մասերի կառուցման խնամքով ու պարզ փրամալարվորված փարրերով (կամարային պահուսաններ, որմնագոփեր, քիվեր): Այս պարճառով մեկրեական ապարանքների ճարտարապետական կերպարի արտահայտչականությունը չափազանց զուսպ է և հիմնականում սրեղծվել է ծավալարարածական հորիվածքների միասնականությամբ, թաղակալ ու գմբեթային ծածկածներին հարուկ որոշ կողողային հանդիսավորությամբ, խուլ, կուպրալար շարերի և սրբալարով ընդգծված կամարային բացվածքների հակադրությամբ, փարրեր չափի որմնախորշերի կանոնավոր ու ռիթմիկ շարերով, շքամուրքերի պարզագույն ձևերի կիրառությամբ, միջավայրին ենդղաշնակ ուրվանկարով և կառուցվածքային ու գործանական անհրաժեշտությամբ թելադրված ալլ միջոցներով:

ճարտարապետական հարդարանքի զարդաթանկային և պլաստիկ մշակմամբ ալլ փարրերի իսպառ բացակայությունը ապարանքներում բացառիկ երևույթ է բացատրվում է մի շարք հանգամանքներով: Նախ, նման մոլեցումը ուշ միջնադարյան Տայասարանի քաղաքացիական ճարտարապետության գեղարվեստական ուղղվածության բնորոշ կողմերից մեկն է և, իր հերթին, բացատրվում է ոչ միայն ծանր սպարմալարական պայմաններում նախընթաց դարերի հարստագույն ավանդույթների կորստով ու մոռացությամբ, ալլև նույն ալլ պայմանների թելադրանքին հարմարեցված շենքերի հորիվածքային առանձնահատկությամբ: Երկրում

մշարս պարերագմների և ապարակությունների պարճառով բոլոր կարգի շինություններում առաջին հերթին կարևորվել են ամրության ու պաշարպանությունային խնդիրները, որոնք էին կարող իրենց անբարենպաստ ազդեցությունը չթողնել դրանց ճարտարապետական վայելչության վրա, մանավանդ որ նույն պարճառով ապարանքները կառուցվել են համեմատաբար կարճ ժամկետներում և արագ իրականացվող շինարարական միջոցներով:

Բացի այս, Արցախի և Մյունիքի ոչ բոլոր շրջաններն են հարուստ հեշար մշակվող որակյալ շինաքարով և այս պարճառով մասնավորապես Արցախում զարդաքանդակային հարդարանքի միջոցների և սրբալար շարվածքի կիրառությունը ոչ միայն ուշ շրջանում, ալլև ողջ միջնադարում սակավադեպ է:

Ալլհայար է նաև, որ մեկրեական ապարանքները պալատներ էին բառիս բուն իմաստով և, ամենասերտ աղերսն ունենալով ժողովրդական բնակելի տների հեք, կրում էին դրանց զուսպ ճարտարապետական դիմագծի անմիջական ազդեցությունը:

Անուամենայնիվ, մեկրեների իրավաքաղաքական, հասարակական ու սոցիալական բարձր դիրքը շեշտելու նպատակով ապարանքները կառուցվել են նախոց-բնակավայրերի առավել աջի ընկնող տեղերում, գյուղական տներից փարրերվել են խոշոր չափերով, սենյակների բանակով ու ընդարձակությամբ, հալակազմային լուծմաների կանոնավորությամբ, ճակարների մշակվածությամբ: Այս առումով հարկանշական է, որ ապարանքների ճակարային լուծման բարեմասնությունները մոլարալ դիարակերներից տեսանելի չեն եղել՝ դրանց բակահայացության և ամրոցակերպ

համակառույցներին հաղորկ պարիակվածության պատճառով²⁸⁷։ Ավանդ առավել բնութագրական է թարախերո գլխաբան համակառույցներին և միախարկ կառուցապարամամ այլ հուշարձանների համար (Հոռեկավան, Մոխրաթաղ, Ավերաբանոց, Շուշի, Տոդ, Գյուլաթաղ), իսկ առանձին դեպքերում շեշտված ծավալաբնութային կառուցամասերը (օրինակ՝ Քաշաթաղի, Խնածախի և Խնծորեսի կրկնախարկ դալիճները) արտաբնական են նաև արարների ճակարի համապատասխանությունը։ Ճակարային արտախարչականություն են ունեցել նաև ընդգծված ամրոցակերպությամբ ապարանքները (Գյուլիսարանի և Ջրաբերդի միջաբերդեր, Քաղաքաբերդ), ինչպես նաև գլխավոր ճակարների դիմաց այլ շինություններ կամ բարձր պարիսպներ չունեցող փոքր մեղիքական քրները (Գյուլիսարան, Թուխանկա)։ Գրեթե բոլոր դեպքերում ապարանքների բակահայաց ներքին ճակարների խորը կամարային բացվածքներով կամ սյունազարդ կամարաշարերով լուծված նախադասիներն իրենց ցայտուն լուսաստվերներով դիպվել են նաև մորակա բարձունքներից ու լանջերից՝ մեծ աշխուժություն հաղորդելով բնակավայրի համայնապարկերին։

Ապարանքների ներքին հարդարանքում մեծ կարևորություն է տրվել բուխարիների և պահարանախորշերի դասավորությանը, որոնց պարզ, գործնական անհրաժեշտությունը երբեմն շար արտախարչից գեղարվեստական հենցություն է ստացել։ Լավագույն օրինակը Հոռեկավանի երկրորդ ապարանքի գույզ գլխաբանների, երկու կից դալիճների և հանդիպակառու եռադալիճ շենքի խիստ կանոնավոր ռիթմով դրված և աղյուսաշեն կամարներով շեշտված բազմաթիվ խորշերն են, որոնց շնորհիվ պատերի խուլ միապաղարդությանը աշխույժ արտախարչականություն է տրված։ Բնորոշ են նաև Գյուլիսարանի և Ավերաբանոցի գլխաբանները, որոնցից առաջինի գրավությունը գմբեթաբանի «թաթե»-որմնագործի ընդհանրացված փարաչափ կամարախորշերն են, իսկ երկրորդինը՝ պատերի գրեթե ողջ մակերեսը զբաղեցնող լայնաթուխ-կամարակապ խորշերն ու կրակարանները։

Առավել կարողունակ մեղիքների գլխաբաններն ու դալիճների ներքին հարդարանքում մեծ դեր են խաղացել նաև պարզեղ գարդարող արցախյան նշանավոր գորգերն ու կարպետները, խորշերում դրված կարպետագործ, երկինքանկ անկողնակապներն ու շեղերին երկրագլուխ սպալքը, ասեղնագործ, մնարաբան, թալիշն և այլ արևելյան թանկարժեք ծածկոցները, արծաթապար գեներներն ու այլ պարագանքներ²⁸⁸։

Մոխրաթաղի ապարանքի շինարարական արձանագրության մեջ ուշագրավ ու եզակի հի-

շարակություն է պահպանվել «գեղեցկականը», այսինքն՝ որմնակարագրող քան կամ սրահի մասին, որը պետք է կարծել, միայն օրինակ չի եղել այդ քիսի հուշարձաններում՝ հաշվի առնելով դրանց այլ ընդհանրությունները։

Ներքին ճարարապետական հարդարանքի ուշագրավ մտուշ է Տեղի ապարանքի դալիճներից մեկի բուխարու ծխանցքածածկ թարք, որը մշակված է այդ շրջանում լայնորեն տարածված գեղագրող ու սրահացա սաղավարդածիկ մեջ։

Այսպիսով, ճարարապետական կերպարի պարզ և անպաճույն դիմազներով հանդերձ, մեղիքական ապարանքներն ունեցել են իրենց դերին ու նշանակությունը համապատասխան զուսպ հարդարանքի և շահեկանորեն փարբերվել են շրջակա կառուցապարամից։

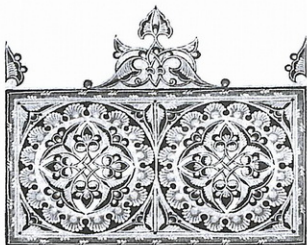
Տեղին է նշել, որ մեղիքական բնակարանները գյուղական կառուցապարամի մեջ առանձնակի փոշ են ունեցել նաև 19-րդ դարում, ճնայած երկրի միանգամայն նոր սոցիալ-քաղաքական պայմաններին։ Դարի սկզբին Ռուսաստանին միանալուց հետո, երբ վերանում է երկրամասի ապարանքների պաշտպանական նշանակությունը և կանոնավոր գյուղացիական քրտեսություն վերադառնալու հնարավորություն է ստեղծվում, մեղիքների շինարարական գործունեությունը փոխափոխվում է նախալեռնային ու հարթավայրային գյուղերը՝ սպառնալով նոր ուղղվածություն։ Այս շրջանում կառուցված ու վերակառուցված մեղիքական քրներն ունեցել են այսպես կոչված «քաղաքարիպ» բազմաբաժին բնակարանների բնորոշ հորինվածքներ՝ կազմված միաշար, հարթածածկ ու երկխարկանի սենյակներից, դրանց բակահայաց փայտաշեն ու սյունազարդ պարզեղ գմբեթներից, լայն լուսամուտները կամարով եզերող փրամափավոր որմնագործներով ու փայտի դրվագումով հարդարված ճակարներով։ Բնորոշ օրինակներ են Գեղաշենի Մեղիք-Մնացականյանների քրը, Տոդի և Գյուլիսարանի ապարանքներին հաղված շինությունները։ Գյուլիսարանի մեղիքների հոխափոր և Աղջկաբերդ գյուղերում ունեցած նմանափայ շենքերից մինն 1992 թ. պահպանվում էին որոշ մնացորդներ, այդ թվում՝ վերջինի դարպասն բարավորաբար մարմնոցող աղյուճների պարկերաբանակով ու ՌՏԺԷ (1868 թ.) արձանագրությամբ։ Անցյալ դարի վերջերին այստեղ հյուրընկալված Բաֆֆու նկարագրությունից պարզվում է, որ այն նախորդ դարերի ապարանքների պես պարիսպն ու դրսի հեղ խոշոր դարպասով կապված ընդարձակ ներքին բակի շուրջը խմբավորված բազմաբնույթ սենյակներից կազմված համակառույց է եղել, այս անգամ հարմարեցված գյուղական կալվածափրոշ քրտեսության պահանջներին։

²⁸⁷ Շուշիի ապարանքների շեշտված ամրոցակերպության և շրջակա կառուցապարամի նկատմամբ իշխող դիրքի մասին վկայում է 19-րդ դարի ականաբեր (Տե՛ս «Кавказ», Тифлис, 1857, N 58)։

²⁸⁸ Առն, Խոջապական կապիթալ, էջ 169։

XVIII. ԳԵՏԱՇԵՆ. Մեկր-Մնացականյանների ապարանքը հր-սյուն-ից
ԲՂՋԿԱՐԵՐԴ. Մեկրական ապարանքի շրամադրի բարավորարարը

ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՎԵԼՈՏ

Շինարարական աշխատանքների կազմակերպումը: Մեխիբական ապարանքների կառուցման ժամանակ շինարարական աշխատանքների կազմակերպման դրվածքի մասին որևէ ուղղակի տեղեկություն հայտնի չէ: Սակայն, հաշվի առնելով ուշ միջնադարյան շինարվեստի ընդհանրությունը ինչպես Հայաստանի փարբեր երկրամասերում (մասնավորապես՝ Արցախում և Մյունիքում), այնպես էլ փարբեր բնույթի շենքերում (աշտարամունքային և աշխարհիկ), կարելի է այս պարզում որոշակի պարկերացում կազմել բնագավառին վերաբերող առկա տեղեկություններն ու դիտարկումները համադրելով խնդրո առարկա հուշարձանների ընձեռած տվյալների հետ²⁸⁹:

Ապարանքների շինարարության ծախսերը հոգացել են դրանց տեր մեխիբները, ինչի մասին են վկայում պահպանված շինարարական արձանագրությունները (Տող, Գյուլիստան, Մոխրաթաղ, Տեղ, Ավետարանոց): Հարկանշական է վերջինիս ապարանքներից մեկի կառուցման վկայագիրը, որում, շինության պարկանելությունը նշելուց բացի, շեշտված է նաև, թե ում «շինել փված շենքն է»²⁹⁰: Հայտնի է, որ մեխիբի հապրակները պարտավոր էին ոչ միայն պարբերաբար հալկեր, փուրքեր ու փուզանքներ վճարել, այլև մի քանի օր ձրի աշխատել վարուցանքի, հնձի և այլ ծախսեր գործերի ժամանակ²⁹¹: Ուս-

տի, նկարի ունենալով նաև մեխիբների գրեթե անսահմանափակ իրավունքները իրենց հապրակների նկարմամբ²⁹², կարելի է ենթադրել, որ ապարանքները «շինելու» կամ «շինել փալու» վկայությունների տակ պետք է հասկանալ ինչպես փորձված ճարտարապետների և քարգործ-վարպետների վճարովի աշխատանքը, այնպես էլ հապրակ ժողովրդի պարտադիր ու անվճար մասնակցությունը հարկային մեծածախալ, ժամանակավոր ու առանձնակի հմտություն չպահանջող աշխատանքներին (տեղանքի նախապարաստում, շինանյութերի հաքայթում ու տեղափոխում և այլն)²⁹³:

Պետք է ենթադրել նաև, որ մեխիբական տերերի կառուցման ժամանակ ևս, ինչպես ուշ միջնադարի պաշտամունքային համալիրներում ու շենքերում²⁹⁴, շինարարական գործը մասնագիտացված է եղել: Նույնաբնույթ աշխատանքները (հիմքերի ու պատերի, թաղերի, կամարների ու զմբեթների, փայտե մասերի կառուցում) կարարել են այդ գործում հմտացած առանձին խմբեր: Նման ենթադրության հիմք են տալիս ինչպես նույն ժամանակահատվածում կառուցված ապարանքների հորինվածքային ու կոնստրուկտիվ ընդհանրությունները, այնպես էլ այդ նույն հնարքների կիրառությունը դրանց ժամանակա-

²⁸⁹ «Վնդ. Զարաթիա Ագուլեցի, Օրագրութիւն, Ե., 1938, էջ 63-96, Մ. Հասարայան, Մյունիքի 17-18-րդ դարերի ճարտարապետական համալիրները, Ե., 1973, էջ 144-147, նույնի՝ Հայաստանի ուշ միջնադարի շինարարական գործի կազմակերպումը, «Հայ արվեստին նվիրված հանրապետական ութերորդ գիտական կոնֆերանս», գեկուցումների թեզեր, Ե., 1997, էջ 23-24:

²⁹⁰ «Իվանի հայ վիճագրության», 5, էջ 152:

²⁹¹ Առ, խոցայական կապիւրալ, էջ 168:

²⁹² Նույն տեղում, էջ 165-167:

²⁹³ Նմանաբնույթ շենքերի կառուցման ժամանակ «հիմնադիր ճարտարապետի» մասին հեղադրքի վկայություն է պահպանվել՝ Հակոբ սարկավազ Շուշեցու «Պարտութիւն գաւառին Արցախում» անթրիվ աշխատության մեջ: Տե՛ս Մաղեղադարան, մու. N 2734 (ըստ Ը. Մկրտչյան, Լեւոնյան Դարաբաղի հուշարձանները, էջ 214):

²⁹⁴ Մ. Մ. Հասարայան, Մյունիքի ճարտարապետական համալիրները, էջ 145:

կից գեղեցական փնեքում, վաճառապական բնակարաններում և քաղաքացիական այլ շենքերում:

Ապարանքների կառուցման փնեքությունը հայտնի չէ, սակայն դրանց պաշտպանական բնույթն ու երկրի անհանգիստ վիճակը ենթադրում են շինարարության արագ իրականացում, ինչը ևս բնորոշ էր ուշ միջնադարին²⁹⁵: Մրանով պեքը է բացատրել այն հանգամանքը, որ, ի տարբերություն նույն շրջանի որոշ եկեղեցական շենքերի, մկիթական փնեքում իսպառ բացակայում են զարդաքանդակային, կամ այլ՝ երկարաբնակարանում պահանջող հարդարանքի թեկուզև նվազագույն միջոցները:

Ուշադրանքների չափագրությամբ սրացված չափերի համեմատական վերլուծությունը ցույց է փայլաբերում, որ դրանց մեծ մասի հիմքում միջնադարից հայտնի և շինարարության մեջ լայնորեն օգտագործված երկարության միավորներ են՝ ներբանը (մոտ 20 սմ), թիվը (մոտ 23 սմ), միջին և մեծ ուրանափղը (30,9 սմ, 35,6 սմ), փոքր, միջին և մեծ կանգունը (մոտ 46 սմ, 53 սմ, 70 սմ), փոքր, միջին, մեծ և երկրաչափական սովորական քայլը (մոտ 70,5 սմ, 80 սմ, 93 սմ, 105 սմ) և այլն²⁹⁶:

Բոլոր ապարանքներում չնչին տարբերությամբ կոկնձիղ պատերի հաստությունները (80 սմ, 90 սմ, 100 սմ, 120 սմ), թաղերի թռիչքները (3,6 մ, 3,9 մ, 4,0-4,6 մ), դահլիճների երկարություններն ու զվարթների հիմնափափերը (6,0 մ, 6,3 մ, 6,6 մ, 6,9 մ, 7,0 մ, 7,15 մ), ինչպես նաև մուտքերի, պատուհանների, խորշերի և այլ առանձին տարրերի ընդհանրական չափերը բազմապատիկ են ինչպիսի մեծություններին որևէ մեկին, կամ մի քանիսին՝ միաժամանակ: Հաշվի առնելով, որ այս միավորների սրույց չափը հաճախ թվադրվել է կառուցող քարգործ-վարպետի կազմվածքով²⁹⁷, իսկ հուշարձաններից սրացված չափերը վաղ պահպանվածության կամ կոպտաբան շարվածքի պատճառով խիստ ճշգրիտ չեն, կարելի է համոզված ասել, որ ապարանքների շինարարության ժամանակ որպես երկարության միավոր և կառուցվածքային մոդուլ կիրառվել են հենց այս մեծությունները: Ընդ որում, նկատելի է, որ կախված երկարության անհորիզոն չափից, միաժամանակ օգտագործվել են տարբեր միավորներ՝ փնեքում նշահարումը առավել արագ ու հեշտ իրականացնելու նպատակով: Այս պարագանով, չնայած սրացված իտրինվածքային ներդաշնակ համաչափություններին, կառույցներում մեկ միասնական մոդուլային միավորի կամ ցանցի կիրառություն չի նկատվում:

Շինակոյտերը: Մեկիցև ավելի ապարանքների հիմնական շինանյութը քարն է: Արցախում

նստվածքային ծագումով որձաքարի տարբեր տեսակները, Մյունիքում՝ նաև բազալտը, հեքլաքարը փոր-իլեք տարբեր է նաև քարի մշակման աստիճանը: Արցախի հուշարձաններում շարվածքը բացառապես կոպտաբան թաղից է, և միայն քանգվածների, խորշերի, բուխարիների, փրոմպների և անկյունամասերի քարերն են մաքուր փաշված, իսկ Մյունիքում սրբաբան ժամանակ կիրառվել է նաև ճակատապատերում (Խնածախ, Տեղ): Բացի այս, առանձին կառուցամասերը շենքերու նպատակով երբեմն կիրառվել է քարի մաքուր փաշվածքը (օրինակ՝ Տողի ապարանքի դարպասում, Քաշաթաղի և Խնձորենի կամարաքարահներում): Ծածկերում մաքրաբան շարվածքի օգտագործման եզակի օրինակներ են Հոռեկավանի զվարթների գմբեթաքաղերն ու Տողի ընդունարանի թաղակիր որմնակամարը, մնացած դեպքերում ծածկերում օգտագործված քարը ճեղքված, մանրացված է:

Ապարանքների շինարարության ժամանակ լայնորեն օգտագործվել է նաև փայտը: Որոշ հուշարձաններում փայտից են շինությունների մի մասի ծածկերը (Քաշաթաղ, Խնածախ), իսկ մի քանիսում՝ ծածկերի մեծ մասը (Ջրաբերդ, Քաղաքափղ, Գյուլիստանի բերդ): Վերջիններս, բացի գերանակապ ծածկերից, ունեցել են նաև փայտաշեն այլ մասեր՝ բարձր հարկերի ճորհառաչ պահուսնակային պաշտպաններ և աստիճաններ, իսկ Քաղաքափղի ապարանքի պատերի շարվածքում կիրառվել են բացվածքների ու խորշերի փայտյա բարավորահեմաներ և փայտե գործիքներից կազմված իտրիգոնական կապեր: Բացի այս, բոլոր հուշարձաններում փայտանյութը օգտագործվել է շինարարական փայտափայտանների և թաղերի ու կամարների կաղապարների համար: Նշենք, որ փայտը նման գործածություն է ունեցել նաև ուշ միջնադարյան պաշտամունքային շենքերի ու խամայիների կառուցման ժամանակ²⁹⁸:

Ապարանքների պատերում ու քարաշեն ծածկերում որպես շարվածքի կապակցող նյութ օգտագործվել է բարձրորակ կրաշաղախը: Շաղախի ամրությունը կարևորվել է հարկապես այն պարագանով, որ կոպտաբան շարվածքով պատի կամ թաղի կոտորույթայությունն ապահովվել է հիմնականում բուրբուրեքունի հոծ միջուկի հաշվին, որը հաճախ քարերի արևոքներից դուրս գալով՝ միաժամյա զանգվածի է վերածել ողջ շարվածքը: Ասվածի վկայությունն են շար հուշարձաններում պահպանված այն կառուցամասերը, որոնք այսօր էլ կիսանվազում են, չնայած շարվածքի արտաքին քարերը թափվել կամ պրկվել են:

²⁹⁵ Նույն փնեքում, էջ 145-146:

²⁹⁶ Տե՛ս Ու. Վարդանյան, Հայաստանի չափերն ու կշիռները, Ե., 1989, էջ 133:

²⁹⁷ Մ. Մ. Հարությունյան, Նշվ. աշխ., էջ 147:

²⁹⁸ Նույն փնեքում, էջ 148:

Արցախի և Մյունխենի ուշ միջնադարյան հուշարձաններում աղյուսը հազվադեպ է օգտագործվել: Եզակի օրինակներից է Հոռեկավանի երկրորդ ապարանքը, որի որոշ պատերի ստորին մասներում, բացվածքների ու որմնախորշերի եզրերում և քրոմպներին կամարաբակի շարվածքում մեծ մասամբ կիրառված է թրծված աղյուս: Նման առաքությամբ աղյուսի կիրառությունը եզակի է, և պետք է ենթադրել, որ այն այսպես է թափանցել ոչ շարի հեռու գրնվող Գանձակի հայոց թաղամասի աղյուսաշեն փերի ազդեցությամբ, մասնավորապես որ այս դպրերում փարածված էր նույնիսկ հեռավոր գավառներից հրավիրված շրջիկ արհեստավորական խմբերի մասնակցությունը երևելի կառույցների շինարարության ժամանակ²⁹⁹, իսկ բազմազան կապերը հարևան Գանձակի խանության հետ հաճախակի ու սովորական էին:

Շինարարական կառուցվածքներ: Մելիքական փերի շինարարական կառուցվածքները ընդհանուր առմամբ չեն փարքերվում ուշ միջնադարի բաղաբացիական ճարտարապետության մեջ փարածված կառուցվածքային ձևերից և ավելի պարզեցված են նախորդ դարերում մշակված լուծումների համեմատ:

Պատերի շարված են ժապավենաձև հիմքերի վրա, որոնք մեծ մասամբ դրված են գեպի մակերևույթից ոչ շար խորը գրնվող ժայռային գանգվածների վրա: Մեծ թեթեւություն ունեցող պարաներում կառուցված ապարանքներում ձորամերձ պատերի հիմքերը հսկայածավալ հողային լիցքի պարզաձևով երբեմն մեծ խորության են հասնում: Քաղաքարտեզի ապարանքում մինչև ժայռալանջի հարակը խորացած հիմքերի շնորհիվ արհեստականորեն ստեղծված դարավանդահարթակը այսօր էլ պահպանվում է, չնայած հողային լիցքի ճնշումից արտաքին հենապարսեղը մասամբ փլվել է: Այսպես պարզորոշ երևում է նաև, որ հիմքերը շարվել են պատերի պե՛ս կոպ-պարաշ թարվ ու կրաշաղախով, սակայն՝ դրանցից մի փոքր ավելի հասությունը:

Բուն պատերի շարվածքը կապարվել է ավանդական «Մոլիսով», արարաբուս կանոնավոր բարաշարքեր՝ բուրդերտրոնով լցված միջուկով: Մոտ 20-40 սմ բարձրությամբ կոպպարաշ թարաշարքերը ուղղվել են մանր ու փափակ բարակորներով, իսկ մի քանի շարքը մեկ լարով ուղղվել ու հարթեցվել՝ շաղախով, որի վրա թարձաբցել է հաջորդ մի քանի բարաշարքը: Այս պարզաձևով պարի հարթության վրա սովորական շարքերի արանքում սրանց ավելի ընդգծված են և համընկնում են բացվածքների, խորշերի, կամարների և այլ բաժանումների ստորին ու վե-

րին եզրերի հեք՝ յուրովի շեշտվելով այսօրինակ «Մոլիսի» կառուցելակերպը:

Պատերի հասությունը 0,8-1,2 մետրի սահմաններում է՝ կախված ծածկանից, կառուցվածքային բեռից ու իրավիճակից և այլն: Քարաշեն ծածկով ամենաբարակ պատերը Ակաբանքում ու Տոդում են (0,8-0,85-0,95 մ), ամենահասարձ Գյուլիստանի բերդում (մինչև 1,4 մ), իսկ ամենաբարակվածը 1-1,2 մ հասությունում է: Ավելի փարանոցում մեծ խորությամբ բուխարիների պարզաձևով գլխափան պարը լայնացվել է մինչև 2,2 մ:

Փայտածածկի համար, ինչպես և գյուղական բնակելի փերում, պատերի հասությունը 0,8-0,85 սմ է (Քաղաքարտ, Ջրաբերդ), իսկ Գյուլիստանի բերդում թե բարաշեն և թե փայտաշեն ծածկերով սենյակների պատերը նույն 1-1,2 մ հասությունում ունեն:

Պատերի սրբաբաշ թարերի և կամարաթարերի բարձրությունը փարանվում է 20-35 սմ-ի սահմաններում, այսինքն յուրաքանչյուր դեպքում համապատասխանում է ներքանի (մոտ 20 սմ), թիզի (մոտ 23 սմ), կամ մեծ ու փոքր ուրնաչափի (30,9 սմ, 35,6 սմ) ավանդական միջինացված չափին:

Քարի մշակման աստիճանն ու սրբաբաշի որակը կախված են շինաթափի որակից և երբեմն շահեկանորեն առանձնանում են (Քաղաքաղ, Խնածախ, Տեղ, Խնձորեսկ, Մոխրաթաղ, Տոդ):

Մույթերը և սյուները մելիքական փերում կիրառվել են բացառապես կամարաքարաներում: Մույթերն ունեցել են թառակափ կամ ուղղանկյուն հատվածք և շարվել են պատերի սկզբունքով, անկյունամասերը՝ սրբաբաշ, սրանց միջև՝ կոպպարաշ շարվածք, միջուկը՝ բուրդերտրոն: Հոռեկավանի երկրորդ ապարանքի սրահի յոթ մույթերը հավասարաչափ են (հիմքում 0,95 x 0,95 մ) և այնքան ամուր ու միաձույլ են շարվել, որ նույնիսկ փապավելուց հետո պահպանվել են խոշոր, թառակող գանգվածներով: Բնորոշ են նաև Քաղաքաղի, Խնձորեսկի և Մոխրաթաղի ապարանքների կամարակիր թառակող սյուները, որոնք կերված են եղել միակտոր քարից և փայտե սյուների պես անկյունների ողջ երկայնքով ունեցել են նուրբ քաշվածք: Նման փաշվածքներ ունի նաև Գյուլիստանի ապարանքի սրահի մույթը, որն ըստ պահպանված բեկորների՝ թառակափ հատվածք է ունեցել (0,9 x 0,9 մ) և ամբողջովին շարվել է սրբաբաշ թարով:

Որմնամույթերը ապարանքներում կիրառվել են որպես կամարների եզրային-պարսից հենարան (Քաղաքաղի և Խնածախի վերնաթափներ, Հոռեկավանի կամարաքարի) և, առավել սակավ, որպես թառակի կամարի հենարան (Տոդի ընդունարան):

²⁹⁹ Մ. Մ. Հապաթյան, «Նայաստանի ուշ միջնադարի շինարարական գործի կազմակերպումը», էջ 24:

Բացվածքները կառուցման խնամքով աչքի են ընկնում բոլոր հուշարձաններում, իրականացման միջոցներով որևէ փոփոխություն չեն կրել դարաշրջանում և, ըստ բարավորի ձևի, ունեն երկու լուծում՝ հորիզոնական ու կամարային վերնավարով:

Հորիզոնական բարավորաքարով են ծածկված Քաշաթաղի, Խնածախի, Խնձորեսկի և Մոխրաթաղի երեսաց վերնահարկերի կողային, մոտ 1 մ լայնությամբ պարուհանները, այլ դեպքերում քարե բարավորասալեր են կիրառվել նաև նեղ բացվածքով պարուհաններում (Տեղ, Մոխրաթաղ, Տոդ), ինչպես նաև հիշյալ հուշարձանների որմնախորշերում: Հորիզոնական փայրե բարավորահեծաններ ունեն փայտածածկ ապարանքների մուրքերն ու պարուհանները (Քաղաքաբերդ, Ջրաբերդ, Գյուլիսարանի բերդ): Կամարածածկ մուրքային բացվածքները մեծ մասամբ 0,8-1,0 մ չափի են, երկու կողմում պարի հասարության կեսից առաջ դրված 20-30 սմ լայնության ելուստներ ունեն, որոնք շարված են 1-3 կտոր քարից և կրում են կիսաշրջանաձև բարավորաքարը, իսկ վերջինս ավարտվում է պահուսնակավոր սրբարաշ կամարով: Այս պարզ լուծման շնորհիվ դռան փեղկերի փեղադրման համար ալկի հարմար ուղղանկյուն մուրքային բացվածքը ներգծվում է պարի արագքին երեսից փոքր-ինչ հեռավոր ընկած ելուստների և բարավորաքարի հարթության մեջ, իսկ պարի ողջ հասարությունն ընդգրկող կամարավարը իր վրա է վերցնում վերնամասի կամ վերին հարկի զանգվածի ծանրությունը՝ բեռնաթափելով բարավորաքարը: Այս առումով ուշագրավ է Տոդի ապարանքի դարպասը. մուրքային բացվածքի 1,85 մ թոփքը ծածկված է մոտ 2,4 մ երկարությամբ և 56 սմ բարձրությամբ հորիզոնական բարավորաքարով, որը վերնամասի շարվածքի հեռավոր ընդգծված է երկաստիճան-երկշար կամարի մեջ: Չնայած խոշոր բացվածքի համար կիրառված այս լուծմանը, հեռագայում կամարը գերիշխել է դարպասի վրա ավելացված երկրորդ հարկի ծանրությամբ, ինչի պարզառով խոշորաչափ բարավորաքարը ամբողջ բարձրությամբ ճաքել ու կործակել է և կանգնած է փլուզման եզրին: Գրեթե նույնաչափ բարավորաքար ունի նաև Շուշիի երկրորդ ապարանքի մուրքը (2,4 x 0,7 մ):

Հոռեկավանի երկրորդ ապարանքի բոլոր մուրքերն ու պարուհանները աղյուսաշեն կամարներ ունեն և չնայած բացակայում են մուրքերի բարավորակիր որմնաեկուսքների ու բարավորների քարերը, այդ մասերում որևէ բնական փվածք չի նկատվում:

Կիսաշրջանաձև կամարներ են ունեցել նաև ճակարաքաղ սրահներն ու սյունասրահները: Մրանցից պահպանվածները (Քաշաթաղի և Խնածախի վերնասրահներ, Գյուլիսարանի ապարանքի նախասրահ) համեմատաբար մեծաթիվ

են (միջինը 3,8 մ կամարային բացվածքով), որի պարզառով (ինչպես նաև գեղարվեստական նկարադրմաներով) շարված են մոտ 25 սմ բարձրությամբ երկաստիճան, սրբարաշ կամարաղեներով:

Դարաշրջանի այլ հուշարձաններից հայտնի է նաև, որ նման դեպքերում երկրորդ կամարաղեղը շարվել է կոպրաբաշ, ճեղքված քարով, սրբարաշի հեռու նույն հարթության մեջ՝ կոնստրուկտիվ ու փռաողական առավել կայունության ապահովման նպատակով:

Թաղերը և գմբեթաթաղերը մեխիքական ապարանքների բարաշեն ծածկաների միակ լուծումն են և, ըստ էության, կառուցված են նույն շինարարական տեխնիկայով:

Դասիվներում թաղերի թոփքը 3,6-4,6 մ-ի սահմաններում է առավել տարածված է մոտ 4 մ թոփքը: Թռիցքի, երկարության ու բարձրության փոքրության շնորհիվ (թաղերը մեծ մասամբ դրված են մոտ 2 մ բարձրությամբ պարերի վրա) թաղածածկ դասիվներում չեն կիրառվել որմնամուրքերի կամ պահուսնակների վրա հենվող մաքրաբաշ թաղակիր կամարներ (եզակի բացառություն է Տոդի ընդունարանը), և թաղերը բարձրանում են երկայնական պարերի վրա՝ կորվածքում կիսաշրջանաձև, ձվածիր կամ երկաղեղ եզրազնով:

Թաղերը կառուցված են կոպրաբաշ կամ ճեղքված երկարապոչ քարերի սեպանն փեղադրությամբ շարվածքով, առաջ կղաշարակի կիրառությամբ, որը լցվելով քարաքանդերով, մեկ միաժույլ զանգվածի է վերածել ողջ ծածկը: Թաղածածկ իրականացվել է փայրե կաղապարների և փայտիկամանների միջոցով, որոնք հենվել են փայրե սյուների և մասամբ՝ երկայնական պարերի եզրերի վրա: Այս պարզառով թաղի կրունկը պարի ներքին երեսից մի փոքր կաղապարադրակի հառաքուն չափով հեռ է դրվել, ինչի շնորհիվ նաև կանխվել է հեղուկ կրաշաղախի արտախոսքը կաղապարի ու պարեզրի արանքով:

Գոցվող թաղերով կազմված գմբեթաթաղերը շինարարական տեխնիկայով չեն տարբերվում երկայնական թաղերից, սակայն, քանի որ համեմատաբար մեծ թոփքներ են ծածկում, կառուցվել են առավել խնամքով: Միջինը մոտ 7,0 x 7,0 մ չափերով քառակուսի կազմով պարերի վրա դրված այս ծածկանքի տարածական համասեռ կոշտության շնորհիվ հեռավոր է դարձել առանց ալկի կայուն շարվածքի՝ սրբարաշի կիրառության, դարաշրջանի համար խոշոր համարվող նման թոփքով քարածածկ իրականացնել՝ չօգտագործելով միջանկյալ հենասյուներ: Գոցվող թաղերը ևս կառուցվել են կաղապարների միջոցով՝ դրանք հենվելով պարից-պար ձգված գերանների վրա (Գյուլիսարանի գլխարան պարերում թաղի անցման գոտում պահպանվել են այդ գերանների հենախորշերը):

Կոնստրուկտիվ ու զեղարվեստական առումներով շար ավելի հեղափոխող են նույնաչափ հիմնաքառակուսու վրա կառուցված փրոմ-պավոր գմբեթաթաղերը: Տրոմպները, որպես գմբեթային փոխանցման համակարգ, լայն փարածու են ունեցել Հայաստանի վաղ միջնադարյան գմբեթաշինության մեջ: Ուշ միջնադարյան բարաշեն գլխափններում այս հնարքը կիրառվել է առանձնահատուկ կերպով. պատերի ներքին անկյուններում դրված կամարային փրոմպների միջոցով հիմնաքառակուսուց անցում է կատարված ոչ թե թմբուկի ութանիստին (ինչն այսրեղ առհասարակ բացակայում է), այլ՝ միանգամից գմբեթաթաղին: Ընդ որում փրոմպների կամարները անկյունապատերի հետ լծորդվում են կորագծային շարվածքով և փարքերվում են դասական կիսակոնային սրբափաշ լուծումներից: Մոխրաթաղի ապարանքում փրոմպներից անմիջապես վեր բարձրանում է գմբեթաթաղի ութանիստ բրգածածկը, որը մանր ճեղքված սեպան թարախկորների ու կրաշաղկի համաձուլվածք է: Իսկ Հռենկավանի գույգ գլխափններում փրոմպներով սրացված ութանկյունը կուպոլափաշ շարվածքի թանձրության հաշվին կատարված լծորդումներով վեր է ածված շրջանագծային հիմքի, որի վրա բարձրացող կիսագնդան զմբեթաթաղը շարված է մարուր պաշված, ծակոթկեն ու թեթև ուղծքարի 20 սմ բարձրությամբ կանոնավոր բարաշարքերով: Տրոմպների երկկնկարոն կամարաթղերը ևս շարված են նույն բարդից, ներքին մակերևույթները՝ անկյունագծից ճառագայթաձև կորագծերով շարված աղյուսից, իսկ դրանց հետևում առաջացած պարի հոծ զանգվածը թեթևացնելու նպատակով՝ շարվածքի մեջ շրջված դիրքով դրված են կավե կոնոններ:

Կառուցվածքային լուծման և իրականացման եղանակներով փրոմպավոր գմբեթաթաղերը բավականին համարձակ են դարաշրջանի շինարվեստի համեմատ և մեխիքական ապարանքների կառուցողական կարևոր ձեռքբերումներից են:

Տանկիները մեխիքական փններում հիմնականում հարթ են՝ փոքր թեթևությամբ, երբեմն երկյանց (Քաշաթաղի, Նոնաձախի, Ննդոնեկի, Տոդի, Գյուլիստանի բերդի) և Մոխրաթաղի կրկնահարկ մասերում) կամ բրգաձև (գլխափներում): Դաշիպակված փանիքները մեծ մասամբ ծածկված են հեղազայում առաջացած հասար հողաշերտով ու բուսականությամբ, քարե ծածկասալերի կամ կղմիներդի հեքեր ու մնացորդներ չեն նկարվում: Հաշվի առնելով փանիքների մեծ մակերեսները և փարքեր նպատակներով (պաշտպանական, կենցաղային) դրանց օգտագործման հանգամանքը, պետք է ենթադրել, որ ծածկաթաղերի բուրբերտություն լիցքից չադր փանիքները փոփանցվել, հարթեցվել են կավե շաղախով, մեղմ թեքություններով ապահովելով ջրահեռացումը դեպի բակ, իսկ պատերն ալարվով են կանոնա-

վոր, մաքրափաշ բարաշարքով, կամ բարասալ, պարզ թիվով:

Համեմատական դիտարկումը ցույց է տալիս, որ մեխիքական փների լուծումներն ու կառուցվածքային հնարքները խիստ հարազատ են Արցախի և Սյունիքի ուշ միջնադարյան պաշտպանության ու թաղաքացիական շենքերում ընդհանրացած շինարարական արվեստին և դրանց համեմատ ունեցած առանձնահատկություններով լրացնում ու հարստացնում են բնագավառի բնութագիրը³⁰⁰:

Համակառուցչների սկսանկարչությունը: Արցախի և Սյունիքի լեռնապանները դարերի ընթացքում մեկ անգամ չէ, որ ցնցվել են երկրաշարժերից՝ ահեղ փորձության ենթարկելով փարաբնույթ շենքերի ու համակառուցչների ամրությունն ու դիմակայությունը բնության այդ արհավիրքի ավերիչ ուժի առջև:

Տայ միջնադարյան ճարտարապետության զարգացման պարունությունը ցույց է տալիս, որ, սկսած վաղ շրջանից, ճարտարապետ-շինարարները մեծ կարևորություն են տվել շենքերի սեյսմակայունությանը, այդ մտահոգությամբ հարակազմալին ու ծավալաբարձրական հորինվածքներում նախընտրելով ավելի հավաք ու հավասարակշռված լուծումներ: Ներառյալ միջնադարի մեծապարփակ ճարտարապետական համալիրներում միմյանց կից փարաբնույթ շենքերը մեծ մասամբ դարձյալ լուծվել են կենտրոնազուգն, կենդրոնական կամ այլ հավաք ու հավասարակշիռ հորինվածքներով՝ ամբողջանալով միմյանց համադրվածքային լուծմամբ:

Ընդարձակ համակառուցչները սեյսմիկ կարերով փարանջարերու սկզբունքը մասամբ կիրառվել է նաև ուշ միջնադարում, հիմնականում պաշտպանության համալիրներում: Մակայն, որպես կանոն, այս շրջանում կառուցված ընդարձակ վանական համակառուցչների բնակելի ու թաղաքացիական այլ շենքերը ամբողջացվել են կանոնավոր քառանկյանը մոտ ընդհանուր հարավանմով բրգավոր պարսպապարերի մեջ՝ սրեղծելով ամուր ժայռախիմքի վրա դրված մեկ միասնական, միաձուլյ ու կոշտ կառուցվածքային համակարգ:

Մեխիքական փների համակառուցչներում ևս (հարկապես գլխափնավոր և քարաշեն ծածկերով այլ ապարանքներում) կիրառվել է այս սկզբունքային լուծումը, սակայն, սրա հետ մեկտեղ, մեծ կարևորություն է տրվել փարքեր բաժանմունքների համակցումով սրեղծված շինվածքային խմբի կառուցվածքային միասնականությանն ու հավասարակշռվածությանը:

³⁰⁰ Հմբ. Մ. Մ. Հարություն, Սյունիքի ճարտարապետական համալիրները, էջ 148-155:

Այսպես, ինքնին կայուն՝ կենտրոնական գլխավորով գլխավորներ կամ գույգ կից գլխավորները երկու կողմից միաչափ դափնեներ ունեն և ընդհանուր նախասրահների հետ մի հավաք ու կառուցիկ ամբողջություն են կազմում, այս և այլ կցաշար սենյակները սահմանափակվում են մի գծով դրված ընդհանուր ճակարկավարով և չունեն ծավալային ամբողջականությունը խախտող ելուստներ, կամարասրահները լուծված են եզրապարերի և զանգվածեղ մույթերի միջոցով՝ հնարավորին չափ պահպանելով պարպային կրող համակարգի համասեռությունը, թաղակապ ծածկերը գրեթե նույն բարձրությունն ունեն և միաձույլ կապված են միմյանց և այլն:

Բացի այս, փարբեր հարկայնության դեպքում երկհարկ շինությունները կամ առանձնացված են միահարկ սենյակաշարից (Նոնաձախ, Տող, Գյուլիսարանի բերդ), կամ անջատված՝ կրկնակի պարբերով սրբեղծված կարով (Քաշաթաղ): Առանձնացված են նաև բաժանմունքների այլ՝ երկայնական առանցքային համադրվածք ունեցող շինությունները (Մոխրաթաղ, Հոռեկավան), որոնք դարձյալ լուծված են կենտրոնական երեսբաց դահլիճին սիմետրիկ:

Առանձին կառուցամասերի համաչափությունները ևս սեյամիկ կայունության առումով

խիստ նպաստավոր են. գլխավորները հարակազմեցված քառակուսի են՝ հիմնաչափով մոտիկ կառուցված հավասարակողմ եռանկյան ոչ մեծ բարձրությամբ, սենյակների լայնության ու երկարության հարաբերությունը հիմնականում 1:1,5-1:1,7 է, իսկ բարձրությունը՝ մոտ լայնության չափ: Այսինքն թե հորիզոնական և թե ուղղահայաց ձգվածությամբ շինությունները աչքի չեն ընկնում, հակառակը՝ բավականին հավաք են ու գեղեցիկ: Բացառիկ դեպքերում, երբ երկարությունը գերազանցել է լայնության հետ հարաբերակցության հիշյալ սահմանները, կիրառվել է միջանկյալ թաղակիր կամար (Տողի ընդունարան, Հոռեկավանի սյունասրահ): Բնութագրական է նաև, որ պարբերի թանձր զանգվածեղության համեմատ ծածկերը բարակ են ու թեթև, հաճախ ծակուրկեն բարից, զուրկ ծանր քարասալ կամ կղմինդրե ծածկույթից, իսկ երբեմն էլ լուծված են առավել թեթև՝ փայտաշեն, գերանակապ:

Անշուշտ, մեկիքական ապարանքների սեյսմակայունությունն ապահովող հիշյալ միջոցները արդյունք են ճարարարապետաշինարարական վաղեմի ավանդույթների իմացության վրա հիմնված հարակազմային ու ծավալարարածական լուծումների և դարերի փորձություն բռնած շինարարական արվեստի:

ՀՈՐԻԿԱԾԲԼՅԻՆ ԾԼՆՈՒՄԸ ԲԼՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մելիքական ապարանքների ճարտարապետությունն իր երկակի՝ բնակելի-պալատական և պաշտպանական բնույթով, բնականաբար, առաջին հերթին որոշ չափով խառնվել է այդ բնագավառների նախընթաց ուղու ձեռքբերումների ու ավանդույթների վրա և կազմավորվել է դարաշրջանի քաղաքացիական ճարտարապետության ընդհանուր միավաճության և առանձնահատկությունների շրջանակներում այդ ընթացքում առեւտրություններ ունենալով նաև նույն պատմաքաղաքական պայմաններում ապրող հարևան երկրների ճարտարավեսային հետ:

Բնակարանաշինությունը համարվում է միջնադարյան ճարտարապետության առավել ավանդապատի առաքելներից մեկը: Ավանդավելի քան հարկանշական է Արցախի և Մյունխենի լեռնագավառների պարմության ուշ միջնադարյան ժամանակահատվածի համար, քանզի նախորդ դարերի ծաղկուն մշակույթի նվաճումների որակն ու ճարտարապետական դարձրոցների ներհատուկ դիմագծերը մեծապես կորցրած այս շրջանում ճարտարապետաշինարարական գործունեությունը, այդ թվում՝ բնակարանաշինությունը, ընթանում էր ժողովրդական ճարտարապետության պարզագույն կառույցներում իրենց կենսունակությունը պահպանած ավանդական ձևերի յուրացման ու վերամարմնավորման ճանապարհով:

Մյուս կողմից հայրենի է, որ ապարանքաբեր մեղիքները իրենց ընթանական կյանքով ու առօրյա կենցաղով շատ մոտ ու նման էին հպարտ ժողովրդին, ուսրի նաև այս պայմանով է, որ նրանց բնակարանների ճարտարապետական-հորինվածքային սկիզբը առավելապես կապվում է գեղեցկական բնակելի տան ճարտարապետության մեջ ավանդաբար ընդհանրացած ձևերի հետ:

Այսպես, բոլոր տիպի մելիքական տներում առկա ձգված ուղղանկյուն հարակազմով սենյակները կառուցված են ժողովրդական բնակարաններում լայնորեն տարածված գոմի-օղաների կամ օղաների օրինակով. մեծ մասամբ ունեն խորքային փեղադիրք, ճակատային մուտք, երեսապատում գույզ «պարիսան»-խորշերի մեջ առնված բուխարի, երկայնական, բարձրացված ծածկաձև և այլն: Եվ եթե այս սենյակների փայտածածկ օրինակները (Քաշաթաղ, Գյուլիստանի բերդ, Ջրաբերդ, Քաղաքաբերդ) գրեթե չեն տարբերվում նախաքիպերից, ապա դրանց քարաշեն-թաղակապ տարբերակները աչքի են ընկնում հղկված ու կանոնավոր հարակաձևով և երբեմն ունեն դաշիճային շինությունը հարուկ ներքին ծավալաձևի որոշ հանդիսավորություն: Ապարանքներում կան նաև թաղածածկ սենյակների այլ տարբերակներ, սակայն դրանց նախօրինակ օղաները ևս միատեսակ չեն:

Գեղեցկական տան ազդեցությունը առավել ցայտուն է տեսանելի մելիքական գլխավորներում և հարկապես՝ դրանց ծածկաձևերում:

Հայրենի է, որ քառակուսուն մոտ հիմքով և երդիկավոր, բրգաձև փայտածածկով բնակարանի այս տիպը կիրառվել է շատ հուռց, բնորոշ է լեռնային շրջանների և տարածված է եղել բազմաթիվ երկրներում: Հայաստանում գլխավորեն ունեցել է տարբեր անվանումներ («տուն», «գլխատուն», «մեծ տուն», «խաչատուն», «քոն-րատուն» և այլն) և գերաճական ծածկի զանազան ձևեր՝ անսյուն կամ սյունավոր հիմքի վրա³⁰¹: Գլխատունն իր ծածկաձևերի տարբերակներով մեծ տարածում է ունեցել հարկապես լեռնային

³⁰¹ Ս. Կարամյան, հայկական ժողովրդական բնակելի տների ճարտարապետությունը, Ե., 1959, էջ 44, 115-121, նույնի հազարաշենը և նրա նշանակությունը հայկական ճարտարապետության մեջ, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 6, 1967, էջ 78-88:

ու անարտաշապ Արցախ-Մյունիքում³⁰², և բնական է, որ այն բարակները վերամարմնավորմամբ կարևորագույն տեղ ունենան մեղիբալան բնակարաններում:

Չնայած առանց թմրուկի գմբեթաթաղի տարբեր ձևերը միջնադարյան հայաստանի քաղաքացիական ճարտարապետության մեջ շատ են տարածված (գավիթներ, գրասրներ, սեղանատներ, բաղնիքներ և այլն), սակայն այդ բարաշեն ծածկաների բոլոր տարբերակների ծագումնաբանությունը ևս ուսումնասիրողները բխեցնում են փայտածածկ գեղեցկական գլխավորներից (Հ. Նարուկյունյան, Հ. Խալիպազյան):

Վաղագույն մեղիբալան տներում Քաշաթաղի (15-րդ դ.) և Խնածախի (16-րդ դ.) ապարաններում պահպանված գլխավորները ոչնչով չեն տարբերվում գեղեցկական գլխավորներից և դեռևս փայտաշեն ծածկեր ունեն, իսկ քարակերտ գլխավորների համար նախադրյալ են եղել գեղեցկական գլխավորան ծածկի «սղոմաշեն» և «հազաբաշեն» տարբերակները³⁰³:

«Սղոմաշեն» ծածկը կառուցվում է պատերի կամ դրանցից հեռացված պուրների հիմնաքանակուսու վրա կողմերից զուգահեռաբար առաջ դրված գերաններով, որոնք դեպի վեր ենդանալով քառանկար բուրգ են կազմում և ավարտվում են երդիկացքով: Այս սկզբունքով, սակայն քարուկիր շարվածքով են իրականացված ապարանների գլխավորներում ամենաարարածված ծածկաները՝ գոցով թաղերով կազմված գմբեթները (Գյուլիսարան, Տեղ, Ալկարարան, Թուխնակալ, Հոռեկավանի փողոց գլխավորներ): Սրանք ևս, փայտաշեն նախօրինակների պես, քառանկար և երդիկացքի հարթությամբ հարված բուրգի տեսք ունեն, իսկ բրգածն գմբեթաթաղի նիստերը թույլ արտահայտված կոորեն են և ոչ թե քառորդ շրջանագծեր, ինչը ենթադրելի էր լիարժեք կիսագնդային թաղերի «գոցվելու» կամ փոխադրվելու դեպքում: (Այսպիսի ծածկեր ունեն նաև Քաղաքապետի ապարանի գույգ խցերը, նույն բերդավանում պահպանված գլխավորներ և բաղնիքը, Գյուլիսարանի բերդի ստորոտում գրկնվող բաղնիքը և այլն):

«Սղոմաշենի» փողոց-ինք տարբերակված ձևն է ուրանիստ «հազաբաշենի», որում քառակուսի հիմքը նախ անկյունային գերանների միջոցով վերածվում է հավասարակողմ ութանկյան, ապա սրա վրա դարձյալ զուգահեռաբար առաջ դրված գերանաշար շրջանակներով կազմվում է երդիկով ավարտվող ութանկար ծածկը: «Հազաբաշենի» այս պարզ տարբերակն է վերամարմնավորված Մոխրաթաղի ապարանում, որտեղ գլխավորան քառակուսի հիմքից չորս անկյունային տրոսկանների միջոցով անցում է կարաված բրգածն գմբեթաթաղի հավասարակողմ ութանկյանը: «Հազաբաշենի» ամենուսկարարյալ հաճա-

խակող բրգածածկի քաղաշեն տարբերակներ կարելի է համարել Հոռեկավանի գույգ գլխավորների տրոսկավոր գմբեթները, որոնց հիմքերը, ի տարբերություն նախորդների, երկաղեղ կամալային տրոսկաններից հեղու պարի առաջացող զանգվածողության հաշվին վեր են ածված շրջանագծերի, իսկ սրանց վրա բարձրանում են կանխնավոր քարաշրջանների իրականացված և կիսագնդածն, երդիկավոր գմբեթաթաղերը:

Այնուհայտ է, որ այսպեղ, ժողովրդական ճարտարապետությունից զուր, առկա է ինչպես հայ եկեղեցական գմբեթաշինության, այնպես էլ նախորդ դարաշրջանների աշխարհիկ-պալատական կառույցներից հայտնի գմբեթածնների հեռավոր անդրադարձը:

Այս առումով խիստ ուշագրավ են Ավանբերդի ապարանի գույգ գլխավորները, որոնք, ինչպես տեսանք, ըստ ավանաբետի վկայության, նույնպես քարածածկ են եղել: Ապարանի հարևանությամբ կանգուն միջնադարյան բաղնիքի և ոչ հեռու գրկնվող Հաղիվանքի մի քարաշեն գլխավոր (13-րդ դ.) կիսագնդածն ու երդիկավոր գմբեթները ենցն այսպիսի լուծում ունեն և, ըստ ամենայնի, նախադրյալ են ոչ միայն գույգ միանման գլխավորների համար ընդհանրապես, այլև դրանցից ամենահետաքրքրականի՝ Հոռեկավանի գույգ գլխավորների գմբեթածնների համար:

Խոշոր մեղիբալան ապարաններում մեկից ավելի կցաշար գլխավորների առկայությունը, պարզ գործնական անհրաժեշտություն լինելով, նույնպես ավանդված է հայ ժողովրդական բնակելի տան ճարտարապետության մեջ³⁰⁴: Այդպիսիք առիթ են ունեցել չափազերու Տավադյիսի հայկական գյուղերում, որոնք, ինչպես և այլուստ հայտնիները, ներքուստ բաժանված են ոչ թե պատով, այլ փայտե սյուներով: Փայտածնից գույգ գլխավորան հնագույն մոմշներ են Քաշաթաղի ապարանում պահպանվածները, որոնք սակայն անջատված են պատով:

Կարևոր է նշել նաև, որ գլխավորան փայտաշեն ծածկաներից անցումը քարաշեն ձևերին տեղի է ունեցել ոչ միայն մեղիբալան ապարաններում, այլև դրանց ժամանակակից գեղեցկական տներում: Արցախ-Նարաթաղի ժողովրդական բնակելի տան ուսումնասիրողները, երբեմն նույնիսկ անանտալ լինելով մեղիբալան ապարանների ճարտարապետությանը, առանձնացնում են «դարաբաղյան քարե դարաթաղ» որպես դարադան-գլխավորան հասուն տիպ, վկայաբերելով Ննգի, Շախրուխ³⁰⁵ և Շուշիի մոտ գրկնվող Մեծ Հալադարյան³⁰⁶ գյուղերում պահպանվածները: Ինչպես երևում է 19-րդ դարի մի ավանաբետի վկայությունից, քարաշեն ու կիսագնդանախոր

³⁰⁴ Գ. Վարդանյան, Հայկական ժողովրդական բնակելի տների ճարտարապետությունը, էջ 121:

³⁰⁵ Ս. Անցիպան, «Карабахский карадан» с. 106.

³⁰⁶ А. Али-заде, А. Саркисов, О некоторых архитектурных памятниках Шуши, с. 122-123, М. Усейнов, А. Брегантицкий, А. Саламзаде. История архитектуры Азербайджана, Москва, 1963, с.342, Э. Авалов, Архитектура города Шуши, с. 40.

³⁰² Ե. Ազյան, «Գանձակի գավառ», էջ 334, Ս.Մ. Սիսյան, «Լոռային Նարաթաղի հայերը», էջ 33-34, Լույսին՝ Զանգեզուրի հայեր, էջ 101-104:

³⁰³ Գ. Վարդանյան, «Հազաբաշենը և նրա նշանակությունը», էջ 78:

գլխավորները Արցախի գյուղերում լայն տարածում են ունեցել և բնակելի տան հիմնական փայտերից են³⁰⁷։ Ընդ որում, ուշագրավ է, որ աղյուսեղանի ուսումնասիրողները շահարկելով գլխավորան «դարադան» անվանումը Արցախում, այսօրեղի «դարադանները» համարում են հայկական «գլխավորան» ու վրացական «դարադանի» աղբյուրական գուգահեռը և «բնակարանի հնագույն ու լայնորեն տարածված փայտը Աղյուսեղանում»³⁰⁸, սակայն բուն աղբյուրական գյուղերից որևէ գլխավորան օրինակ չեն բերում։ Միջոցառման համաձայն գմբեթավոր տները ևս³⁰⁹ վկայում են, որ քարակերտ գլխավորների ոգով սրելով ձևավոր քաղաքային բնակարանները բնորոշ են դարձյալ հայաժողով բնակչությանը բնակավայրին, և, ըստ ամենայնի, արհեստավորական ավանդույթներով հայերի հայկական միջավայրի բնակարանաշինության անմիջական ազդեցության արդյունք են։

Ավելին, ինչպես վկայում է Սք. Լիսիցյանը, քոչվորությունից նստավայրաց կյանքի անցած աղյուսեղանիները Ղարաբաղում և Ջանգեղում իրենց տները կառուցել են «հացաբոսի մարտարապետական ձևերով, հայ վարպետների ձեռքով»³¹⁰։

Նայ գեղջկական բնակարաններում ընդհանրացած ավանդական ձևերի վերանորոգված ձևերն ունենում են նաև ապարանքներում հանդիպող միակամար և կամարաշար նախաբանները, որոնց բազմաթիվ փայտաշեն նախօրինակների կողքին երկրամասի ժողովրդական բնակարանաշինության մեջ առկա են նաև համանման քարակերտ գուգահեռները մի շարք գյուղերում։

Գեղջկական բնակարանների ազդեցությունը նկատելի է ոչ միայն մեկնական տների առանձին կառուցամասերում, այլև համակառույցների ընդհանուր հորինվածքում։ Ապարանքների մեծ մասամբ միափայլ ու կիսագերանափոր և հազվադեպ վերգետնյա ու երկհարկանի շինությունները, դրանց պարագծային կառուցապարտում և պարփակ ներքին բակը, ինչպես նաև այլ հարկանշական կողմերը ևս ժողովրդական բնակելի տան ավանդույթներից բխող ծագումնաբանական սկիզբ ունեն և, ապարանքներից զատ, իրենց արտահայտություն են գտել դրանց ժամանակակից վանական բնակարաններում։

Այս ընդհանուր նախասկզբն է պարզառող, որ քարակերտ մեկնական ապարանքների հեղ ամենամոտեմավոր ու հարազատ գուգահեռները գրկում ենք հենց ինչ ու նոր վանքերում, ուշ միջնադարում կառուցված քարաշեն բնակարաններում ու քաղաքացիական այլ շենքերում։ Դարահավան չէ, որ Արցախի և Մյուսիքի բազմաթիվ մեծ ու փոքր վանական համալիրների կազմում պահպանված նմանափայլ շինությունները հորինվածքային ու համադրվածքային առումով մեծ

ընդհանրություններ ունեն մեկնական համակառույցների հետ։ Այս տեսակետից բնորոշ են ոչ միայն ուշ միջնադարային վանք-ամրոցներն ու նաև ապարանքը (Գեորգյանի Եղևասար վանք, Գյուլիստանի Աննափրկիչ վանք, Երիցմանկան վանք, Ամարասի վանք, Բաղիիրիական վանք, Տաթևի մեծ անապատ և այլն), այլև այս շրջանում նոր շինություններով համալրված միջնադարյան վանքերը (Գանձասարի վանք, Դադիվանք, Սք. Նալբարվանք, Ջրվշիկ կամ Եղիշե առաքյալի վանք, Տաթևի վանք, Գեղեղվանք և այլն)։

Նույն դարերում մասամբ կամ լրիվ քարաշեն բնակարաններ են կառուցվել նաև Նալբարվանքի այլ վանքերում (Գեղարդ, Մուղի, հոր Կիրայ, Ուշի և այլն)։

Քաղաքն ծածկելով վանական բնակարանները մեկնական տներից փաթեթավոր են նրանով, որ շինությունները վերցնելու են, համադրված են ավելի խոշոր բաժանմունքների հետ (սեղանաբներ, խոհանոցներ և այլն), շար դեպքերում երկայնական կողմով են դրված բակի նկատմամբ և այդ կողմից ունեն լայն պարտիաններ, սակավ են նախասրահները և այլն։ Սակայն այս համալիրներում առկա են ապարանքների հետ նույն սկզբունքով կառուցված բազմաթիվ թաղանթով դահլիճներ ու սեյլաններ, երբեմն՝ գմբեթավոր գլխավոր ու կրկնափայլ դահլիճներ, կամարակապ սրահներ։

Այսպես, Ջրվշիկի վանքի հարավ-արևելյան անկյունամասում պահպանված վանատոր կրկնափայլ բնակարանը (1552 թ.) ակնհայտորեն գուգահեռում է Քաղաքաղի և Նինանալի 15-16-րդ դարերի կրկնափայլ դահլիճների, ինչպես նաև Տոռի և Մոխարաթաղի 18-րդ դարի նմանափայլ շինությունների հետ։ Նույն վանքի և Տաթևի վանքի զոգվող թաղերով ծածկված գլխավորները միայն փոքր չափերով ու ներքին խորշերի վայելչության պակասով են տարբերվում Գյուլիստանի, Ավարաբանոցի, Տեղի և Թոխնակալի գլխավորներից, իսկ Գանձասարի վանքի հարավային պարսպից դուրս կառուցված հյուրարան արտաքինորեն գմբեթավոր գլխավորներ չափով և գմբեթաթաղում սրբարարչի բացակայությամբ է գիշում Դոռնակալի զոյգ գլխավորներին։ Տրոմպակոր-ուրթակալ և զոգվող թաղերով ծածկված մի քանի գլխավորներ կան Ամարասի վանական բնակարաններում (17-18-րդ դդ.), իսկ դրանց շարքում գրկվող նստավայր ներսրաց խոհանոցի երեք խորշերի կրակարանները գրեթե կրկնում են Ավարաբանոցի ապարանքի գլխավոր և կրակարանների ձևերը³¹¹։

Դոռնակալի և Մոխարաթաղի գլխավորավոր մասի դիմաց գրկվող երկայնադիր դահլիճները իրենց զուգոթիակներն ունեն ինչպես ժողովրդական բնակելի տներում, այնպես էլ մեծ մասամբ նմանափայլ լուծված վանական բնակարաններում, իսկ այդ դահլիճների միջանկյալ և-

³⁰⁷ Обзорение Российских владений за Кавказом, СПб, 1836, ч. III, с. 308.

³⁰⁸ М. Усейнов, А. Бретаницкий, А. Саламзаде, ук. соч., с. 329.

³⁰⁹ Նույն փրկում, էջ 327, 329։

³¹⁰ Սք. Լիսիցյան, Ջանգեղոսի հայերը, էջ 103-104։

³¹¹ Մ. Մ. Հաբարյան, Ամարասի մարտարապետական համալիրը, «Լուսին հաւ. գիրք», 5, 1975, էջ 37-39։

րեսբաց սրահի սակավաթիվ րեղական զուգահեռներից են Ամարասի հիշյալ եռակամար սրահն ու Դաղիվանքի հյուսարան երկրորդ հարկը (17-րդ դ.):

Մելիքական ապարանքների հորինվածքային ծագումնաբանության մեջ կարևոր րեղ ունեն սև երկարմասի միջնադարյան իշխանական ապարանքները, որոնք չնայած սակավաթիվ են և վաղ պահպանված, այնուամենայնիվ որոշ գծերով նախանշում են պալատաշինության րեղական ավանդույթների վաղեմի արմատներն ու դրանց ժառանգորդական կապը երեսգույն շրջանի հետ: Այս առումով իր պահպանվածությամբ եզակի է Գանձասարի վանքի հանդիպակամ անբառապանջին կառուցված խոխանաբերդի իշխանական ապարանքը (13-րդ դ.):

Տգր բուրգերով ամրացված ուղղանկյուն, պարպափակ ընդհանուր հորինվածքը, քարաշեն ծածկերով պարսպակից դահլիճներն ու ներքին բակը, պեքը է ենթադրել, որ այն հափկանիշներն են, որոնք բնորոշ են եղել նաև հասուն միջնադարի իշխանական րենքին և փոխանցվել են հաջորդ դարեր, նորովի մարմնավորվելով մելիքական րենքի ամրոցակերպ համակառույցներում:

Ուշագրավ է, որ իշխանական ապարանքներում և միջնադարի պալատական այլ շենքերում ևս զգալի է եղել գլխադաս հորինվածքային ազդեցությունը: Վերին խաչենի Ծար իշխանահատում կիսավեր պահպանված դահլիճը (13-րդ դ.), Դաղիվանքում կանգուն առաջնորդարանի դահլիճը (1211 թ.) և Նորի իշխանական ապարանքի ավերակված գահադահլիճը (14-րդ դ.) հիմնականում կրկնում են վանական գավիթ-ժամափերերում ընդհանրացած թառայուն-կենտրոնականով հորինվածքը, որի կենտրոնական երդիկային հարվածի թրգանն թարածվելով նույնպես «հազարաշեն» ծածկով գլխադասների անդրադարձն է համարվում մարմնավորված դարին հարկի կառուցողական հնարքներով³¹²:

Ուստի կարելի է ասել, որ ամբողջովին բարակերպ գլխադաս նախասկիզբը երկրամասում րեսանելի է առկա լինելով 13-14-րդ դարերում՝ թառայուն-կենտրոնականով րիակի դահլիճների կենտրոնական թառակուսու ծածկվածքներում: Ավանդի վկայությունն են նաև մելիքական գլխադասներում րարածված զոցով թաղածածկի նմանօրինակները լեռնաշխարհի միջնադարյան թաղաթացիական ճարտարապետության մեջ (խաթրավանքի սեղանատուն, Նորավանքի գավիթ):

Ապարանքների պաշտպանական կառուցվածքները և այլ նպատակով կիրառված հորինվածքային հնարքները ևս բնագավառի րեղական ավանդույթների անդրադարձն են: Տղանքի պայմաններին հարմարեցված բարձր պարսպապատերը, դրանց անկյունային հոծ ու սևամեջ, բոլորանն բուրգերը, զանգվածող դարպասները և միախալ շինությունների՝ րանիքների օգրագոր-

ծումը այն հիմնական պաշտպանական միջոցներն են, որ հնուց ի վեր կիրառվել են ամրոցներով հարուստ երկրապիկի բնորոշիչության մեջ և դրսևորվել են նաև ապարանքներին ժամանակակից ուշ միջնադարյան բնորոշում և վանք-ամրոցներում:

Արժանահիշատակ է, որ մելիքական ապարանքների ամենահասուն ու բնութագրական րիակ՝ քարակերպ գլխադաս համակառույցների հիմնական բաժանմունքներում (գլխադաս, դահլիճ, կամարատար, երեսբաց սրահ, պարպափակ բակ) հորինվածքային, կառուցվածքային ու գործառնական խիստ որոշակի ընդհանրություններ են նկատվում նաև միջնադարյան Նայասրանի արքունական և իշխանական ապարանքների բաժանմունքների հետ (րամար, դահլիճ, սրահ, հրապարակ և այլն), որոնց ընդհանրական առանձնահատկությունների մասին չափազանց ուշագրավ դիտարկումներ ու եզրահանգումներ է կարարել Թ. Թորամանյանը³¹³: Շեշրելով, որ դրանք «առնվազն րասն և հինգ դար գրեթե նույնությամբ շարունակվել են հայոց մեջ շար թիջ փոփոխություններով», նա գրում է. «...Ընդհանրապես մեծ թյուրերու զգաքներ կամ լաներ կընրվելին ապարանքերու շինության համար... Որովհետև ի հնումս ապարանքները շար անգամ իբրև ամրոյ պ կծառայելին, այդ պատճառով ամուր պարիսպներով կըջապարելին»³¹⁴: Միջնադարյան ապարանքների «ամենեն կարևոր և ամենեն ավելի շքեղ բաժանումը»՝ «րամարի» մասին մեծ գիրկնակնը գրում է. «...Անեն մի ապարանքի մեջ անհրաժեշտ էր րամարի գոյությունը: Երեմս գրելով են երկու կից րամարներ միմյանց հետ հաղորդակցվող: Տանարի ձևը երկար կամ հավասարակողմ թառակուսի էր...: Եղած վկայությունները առհասարակ ցույց կուրան, որ րամարներու լույսը սովորաբար վերենն կսրացվեր: Տղակություններ շար կան րամարներու թարաշեն լինելու մասին»³¹⁵: (Թ. Թորամանյանը բացատրում է նաև մարտնագրական աղբյուրներում որպես աշխարհիկ-պալատական գլխավոր դահլիճի հոմանիշ օգրագործվող «րամար» բառի իմաստը, ինչը հերքագրում է հիմնավորվել ու հաստատվել է ուրիշ աղբյուրներով, այլոց կողմից»³¹⁶:

Խիստ հետաքրքրական է, որ այսօրինակ՝ փաստորեն թարակեր ու գլխադասակերպ «րամարների» առկայությունը միջնադարյան ապարանքներում Թ. Թորամանյանը կանխաձեռն է՝ րեղյակ չլինելով ուշ շրջանում Նայասրանի այլ

³¹³ Թ. Թորամանյան, Նայասրանի արքունական և իշխանական ապարանքներ և ստոն ներքին կենցաղը, «Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության», հր. 1, Ե., 1942, էջ 352:

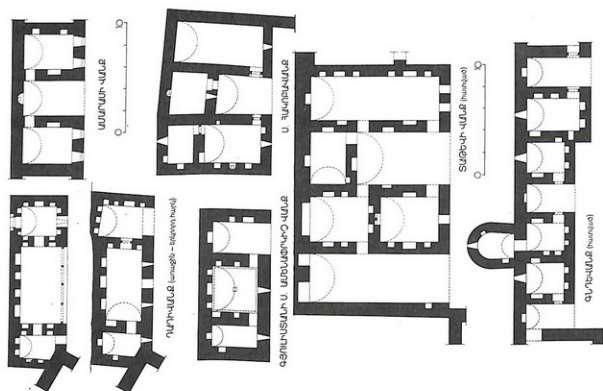
³¹⁴ Նյութեր պոռում, էջ 353:

³¹⁵ Նյութեր պոռում, էջ 354-355:

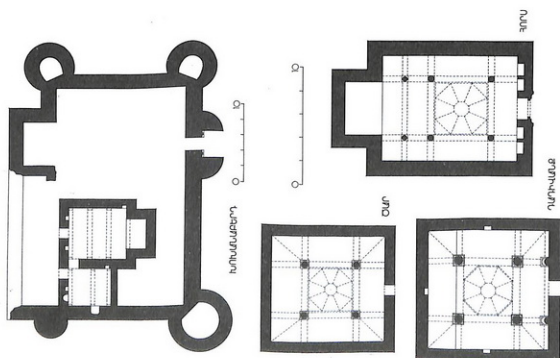
³¹⁶ Ի. Օրբել, Избранные труды в двух томах, т. 1, Москва, 1968, с. 37. Մ. Մ. Համարյան, Դաղիվանքում լազնի իշխանների պալատական դահլիճի ճարտարապետությունը, «Նայասրանի մշակույթի և արվեստի պոռումներին նվիրված համընթացական չորրորդ գիրական կոնֆերանս», գնուցումների թևգը, Ե., 1979, էջ 68-69:

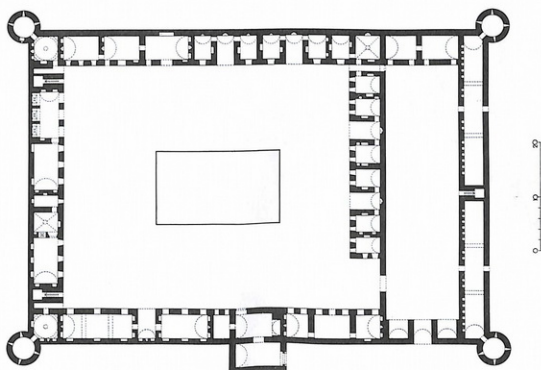
³¹² Վ. Հարությունյան, Տալիսյան ճարտարապետության պատմություն, Ե., 1992 թ., էջ 270, Եր. Минасян, Архитектура армянских притворов, Е., 1952, с. 116:

40. ՄԵԶԵՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

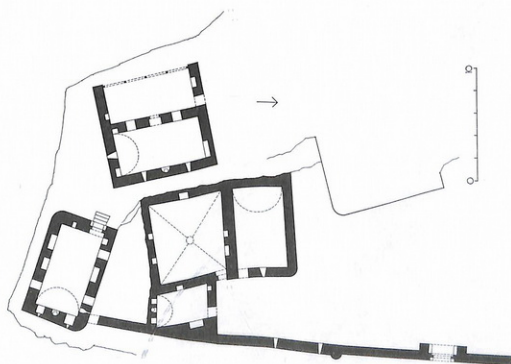

39. ՄԵԶԵՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

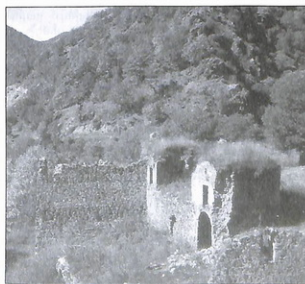
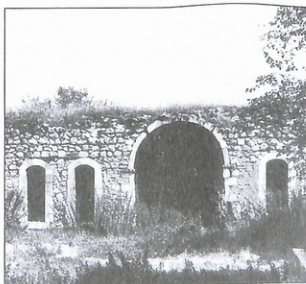
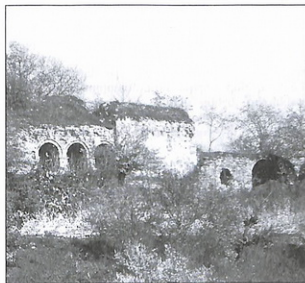
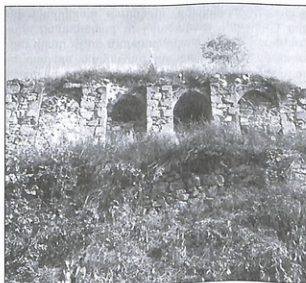
42. ԱՄՄԱՐԻՍԻՎԱՆԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՐԱՐՆԵՐ

41. ԵՂՆՇԵ ԱՌԱՅՅԱՆՎԱՆԻ ՎԱՆԱԿԻ ԲՆԱԿԱՐԱՐՆԵՐ

XIX. ԵՂԻՇԵ ԱՌԱՅՅԱԼԻ ՎԱՆՔ. Վանք-ամրոցը աղ-ից և
առաջնորդական ապարանքի կրկնաշարի դահլիճը

XX. ՎԱՆԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՐԱՆՆԵՐ. Տաթևի վանք, Գյուլիստանի Սբ. Աննա տիրուհի վանք, Եղիցմանեկաց վանք, Սբ. Հակոբավանք, Ամարտաի վանք, Դաղիվանք

գավառներում կառուցված դրանց համեմատաբար փոքրաչափ ու անպաճույճ նմանորինակների մեխիթական գլխավորների մասին: Մեծ զիրենականը հանգամանորեն բացառվում է նաև «քաճարների» կից կամ անջատ «դաշիկների», «քնդունելության սրահների», «ապարանքի շենքերով շրջապարված և բացօթյա իրապարակի», «կամարակապ պոնտագարդ ճեմելիքների» և «եղբեր կողմն փակ, մեկ կողմն բացօթյա և կամարակապ սրահների»³¹⁷ փոխ ու նշանակությունը արքունական կամ իշխանական ապարանքներում, որոնք ևս, ինչպես պետքը, գրեթե նույնությամբ առկա են մեխիթական համակառույցներում:

Հարկ է նշել, որ միջնադարի հայ ապարաշինության անբավարար ուռումասիրվածության պարզաբան թ. Թորանյանին այս ծրագրային աշխատության մեջ փոքր զգալի դիրքավորումները մինչև այժմ արժանի ուշադրության չեն արժանացել, չնայած հեղափոխում պետությունով բացված անպարական շենքերի ճարտարապետական առանձնահատկությունները բազմիցս հաստատվել են այդ դիրքավորումների և բնութագրումների ճշմարտացիությունը: Այս խնդրի հանգամանակից բնությունը դուրս համարելով մեր ներկա ուսումնասիրության շրջանակներից՝ նշենք միայն, որ մեխիթական ապարանքների ճարտարապետությունը ևս կարող է օգնել ողջ միջնադարի հայ ապարանքաշինության կազմավորման, զարգացման, դրսևորումների և ձեռքբերումների բացահայտման գործում, մասնավորապես որ դրանց առանձին կառուցման սերունդները ևս հայտնի է հայոց միջնադարյան ապարանքների (Վիլն, Արմո, Ջվարթեթ, ԱՄԻ, Աղթամար և այլն) հորինվածքային ձևերի ճիշդ է հեռավոր, սակայն ակնհայտ անդրադարձը:

Մեխիթական ապարանքների ճարտարապետության հատուկության ու կայուն ավանդույթների մասին է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ 18-րդ դարի կեսերին Արցախ-Ղարաբաղում բուն դրան մասնադական խաների «խմարեթ»-ապարանքները մեծ մասամբ կառուցվել են հենց այդ ամբողջակերպ տներում ընդհանրացած հորինվածքային ձևերով և կառուցվակերպով:

Խոսքը Հահրուլաղի և Աղթամի խանական պալատների մասին է, որոնց մասին մեր դիրքավորումները հիմնված են աղբյուրագրական աղբյուրների և իրապարակումների վրա: Առաջինը գրվելու է 1793 արևելյան սահմանագլխին վաղ միջնադարյան խաչաձև-նռարարական փոքր եկեղեցով հայտնի Վանքասարի հայրավար-արևելյան ստորոտում թիղղ վարար աղբյուրից Հահրուլաղ անունը ստացած հնավայրում, որը խաչն զավառում է և արցախյան Տիգրանիկեր քաղաքի ավերակների տեղին է³¹⁸: Նախ և, որ Ղարաբաղի փափարակներում հայտնված քոչվոր ցեղա-

պետ Փանահը, նախքան Շուշիում հիմնավորվելը, 1748 թ. նախավայր է կառուցել Բայազ վայրում, 1751-52 թթ.՝ Տարնակուր (Տիգրանիկեր)՝ Հահրուլաղում, որտեղից ապարանքում էր Արցախի մեխիթների փոխությունը³¹⁹: Ինչպես վկայում է խանական պալատից Միլլա Ջամալը, Բայաթի ստորոգն ու մուտ շինությունները աղյուսաշեն էին, իսկ Հահրուլաղինը քարուկիր³²⁰: Ընդ որում, ըստ մեկ այլ ավանդակի³²¹, վերջինս շինարարությունը կարգավ են շրջակայքից այստեղ բերված ճարտարապետ-շինարարները:

Ղարաղ է, որ խոսքը մերձակա գավառների հայ քարգործ-վարպետների մասին է, մասնավորապես որ քոչվոր-ավարառու ցեղապետ Փանահն ու նրա ցեղակիցները եթե հմարացած էին որևէ արեստում, ապա հաստատապես՝ ոչ քարուկիր շենքերի կառուցման գործում³²²: Միանգամայն հասկանալի է, թե ինչու Հահրուլաղի ամրոցակերպ ապարանքի մեխիթական ապարանքներին բնորոշ ուղղանկյուն հարավագծով, պարսպափակ, բրգավոր հորինվածք ներդրույա պարիսպներին կից միախառն, թաղանթաձև ու բակաձևաց սեյլակներով³²³ և, ի փոքրերություն նույն դարի այլ աղյուսաշեն, շրջողազարդ խանական պալատների, կառուցված է կուպարաշի ու սրբարաշի համադրությամբ սրբեղծված անպաճույճ ձևերով³²⁴:

Այսպիսի ուշագրավ է հարկապես միջնակայ երեսփոխ դաշիկով սեյլակաշարը, ինչպիսին առկա է Շուշիի երկրորդ, Ռոնելավանի երկրորդ և Մոխրաբաղի ապարանքներում: Զույգ պաշտպանական հանդիսակարգի համար նախատեսված այս շինությունների առկայությունը խաների և մեծահարկավոր ու ազդեցիկ մեխիթների ապարանքներում, ըստ ամենայնի, ուշ պարսկական պալապաշինության մեջ տարածված որոշ ձևերի և պարսից իշխանավարման կենցաղի որոշակի ազդեցության արդյունք է:

Նորինվածքային միանգամայն այլ լուծում ունի Աղթամի «խմարեթ»-ապարանքը, որը առանց հիմնավորման վերագրվում է Փանահ խանին և թվագրվում 18-րդ դարով³²⁵: Ի դեպ, խա-

³¹⁹ Мирза Джама́л Джеваншир, ук. соч., Баку, 1959, с. 68-70, Мирза Ади́ге́заль-бек, Караба́г-наме, Баку, 1950, с. 55-56, Г. Абду́льаев, Азербайда́н в XVII ве́ке и ва́зимоотноше́ния его с Росси́ей, Баку, 1965, с. 94.

³²⁰ Мирза Джама́л, ук. соч., с. 68, 101.

³²¹ Э. Ава́лов, ук. соч., с. 38. Նոյնիսկ այստեղ մեջբերում է ավանդակի՝ հայ ազգային-ազատագրական պայքարի նվիրյալ Նոյսի խմարեթի վկայությունը:

³²² Ըստ արձանագրված վկայության, հայ ճարտարապետ-վարպետների գլխավորությամբ և հայ արհեստավորների ձեռքով են կառուցվում Շուշիի բերդապարիսպները նույն Փանահի օրոք: Տե՛ս Մարտիրոսյան, ձեռ. ՇՆ74, (ըստ Ը. Մարտիրոսյան, Առևանյան Ղարաբաղի հուշարձանները, էջ 214):

³²³ Э. Ава́лов, ук. соч., с. 13.

³²⁴ 1985 թ. մեր աղբյուրային ժամանակ այս խանական դղյակը վերականգնվում էր բարձր, արքունիքային տարիակներով ու բուրգերով, իսկ արևադարձային սեյլակների ճակատները ներկայումս ունենում էին սրբարաշ, սպիտակ քարապատ:

³²⁵ А.Саа́мзаде, Архите́ктура Азербайда́жана, XVI-XIX вв. Баку, 1964, с. 83-84, Э.Ава́лов, ук. соч., с. 16.

³¹⁷ Թ. Թորանյան, նշվ. աշխ., էջ 356:

³¹⁸ Մ. Բաղդասարյան, Արցախ, էջ 28, Լեռ, հր. 3, գիրք Բ, էջ 265, Մ. Կարապետյան, Տայ մշակույթի հուշարձանները խորհրդային Արցախյան բռնակցված շրջաններում, էջ 223-227: Տե՛ս նաև Мирза Джама́л Джеваншир, ук. соч., с. 69, Э. Ава́лов, ук. соч., с. 12.

նական պարմագիր Միրզա Ջամալը մանրամասնորեն թվարկում է Փանահի և նրա որդի Իբրահիմի շինարարական աշխատանքները (նաև Աղդամում³²⁶), սակայն այս ապարանքը ցի հիշարարականցից անջար և փոխուղահայաց երկու մասնաշենքից, որոնցից գլխավորը կազմված է երկու կողմից թաղածածկ սենյակների մեջ առնված թարագմբեթ գլխարնից և սրա սյունագարդ, եռակամար նախարահից, իսկ մյուս շինությունը երկու կցաշար ու թաղածածկ սենյակներից: Գլխավունը ծածկված է խոշոր փրոմպների վրա հենված ութանիստ, բրգաձև ու երդիկակիր գմբեթաթաղով և կառուցված է սրբարաշ թարով, իսկ մի կրոր թարից կերտված զլանաձև սյուները պսակող կամարներն ու թաղածածկերի եզրագիծը երկաղեղ-սրագագաթ են: Բոլոր շինությունները ներքուստ փարբեր չափի կամարակալ խորշեր ունեն, իսկ սենյակներից մի քանիսը՝ նաև բակահայաց լայն պարուհաններ: Ապարանքը կառուցված է հարթ քնդանրում, ամբողջովին

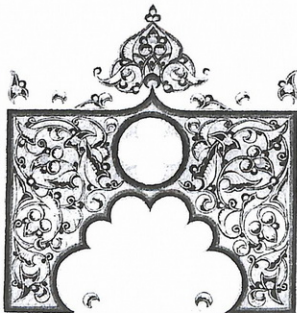
վերգեղնյա ծավալներով և հավանաբար ունեցել է բակն ընդգրկող շրջապարիսպ ու այլ շինություններ:

Վարկանշական է, որ գլխաւրան չափերը (ներքուստ՝ 7,0 x 7,0 մ) կրկնում են մեխրական գլխաւրներում փարածված միջին չափերը, իսկ փրոմպակր, ութանիստ գմբեթը գրեթե նույնական է Մոխրաթաղի գլխաւրան գմբեթի հետ: Ինչպես երևում է նաև ընդհանուր հաւրակագծային համադրվածքից, այստեղ ևս զգալի է մեխրական ապարանքներում ընդհանրացած ճարտարապետական-հորինվածքային լուծումների բացահայտ ազդեցությունը, այս անգամ փոքր-ինչ քնդայնացված թարակերտ գլխաւրան համակառույցի քնդով: Պարահական չէ, որ ինչպես այս, այնպես էլ նախորդ խանական ապարանքները իրենց քիպաբանական և ճարտարապետական-ոճական զուգահեռը չունեն բուն Աղբրեջանում և հենց աղբրեջանցի ուսումնասիրողների կողմից եզակի են համարվում այդ երկրի ուշ միջնադարյան պալատաշինության մեջ:

³²⁶ Мирза Джама́л, ух. соч., с. 101-102.

ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մեխրական ապարանքների ճարտարապետությունը ուշ միջնադարյան Արցախին և Սյունիքին խիստ ներհատուկ բնագավառ է և իր անմիջական գուգահեռը չունի ոչ միայն Հայաստանի այլ շրջաններում, այլև հարևան երկրներում: Մակայն որոշ հաղթանակներով հնարքներով և հորինվածքային փարքերով այն մերձեցման եզրեր է ցուցաբերում նույն շրջանի պարսկական և վրացական պալատների, ինչպես նաև բարձրաշխարհիկ խավի այլ բնակարանների հետ:

Մրանց թվում մի չափազանց հեքաբքրապական խումբ են կազմում հայ մեծահարուստ խոջաների պալատները՝ փնեղը Սպահանի Նոր Ջուղա հայկական թաղամասում, որոնք կառուցվել են 17-րդ դարի սկզբին Շահ-Աբբաս Ա-ի կազմակերպած հայոց մեծ գաղթից հետո, հայ վարպետների ձեռքով: Այս մասին պերճախոս վկայություններ ունի ժամանակակիցը՝ պարմագիր Առաքել Դավրիժեցին. «... Եւ բաժանեալ, փրոհեցին ի նոցանց զբարագործ արուեստարուստ գամենայն, և փարան ի քաղաքն Սպահան վասն արուեստին, որ պիտոյանայր անդ ի գործ շինութեանց րան թագաւորին և համօրեն ազգին Պարսից. և անդ ի Սպահան բնակեցուցին»³²⁷: Անշուշտ, հենց այս քաղցործ վարպետների կառուցածն են հարուստ վերաբնակների այն պերճաշուք փնեղը, որոնց մասին նույն պարմալիցը գրում է. «... Շինեցին յարկս և բնակութիւնս ինքեանց՝ հրաշայի յօրինածովք, կամարակապ փողոցօք, թևաւոր ապարանօք, և ամարասուն հովանոցօք, բարձրաբերձ և արքայալերպ շինուածօք, զարդաբեալ և յօրինեալ ի ծաղիկս ոսկոյ և լազվարդի և պէս պէս երանգաց ակնալիարիդ փեսողաց»³²⁸: Այս պալատանման փնեղի ճարպա-

րապետությունը ներկայացված է հանգամանալից աշխատությամբ³²⁹ և ցույց է տալիս, որ ճալած դրանք կառուցվել են փնեղի քաղաքաշինական ու կլիմայական պայմաններին հարմարեցված հաղթանակային ու ժալկալարաբաժական հորինվածքներով, ունեն աղյուսաշեն շենքերին հարուկ թանձր պալերի ու ծածկերի կառուցվածքային ձևեր և արևելքի ճարտարապետությունը հարազալ շքեղ հարդարանք, ալունամենայնիվ, ունեն նաև կանոնիկ ու ներհատուկ կողմեր: Այս խնդրի առնչությամբ Ն. Պապուխյանը իրալկացիորեն գրում է, որ դրանց հորինվածքային լուծումներում «ամենալարաբաժաժը կենտրոնական գմբեթալոր սրահին երկու կողմից կցված սենյակներով փիպն է»³³⁰: Նման սկզբուներով փնեղժալ հաղթանակային լուծումներ ունեն խոջաներ Պեքրոսի, Սուքիասի, Մինասի, Ոսկանի, Հովսեփի, Քարամի և Աբգարի փնեղի հիմնական մասնաշենքերը, որոնք, որպես կանոն, ուղղված են դեպի հյուսիս՝ պարսիակ բակի կողմը, իսկ կողային սենյակների վերին հարկերը ներքին պալշջամբի միջոցով բազվում են կրկնահարկ բարձրությամբ կենտրոնական գմբեթալոր դահլիճի մեջ: Ընդ որում, մեծ մասամբ 5-6 մ թըռիջով սրալակփրիլային գմբեթներով ժալկված դահլիճի ներքին փարաժք ընդարձակված է կողային սենյակների ուղղությամբ, իսկ երբեմն էլ՝ խորքի կողմից սրեղժված սրալակփրիլաթաղ բաժանմունքներով, որոնք մեծ հանդիսալորություն ու ժալկալարաբաժական թեթևություն են հաղորդում ողջ ներքին հորինվածքին:

Դժվար չէ փնեղն, որ ճարտարապետական և հորինվածքային միանգամայն նոր ու համեմա-

³²⁷ Ա. Դարվիժեցի, Գիքը պարմութանց, Ե., 1990, էջ 356:

³²⁸ Նույն փնեղում, էջ 93, 355:

³²⁹ Karapet Karapetian, Isfahan, New Julfa, Roma, 1974.

³³⁰ Ն. Պապուխյան, «Չարվող ժալկներով բնակարանները», էջ 337:

փաթառ հարստորեն բարդացված մեկնաբանությամբ հանդերձ՝ այսպիսի ևս հափառականի հիմքում դրված է գլխավորապես ապարանքից հայտնի գմբեթավոր գլխառան և զույգ կից թաղածածկ դաշիկների համադրվածքը, որն, ինչպես փաստեր, հայկական լեռնաշխարհում փարածված սկզբունքային լուծում է:

Դասերով դիրքավորող ընդհանրությունից՝ կարելի է ենթադրել, որ այս համադրվածքային լուծումը փարածված ու ծանոթ է եղել նաև Նոր Զուղայի վերաբնակների հայրենիքում և այսպիսի է ենթադրվում հիշյալ հայ բարձրորդ-վարպետների միջոցով, որոնց մեջ, ի դեպ, հիշվում են նաև գաղթականների Քանձակի մերձակա արցախյան գավառներից³³¹: Նշենք նաև, որ թեև գմբեթավոր բաժանմունքները հանդիպում են նույն ժամանակաշրջանի պարսից քրեմում ևս³³², սակայն՝ այլ հատկագծային համադրվածքների մեջ և չունեն հայոց լուրջադասական բնակարանների դաշիկների կանոնի փեղադիրքը սենյակների գծային շարքում:

Անորոշաճանալի մեխքական ապարանքների և նույն շրջանի պարսկական ու վաղացական պալատների հորինվածքային աղբյուրների հարցին՝ պետք է նշել, որ դա նկատելի է միայն որոշ ապարանքների առանձին բաժանմունքներում: Նկատի ունենք Քաշաթաղի, խնամախի, խնձորեսկի, Տողի և Մոխրաթաղի կրկնափայլ դաշիկների վերնահարկերը, ինչպես նաև Տոնելականի, Մոխրաթաղի և Շուշիի ապարանքների երեսքաց սրահով շենքերը, որոնք հանդիսավորապես փայտակա բնույթով առանձնանում են բնակելի շինություններից:

Նախկանշական է, որ այսպիսի հանդիսավոր կառուցմանսեր ունեցող ապարանքների փերերը ժամանակի առավել նշանավոր մեխքներն էին, երբեմն Պարսից արքունիքում ճանաչված ու մեծ հեղինակություն վայելող դեմքեր (օրինակ՝ Քաշաթաղի Մելիք-Նալկազ Բ-ը՝ Շահ-Աբբաս Ա-ի, կամ Տողի Մելիք-Եզանը՝ Նադիր Շահի օրոք), որոնք, բնականաբար, բաշտամորթ էին շահական պալատների նիստուկացին և ճարտարապետությանը: (Նայելի է, որ ընդհանրապես միջնադարի հայ իշխանական դասի կենցաղավարման մեջ հաճախ որոշակի ազդեցություն են թողել գերիշխան երկրի արքունական ու բարձրաշխարհիկ կյանքի ինչ-ինչ կողմեր, որոնք իրենց արդիապարտությունն են գրել նույնիսկ փարագում, հանդերձանքում, փիպոսներում):

Թվում է հենց այս հանգամանքներով պետք է բացատրել մեխքական քրեմում նակա-

փաթառ վերնասրահ-ընդունարանների ի հայտ գալը, որոնց հովասուն խորքում բազմած մեխքը հանգարի ու վալեյի ժամեր էր անցկացնում, կամ այդ բարձր ու հանդիսավոր պալատգմբեցի հաղորդակցվում ապարանքի բակում ժողովված հալարակների հեք: Ամբողջ խորքով երեսքաց, սակայն ավելի ճոխ ու շքեղ վերնասրահները (պարսկերեն «բալխանա») փարածված էին շահական ու խանական պալատներում, որոնցից հանրահայտը Շահ-Աբբաս Ա-ի Ալի-Ղափու կոչված պալատն է Սպահանում: Ըստ Ն. Պապուխյանի, քրեյի բնակիչները հենց «բալխանա» են կոչում խնամախի ապարանքի վերնասրահը³³³, որպիսիք, ի դեպ, հեռագայում փարածվել են Նախիջևանի կողմերի բնակելի քրեմում³³⁴:

Այլ հորինվածք ունեն նույն նպատակով կառուցված Տոնելականի, Մոխրաթաղի և Շուշիի ապարանքների եռադաշիկ շենքերը, որոնց ընդհանուր հափառվածքային համադրվածքի փոքր-ինչ փոքրերակված ձևերն են կիրառված Շաքիի խանական (18-րդ դարի վերջ)³³⁵ և Երևանի Փանահ խանի պալատներում, ինչպես նաև Մարդարի պալատի համախառնային հաղթարևմտյան թևում (1798 թ.)³³⁶: Մրանցում ևս հափառվածքային հորինվածքը կազմված է երեք դաշիկից, որոնցից կենտրոնականի (գահասրահի) երկայնական ճակարը բաց է (սյունազարդ «այլանի» կամ ցանցկեն ու ապակեզարդ «շերեկե» փեթով), իսկ ներքուստ բուխարիով և որմնախորշերով հագեցված եզրային դաշիկները լայն պարուհիներ ունեն ճակարապատում: Տարբերությունը մանրամասների մեջ է, ինչը բխում է դրանց շինանյութից, ծածկաններից և ճարտարապետա-ոճական ուղղվածությունից: Դժվար չէ ասել, որ եթե հիշյալ խանական պալատները պարզապես կրկնում են բուն պարսկական նախորինակներում կազմավորված ձևերը, ապա մեխքականներում նույն հափառվածքային հենքը սենյանքանված է ժողովրդական բնակելի փան ավանդությունների հարազատ ճարտարապետական միջոցներով:

Այս առումով հափառվածքային է, որ Վրաստանի ուշ միջնադարյան պալատական շենքերում ևս կիրառված նմանորինակ հափառվածքային հորինվածքները, քրեական ճարտարապետությանը հափուկ գծերով հանդերձ, ամբողջովին ձեռքազարկված չեն իրենց պարսկական զուգահեռների ոճական ազդեցությունից (Նինոմմինդա, Ձաղի-

³³³ Ն. Պապուխյան, Սյունիքի ժողովրդական ճարտարապետությունը, էջ 71:

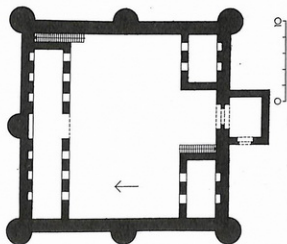
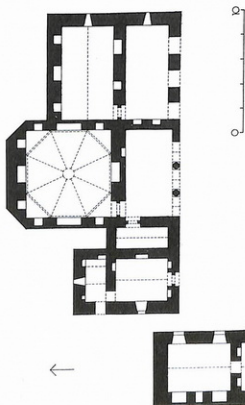
³³⁴ М. Усейнов, А. Бретаницкий, А. Саламзаде, История архитектуры Азербайджана, с. 343, Э. Авалов, укр. соч. с. 15.

³³⁵ А. Бретаницкий, Дворец шекинских ханов. "Архитектура Азербайджана", очерки, Баку, 1950.

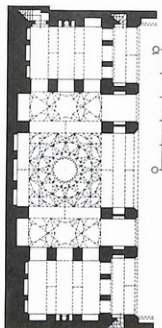
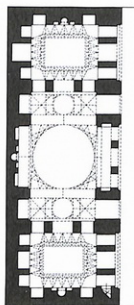
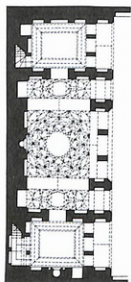
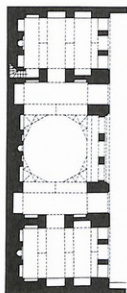
³³⁶ В. Арутюнян, М. Асратян, А. Меликян, Ереван, М., 1968, с. 32-34.

³³¹ Ա. Դարիթեցի, էջ 355:

³³² Texier Ch., Description de l'Arménie, la Perse et la Mesopotamie, Paris, 1842.

43. ԱՂՂԱՄԻ ԵՎ ՇԱՀՐՈՒԼԱՂԻ ԽՆԵՐԱԿԱՆ ԱՊԱՐԱՐՆԵՐ

44. ՆՈՐ ՋՈՐԴԱՆ ՀԱՅ ԽՈՋՄԵՆԻ ՏՆԵՐ

ՀՈՌԵԿԱՆԱՆ (խառված)

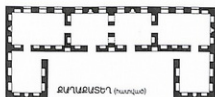
ՄՈՆՐԱԶԱՐ (խառված)

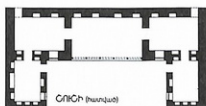
ՇՈՒՇ (խառված)

ՆԻՆՈՍԻՆԱ (կիսառևել)

ԶՄԱՐԱՍԵՂ (խառված)

ՇՈՒՇ (խառված)

ՉԱՐԻԱՄ (կիսառևել)

ԵՐԵՎԱՆ, ՍԱՐԴԱՐԻ ՊԱԼԱՏ (խառված)

ՇՈՒՇ, ԽԱՆԱԿԱՆ ՊԱԼԱՏ

ՇԱԲԻ, ԽԱՆԱԿԱՆ ՊԱԼԱՏ

ԵՐԵՎԱՆ, ՓԱՆԱՐ ԽԱՆԻ ՊԱԼԱՏ

ՇԱԲԻ, ԽԱՆԱԿԱՆ ՏՈՒՆ

ՆՈՐ ՏՈՐԴԱ, ԽՈՏԱՅԱԿԱՆ ՏՈՒՆ (խառված)

45. ՀԱՅԿԱԿԱՆ, ԿՐԱՅԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ ՈՒՇ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՊԱԼԱՏՆԵՐ

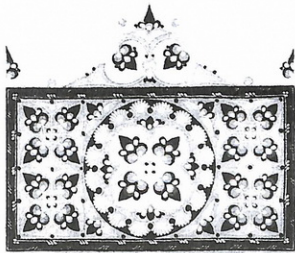
նա)³³⁷, ինչն առհասարակ բնորոշ է նույն շրջանի այլ վրացական պալատներին (Կորնիսի, Մձովրեթի, Թխինվալի)³³⁸։ Նշենք նաև, որ չնայած ուշ միջնադարյան Վրաստանում կար հայ մելիքներից ոչ պակաս կարողունակ իշխանական դաս, իսկ նույն շրջանի ամրոցաշինությունը հարուստ ավանդույթներ ունի, այնուամենայնիվ այստեղ չենք տեսնում կանոնիկ ընդհանրությամբ

սրեղծված պալատ ամրոցների օրինակներ, իսկ դարաշրջանի վրաց պալատաշինությունը ներկայացնող հիշյալ հուշարձանները գուրկ են հսրակ և ուրույն ճարտարապետական դիմագծից։ Ուստի մելիքական ապարանքները փալատական առումով խիստ ինքնավար ու եզակի են և միայն բնույթով կարող են համեմատվել այլ երկրների իշխանական դղյակների հետ։

³³⁷ А. Рчеулишвили, Дворец Саввы Тусисшвили в сел. Ниноцминда, *Arts Georgica*, т. 3, Тбилиси, 1950, с. 237-247, его же, Дворец XVII века в селении Дзагина, *Arts Georgica*, т. 5, Тбилиси, 1959, с. 221-231.

³³⁸ В. Беридзе, Архитектура Грузии XVI-XVIII веков, т. I, Тбилиси, 1983 (на груз. языке), с. 236-242.

ԷՕՐԱՓԼՎՈՒՄ

Արցախի և Սյունիքի մելիքական ապարանքների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք Հայաստանի միայն այդ երկրամասերի ուշ միջնադարյան ճարտարապետությանը բնորոշ հուշարձաններ են և մեծ պարմական ու ճարտարապետական արժեք ունեն:

Մելիքական ապարանքներն ու դրանց շինարարական արձանագրությունները հայ մելիքությունների պարմության կարևոր վկաներ են, առարկայորեն հավաքում են մելիքությունների նստոց-կենտրոնների ստույգ վայրը և այդտեղ իշխողների պարմական ինքնությունը, արձանա-հավաք փեղեկություններով հարստացնում են բնագավառի սակավ ուսումնասիրված ու դեռևս չամրոջացված պարմությունը, նոր կողմով են ներկայացնում ժամանակի նշանավոր մելիքների գործունեությունը:

Ապարանքների կառուցման ժամանակագրական պարկերը դարաշրջանի պարմադարձական իրավիճակի անմիջական արձագանքն է: Ամրոցակերպ մելիքական բնակարանների շինարարությունը սկզբնավորվել է 15-16-րդ դարերում՝ բոջվոր ցեղերից ելձևված, մասնավորված ու պարսկա-թուրքական պարներգվների թափերաբեմ դարձած երկրի դժվարին պայմաններում, ապա նոր թափ սրացել 17-րդ դարում ու 18-րդ դարի առաջին երեսնամյակի արցախյան սղեմայների և Սյունյաց ապարամության ազգային-ազատագրական պայքարի փրփրներին, լայնորեն ծավալվել նույն դարի երկրորդ կեսին՝ Շուշվա խանության դեմ պայքարի և ազատագրական շարժման նոր վերելքի շրջանում:

Մելիքական ապարանքները երկիրը նվաճողների դեմ պարբերաբար բողբոջող ազատագրական մարտերի գործուն օջախներից էին և

բերդերի ու վանք-ամրոցների հետ մեծ դեր են խաղացել երկրամասի հայապահպանության, մելիքությունների գոյարևման ու Ռուսական կայսրությանը միավորվելու գործում:

Սրանով է պայմանավորված մելիքական փեղիկի հիմնական հորինվածքային առանձնահատկությունը՝ ամրոցակերպությունը և թափա-կուռ միասնականությունը, ինչի շնորհիվ էլ դրանք բնութագրվում են որպես ուշ միջնադարյան պաշտպանական համակառույցի նոր ու յուրօրինակ փափ՝ բերդերի ու վանք-ամրոցների կողքին:

Այս ելակետային բնութագրով են մելիքական ապարանքները ներկայանում Արցախի և Սյունիքի ճարտարապետական դպրոցների ուշ միջնադարյան շրջափուլի պարմության մեջ, իրենց անալոգույճ հորինվածքային դիմագծերով պարկերակորելով դարաշրջանի աշխարհիկ վերնախավի ճարտարապետական միջավայրի ընդհանրական կերպարը:

Նստոց-կենտրոններում կառուցված մելիքական փեղերը մտրակա պաշտամունքային կառույցների հետ ձևավորել են բնակավայրի հասարակական կենտրոնը, իսկ մելիքական ամրոցների ապարանքները ծառայել են որպես միջնաբերդ:

Առաջնորդվելով ներփակ, ամուր, պաշտպանված ու մելիքական ընդանիքի կենցաղավարման համար հարմարավետ բազմաբաժին բնակարան ունենալու անհրաժեշտությամբ, ապարանքների ճարտարապետական-հորինվածքային լուծումները հարմարեցվել են փեղանքին ու պայմանավորվել կառուցողի փեղեսական կառուցողությամբ:

Ապարանքների որոշ մասը բնակելի ու պաշարպահական շինություններից զգալի օւնեցել է նաև պալատական ընդունելությունների և հանդիսությունների համար նախատեսված առանձին դահլիճներ, որոնք կարևոր տեղ են ունեցել համակառույցների ծավալապարանոցական հորինվածքում, իսկ հաճախ դարձել են գլխավոր շենքեր:

Ամենաընդարձակ ու կանոնիկ հստակությամբ կազմավորված հորինվածքներով ապարանքները ստեղծվել են 18-րդ դարում, իսկ դարի երկրորդ կեսում լայնորեն փարածվել են քարաշեն գմբեթածածկով մեկ կամ երկու գլխաքան հորինվածքային առանցքի շուրջն ստեղծված համակառույցները, որոնքում իրենց լավագույն արտահայտությունն են գտել բնագավառի ճարտարապետական ու շինարարական ձեռքբերումները:

Կանոնավոր հստակացմամբ, ավարտուն ծավալաշենքով ու ամրոցողվին թաղակապ ծածկերով քարակերպ գլխաքան համակառույցները նշանակալի տեղ ունեն հայ միջնադարյան բնակարանաշինության պարմության մեջ, իսկ գլխաքաներն իրենց գմբեթաթաղերի ինքնաբերականորեն նորոգակ ավանդ են բնակելի-պալատական դահլիճների ծածկաշենքի փոխարանական դրսևորումների շարքում:

Մեխրեական ապարանքների քննական դիտարկումները ցույց են տալիս, որ դրանց հորինվածքային, գեղարվեստական ու կառուցվածքային լուծումների հիմնական ակունքը ժողովրդական բնակելի տան տեղական ավանդույթներն են և դարաշրջանի պաշարպահական ու քաղաքացիական ճարտարապետության մեջ ընդհանրացած փորձը, իսկ առանձին կառուցամասերում ակնհայտ է ժառանգորդական կապը նախորդ դարերի պալատաշինության հետ: Ուստի ապարանքների ճարտարապետական կերպարում միախառնվել են գեղեցկական տան ավանդական անպարտադիր դիմագծերը, լեռնային ամրության պարզությունն ու քարակերպ կառուցվածքաձևերի փորձ-ինչ հանդիսավորությունը՝ հմտորեն ներգծված ու ներդաշնակված միջավայրի բնական համայնապատկերին:

Ապարանքների առանձին բաժանմունքներն ու դրանց համադրվածքների կանոնիկությունը և ճարտարապետական և կառուցվածքային հնարքների ընդհանրականությունը վկայում են, որ ուշ միջնադարի հայ պալատաշինության այս ուշագրավ բնագավառը կազմավորել ու զար-

գացել է ուրույն և օրինաչափ ստեղծագործական ավանդույթներով՝ հավաքարարի լեռնաշխարհի ճարտարապետական դպրոցների միասնական դիմագծին:

Քարի ճարտարապետության վաղեմի փորձից սնված այս ավանդույթների տեղական խորը արմատների ու կենսունակության ապացույցներից մեկը Արցախ ներթափանցած մահմեդական ցեղերի խանական ապարանքներն են, որոնք կառուցվել են հայ վարպետների ձեռքով՝ մեխրեական տների օրինակով և ազդեցությամբ:

Մեխրեական բնակարանները կառուցվել են տեղական շինանյութերի գեղարվեստական և շինարարական հնարավորությունների քաջիմացությամբ ու խիստ նպարակային օգտագործմամբ, երկրամասի սեյսմիկ պայմանների հաշվառումով:

Պահպանված ավերակները, նկարագրություններն ու համեմատական դիտարկումները հնարավորություն են տալիս մասամբ կամ ամբողջովին վերականգնել հուշարձանների նախնական հորինվածքները, հեղինակը հերազայում դրանց կրած փոփոխություններին:

Մեխրեական ապարանքների ճարտարապետությունը վկայում է նաև, որ ուշ միջնադարում, սկսած 15-րդ դարից, չնայած անբարենպաստ պայմաններին, ճարտարապետաշինարարական գործունեությունը շարունակվել ու դարաշրջանի պահանջներին համապատասխան նոր դրսևորումներ է գտել՝ պահպանելով ու յուրովի որակներով ներկայացնելով հայ իշխանական դասի բնակարանաշինության նախընթաց ավանդույթները:

Իսկ 15-16-րդ դարերից պահպանված հուշարձանները մեկ անգամ ևս հավաստում են, որ այս դարերում շինարարական կյանքը Հայաստանում չի ընդհատվել, այլ շարունակվել ու զարգացել է նախորդ դարերի համեմատ նվազ չափով ու որակով՝ պայմանավորելով բնագավառի նոր վերելքը հաջորդ 17-18-րդ դարերում:

Արցախի և Մյունիքի մեխրեական ապարանքները հայտնի միջնադարյան աշխարհիկ ճարտարապետության մեջ մի ծավալուն ու բովանդակալից բնագավառ են կազմում և, որպես հայ մեխրեությունների դարաշրջանի մեծարժեք հուշարձաններ, կարիք ունեն համընդհանուր ճանաչողության, հոգածության, պահպանության ու վերականգնման՝ վերջնական կորստից փրկելու համար:

CASTLES (PALACES) OF MELIKS OF ARTSAKH AND SIUNIK

By Artak Ghulyan

Church architecture is the "halo" of acquisitions of Armenian medieval architecture, thanks to which the latter obtained world recognition, while the secular architecture also has its particular place beside it and the palace building is the one of its important spheres.

Investigators have touched upon mainly the palaces built only in central districts of Armenia from the earliest times up to the 14th cent. It is obvious that these investigations do not reflect the whole picture of the historical development of the sphere in regard to chronology and territory and they need to be enlarged and enriched on account of investigation of monuments built in other districts of Armenia in different centuries. Numerous monuments of this kind, i. e. the palaces (*aparak* in Armenian) of *meliks* (local Armenian mountain chieftains) built in the late Middle Ages have been maintained in Artsakh and Siunik and mainly have not been researched in the appropriate literature and there is no all embracing description of the time of their construction and of architectural value.

This investigation is devoted to *melikal* palace-fortresses preserved in their principal residences located in territories of provinces of Artsakh and Siunik of medieval Armenia. These palace-fortresses located now in the historical territories of the provinces of Artsakh and Siunik in the Republic of Armenia, Nagorno-Karabakh Republic (NKR) and neighboring regions, have been built in 15th-18th cent., when Armenian principalities of *meliks* were formed and survived.

Historical information relating to palaces of *meliks* are preserved in lapidary inscriptions ("Divan for Armenian Lapidary Inscription" a series of books) and archive documents ("Armenian - Russian relations in the 18th cent." a series of collection of documents), and palaces are described and mentioned in numerous topographic and historiographic works (Sarkis Jalalians, Haykuni, Makar Barkhudarians, Raffi, Yervand Lalayan, Leo, Morus Hasratian). A small part of palaces is briefly described in the architectural literature. Investigations concerning to this sphere were used when questions of the history of Armenian *melikal* principalities had been touching upon in regard to the dating of monuments (G. Hovsepian, Abgar Hovhannissian, Ashot Hovhannissian, A. Abrahamian, P. Harutyunian, B. Ulubabian, M. Nersissian, K. Ghahramanian and others). Nearly a score of monuments of palace-architecture of Artsakh and Siunik are represented, dated and comparably discussed by the author in the book abound in measurements, materials based on facts of materials of various functional assignment. Based on the historical-geographical environment, the nearly uninterrupted process of their erection is proved, architectural compositional peculiarities, typological variants, genealogical roots, architectural parallels and relations are exposed and restoration of preliminary compositional forms is proposed.

PREFACE

a. Historical review: Provinces of Artsakh and Siunik of Mets Hayk (Greater Armenia) are situated in the eastern side of the Armenian plateau, south to the Arax river and mountains surround them from north-east to south-east. In the Middle Ages Artsakh was also known as Khachen and since 15th cent. "Karabakh" name has rather been used as a collective name of the "Eastern Sides of Armenia" of Armenian country. Siunik-Sisakan was also known to different names, it was named "Vayots Dzor," "Baghk" or "Kapan" in the Middle Ages and "Zangezur" later.

Mountainous rivers and their tributaries flow through the territory of the region and the mountain masses surrounding their valleys have often formed geographical borders between local feudal formations. Since the most ancient times natural dams of the plateau, comfortable places of the fortresses and defended settlements and other geographical conditions have contributed to permanent development of human dwelling and cultural-building life.

Since the earliest times political histories of Artsakh and Siunik have been linked too each other and have had common peculiarities — emphasized ethnographic and dialect communities of Artsakh-Siunik (Karabakh-Zangezur) are well known.

Being formed as separate provinces in the Arshakuni Armenian realm and after its division in 378 Artsakh and Siunik have submitted to Persia. Since the collapse of the realm in 428 these provinces have been involved in the principalities of *marzbans* (local governors) of Persia during the 5th-6th centuries and in the Arabic "Arminia" police during the 7th-8th cent. During 5th-7th centuries the realm of Aranshahiks has been created and survived in Artsakh and has been restored in Khachen and Dizak in the 9th cent. Then the realm of Aranshahiks together with Siunni principalities of Siunik have passed under the superiority of Bagratuni Armenian realm. Principalities of Upper Khachen and Lower Khachen were created at the beginning of the 10th cent., realm of Parisos, realm of Baghats-Kapan proclaimed in 987 in Siunik also had submitted to the realm of Ani.

Principalities of Artsakh and Siunik lived a new upsurge in 13th-14th cent. in the pan-Armenian Zakarian principality created after the liberation of the country from Seljuk-Turks. During this time their principalities were under the rule of Tatar-Mongols.

Princely houses of Vakhtrangians, Dopians and Hasan-Jalalians in Artsakh-Khachen, princely houses of Orbelians and Khaghbakian-Proshian in Siunik-Vayots Dzor achieved great upsurge and acquisitions in political, cultural and construction life of the region. The latter principalities were partitioned under the rule of Tatar-Mongols and subjected to the raid of the hordes of Temour-Leng.

b. The princely palaces of Artsakh and Siunik during 13th-14th centuries: Histories of Movses Kaghanatvatsi and Stepanos Orbelian tell remarkable records and descriptions on the royal and princely palace-castles of the most ancient time of Artsakh and Siunik. The material remnants of the palaces have not been preserved, while the partly preserved monuments of the 13th-14th centuries are more significant, because they obviously express once more the secular direction of the architectural-construction impetuous activity of the time and are the result of "the honest competition of princely families in the building life" (G. Hovsepian). The prominent princes have become known thanks to their architectural great deeds during the competition and have built their residence-palaces or castles which used to be named "darapasner (darapases)" in the Middle Ages. The palace-castle of Hasan-Jalal Prince in Khokhanaberd fortress-settlement (13th cent.), the palace-castle of Vaghtangians in Dadivank (12th-13th cent.), the palace-castle of Smbat Orbelian in Yeghegis (13th cent.), the palace-castle of Prosh Khaghbakian in Srkghunk (13th cent.), palaces-castles of Tarsayij Orbelian in Yeghegis (1274) and Arpa (13th cent.), the palace of Chessar Orbelian in Hors (14th cent.) were "darapasner" of this kind. The diocese palace-"cathedral" (1211) of Dadivank that is standing up to now also should be considered the one of the above mentioned palaces-castles.

c. Melikal principalities of Artsakh and Siunik in 15th-18th centuries: As provincial small principalities, principalities of *meliks* have formed and survived in the 15th-18th centuries in different conditions of political fall and muddles of the whole country. *Meliks* were submitting to the Shah of Persia but they had unlimited rights in their provinces. "The Armenian national power was centralized within the *meliks*" (Leo) who were obliged to be just and take care of building life, as well as they were entitled to a right of having an army.

Armenian *melikal* principalities have formed and acquired legal, political weight during the period of the disastrous rule of Koyunli Turkmens in 15th-16th centuries and Persian-Turkish wars at the beginning of the 16th century. The principality of *meliks* was first recognized during the tenure of Persian King Jahanshah (1437 - 1467) and then it has been approved and taken a normal turn since 1603 by edicts of Shah-Abbas the First (1587 - 1629). Principalities of *meliks* have formed in the partitioned proprietorships of the former principalities and have often been headed by heirs of princely families who were the owners of these lands (B. Ulubabian).

Melikal principalities of Sodk and Tzar have been formed in the halves of the 15th cent. in Tzar-Upper Khachen, the owners of which were Melik-Shahnazarians originated by Dopians and their kinsmen, while in Lower Khachen the principality of *meliks* Hasan-Jalalians of Khachen was formed. The principality of Melik-Beglarions of Gulistan has formed in the north east of Upper Khachen in the 17th cent. And the *melikal* principality of Jraberd's Melik-Israyelians has formed in the north of Lower Khachen. In the meantime, one branch of the Melik-Shahnazarians' kin was established and founded a new *melikal* principality in Varanda. Melik-Yeganians, the descendant of the old owners of the province have created their new *melikal* principality in Dizak.

Melik-Haghnazarians, the descendents of Siunik's Khaghbakian-Proshians have established the *melikal* principality of Kashatagh in the 15th cent. And *melikal* principalities of Angeghakot, Tatev, Bek, (Halidzor) have formed in the 17th cent. The Armenian national liberation struggle has begun with an active participation of Armenian *melikal* principalities at the end of the 17th cent. And it entered into a new phase in the heroic combats of Artsakh's *sghnakhs* (mountain military groupings) and of Siunik's rebellion (1722 - 1730) and in negotiations with the Russian court in the first three decades of the 18th cent. In 1727 Tahmaz Shah the Second has recognized the dominion of Davit-Bek in Ghapan and Nader Shah (1732 - 1747) has approved the federation of Khamsa's five *melikal* principalities of Gulistan, Jraber, Khachen, Varanda and Dizak in Artsakh headed by Melik-Yegan of Dizak.

Using the interior irreconcilability between *meliks* of Artsakh and cooperating with Varanda's Melik-Shahnazar the Second, by the reason of whom the irreconcilability had arisen, a head of Turkish tribe named Panah succeeded to get firmly established in the place of the old town (Shahbulagh) of Tigranakert of Artsakh and then in the fortress of Shushi of Varanda, founding the first principality of a different tribe in Artsakh, that was the khanate of Shushi or Karabakh.

In the second half of the 18th cent. the national-liberation struggle of *melikal* principalities of Artsakh took a new upsurge and Armenian-Russian relations took a new active turn as a result of which according to the Russian-Persian treaty of Gulistan first (1813) and of Turkmenchai then (1828), Artsakh and Siunik together with other provinces of Eastern Armenia were united to the Russian empire.

d. The construction prerequisites of palaces of meliks: The voluminous construction of *meliks* in the late Middle Ages is closely linked to the building and construction work of that period of time on one hand, and political unstable and unprotected situation characteristic of that period on the other hand, when the problem of defence capability was very important. New works of fortifications building in the fortresses, fortresses-settlements and fortified monasteries began in the 15th-16th cent. and took a large turn in the 17th-18th cent. in the *meliks'* domains that were a permanent subject to incursions of Persian, Turkish tribes and those of Turkish origin. The mass construction of palaces, i. e. *melikal* fortified palaces in nearly all the residence-settlements of *meliks* of Artsakh and Siunik began during this period and in these conditions. During this period the marked number of castle-palaces is based on the existence of numerous small and large *melikal* principalities, each of which had its residence-center or centers and each center - its palace or palaces. In addition, beside the noble *meliks*, heads of villages and prominent *yuzbashi*-leaders in the liberation fights who had received a title of *melik* also had their palaces.

The political weight, economic capabilities and participation in the liberation struggle for the country and in cultural-construction life of the owners of the castles-palaces were essential prerequisites in the affair of the construction of castles.

Based on historical evidences and existing monuments, the picture of the *melikal* palaces is the following:

Tzar's and Sodk's Melik-Shahnazar the First and his kinsmen had palaces in Akanaberd (15th-16th cent.) and Mets Mazra (16th - 17th cent.), Kashatagh's Melik-Haykaz the First and his successors - in Kashatagh village (15th cent.) and Khnatzakh (16th cent.), Dizak's Melik-Yegan - in Togh settlement (1737), owners of Gulistan - in the fortress of identical name (17th - 18th cent.) and Horekavan (Melik-Tamraz - in 1727 and Melik-Hovsep - in 18th cent.), Abraham Sparapet's (commander-in-chief in Armenian) son Hakob in Gulistan village (1722), Jraber's Melik-Israyelians in the fortress of the same name (17th - 18th cent.) and Kaghakategh fortified settlement (17th 18th cent.), Melik-Adam of the same kin - in Mokhratagh village (1771), Melik-Alaverdians - in Gulatagh village (1799), Varanda's Melik-Shahnazarian Melik-Baghi, Melik-Husein the First and Melik-Shahnazar the Second - in Avetaranots (18th cent., 1786), the same family - in Shushi (18th cent.), Melik-Dolukhanians of the same province - in Tukhnakal village (18th cent.) and Avan Sparapet - in Shushi (18th cent.), Melik-Barkhudarians of Tatev's *melikal* principality - in Togh village (1783) and Melik-Paramazians in Khndzoresk (18th cent.).

According to indirect data, palaces have been built in Angeghakot, Brnakot, Bekh, Goris, Tatev, Barsum, Voskanapat, Khachakap and Getashen residence-settlement of *meliks*.

Although the large part of these monuments is ruined now, they give an opportunity to present the architecture of palaces of *meliks* in the Middle Ages thanks to scientific investigation.

MELIKAL PALACES

1. The palace of Akanaberd (pl. 1) is situated in the citadel of Akana fortress-settlement, in the northern side of Akanaberd village of the district of Martakert of the NKR. According to the historical- bibliographical information, the palace is dated back 15th - 16th cent. and refers to the

one of descendents of families of *meliks* originated from Dopians princely house, as their residence-center. It consists of four adjoined halls with an rectangular plan surrounded by fortress walls and of a vestibule-corridor on their frontal part. It is remarkable with its tight and precise plan created with a compositional pivot of double *glkhatuns* (domed room) and defence peculiarities.

2. *The palace of Kashatagh (15th cent.)* (pl. 2-3, I) is situated on the left bank of Tziternavanits tributary of the Aghavno river in the district of Kashatagh (Lachin). It refers to Melik-Haykaz the First (1450 - 1520), the founder of *melikal* principality of Kashatagh and is dated the end of the 15th cent.

It is built on the slope of a hill, on the altitude created with brace walls. It consists of three smoothly covered, adjoined rooms, a colonnade arched hall and a two-storied vaulted hall adjoined to them from the west and the *melik's* flat is on the first floor and the open upper hall — the summer reception-throne hall — of Melik Haykaz is on the second floor.

The compositional form created with a colonnade and two-storied hall of the fortified palace is the oldest and most entire one among the similar monuments.

3. *The palace of Khnatzakh* (pl. 4) is among the dwelling structures in Kashatagh village of the region of Siunik of the RA. Khnatzakh became a *melik*-residence at the beginnings of the 16th cent. during the tenure of Melik-Hakhnazar, the son and successor of Melik-Haykaz the First. According to an epitaph dated 1551, Melik-Hakhnazar has ruled and died here, and the palace is dated 16th cent. Two entire constructions — the two-storied hall and the *glkhatun* covered by wood — as well as the remnants of the fortress walls have been preserved from the former entire building. Traces of structures adjoined with the *glkhatun* from two sides and niches of the facade walls evidence that a row of rooms adjoined by arched hall has existed here. The *melik's* flat is on the first floor of the two-storied hall and the summer reception-throne hall on the upper floor.

The castle is a unique monument of the palace-building of the 16th cent. And together with the castle of Kashatagh presents a compositional peculiar type.

4. *The palace of Khndzoresk (18th cent.)* (pl. 5, II) has been situated on the site of the village of Hin (Old) Khndzoresk of the region of Siunik of the RA, in a dwelling building on a slope of a mountain. The ruins of the monuments have been preserved in a comparably entire situation up to 1930s and had the repair inscription of Melik-Paramaz dated 1836.

Separate fragments of the construction have been preserved up to 1960s. According to the preserved descriptions and photos, the castle-palace has had departments covered by stones and all facts evidence that it has been built at the least in the 18th cent. during the tenure of predecessors of Melik-Paramaz. The castle has exactly had a few stone *glkhatuns*, a two-storied vaulted hall with an open upper reception-hall, other vaulted halls with a colonnade arched hall adjoined to the latter.

The composition of the castle-palace has mainly repeated the common resolutions of the two former monuments, belonging to the same type.

5. *The palace of Togh (1737)* (pl. 6-8, III) is situated in the central part of Togh village of the district of Hadrut of the NKR. The gate of the main wall entrance, two vaulted rooms and the two-storied reception-hall, other attached constructions and fragments of the fortress wall have been preserved and are involved in dwelling buildings built in the 19th cent.

According to the building large inscription of the entrance of the reception-hall of the second floor, the castle was built as a residence-palace of the reigning *melik* of Artsakh in 1737, during the tenure of Melik-Yegan of Dizak (1716 -1744) who had been approved as the prince of princes of five Armenian *melikal* principalities of Artsakh by Nader-Shah. Fragments of the castle preserved up to now show that it has been a large and walled building with circumference construction of the site. The gates with strong arched props and the reception-hall that is the most remarkable part of the palace are prominent here. Though the latter has communities with the reception-halls of *meliks* of Siunik, it is very special and represents a new variant of that remarkable composition.

6. *The palaces of the fortress of Gulistan* (pl. 9-10, IV-V) are in the west from Gulistan village of the district of Shahumian of the NKR, one of them is in the citadel of the fortress attached to the top of the tremendous rock in the opposite of Mrav mountain, and the other is on the ruins of the fortress-settlement spread on its southern slope, on the bank of the Inja river.

6a. *The citadel-palace (17th-18th cent.)* has been the residence of the rulers of the province of Gulistan since the most ancient times. Historical-architectural observations show that it, together with the fortress, has been fully built and fortified since the 17th cent., then in 1720s it was rebuilt and became the main foothold of Abraham Sparapet, the commander of the *sgnakh* of Gulistan, and of his commander-brothers who had become known in the national-liberation struggle. Since the halves of the century it has been fortified during the tenure of Melik-Hovsepian, his successors, continuing to remain the one of the impregnable centers of the liberation combat of Artsakh. The Russian-Persian treaty of 1813 has been signed here.

The general form of the plan is a subject to margins of rocks surrounding the site and consists of rows of rooms that are attached to the wall and divided by a corridor from the east to west. The rooms are two-storied and covered with wood. The large, two-storied hall that is the major construction of the house of *melik* and the *glkhatun* (the room of guards) in the opposite of it have been preserved on the margin of the rock.

The citadel-castle is the most entire one from the small number of monuments that have been preserved up to now and gives imagination on the one of the variants of fortified palaces of *meliks*.

6b. The small palace (18th cent.) is a building with a rectangular plan, four towers and is closed by walls and consists of an interior yard and compartments of the same size in its east side. The central compartment has been a vestibule with an open facade and the edge ones - vaulted halls. This small castle built at the foot of the fortress is not comfortable for dwelling in winter and probably it has served as a temporary settlement for the summer rest of the *melikal* family.

7. The palace of Gulistan village (1722) (pl. 11-12, VI-VII) is situated in Gulistan village of the district of Shahumian of the NKR and it was the one of centers of the *melikal* principality of the same name. The building inscription of the monument preserved in the center of the village evidences that "the castle was built by Hakob, the ruler of the village and the son of Abraham Sparapet, in 1722." The previous composition of the castle has been mainly preserved. The castle-palace consists of a closing vaulted, domed *glkhatun* with an aperture in its roof and two rooms of equal length and adjoined from the two sides to each other. Each of the rooms has a separate vestibule-corridor. The vestibule of the *glkhatun* on the main facade reconstructed now has been colonnade and arched from the very beginning and the vestibules of the rooms have had arches opened to the yard.

The palace with the preservation of the clear and compact entirety created around the compositional pivot of the stone *glkhatun* represents a great value in the typological row of similar monuments of the end of the century.

8. Palaces of Horekavan (pl. 13-17, VIII-IX) are situated in the 5-6 km north from Talish village of the district of Martakert of the NKR, beside the Horeka or Gikho monastery, on the ruins of former residence-settlement of *melikal* principality of Gulistan.

8a. The first palace (1727) is situated in the opposite of the monastery and according to a building inscription preserved up to now, it was built in 1727 during the tenure of Melik-Tamraz of Gulistan and his companion-in-arms, Horekavank's leader Paron Father Ohan. The castle-palace has been a complex with a small number of constructions directed at the interior yard and with walls forming a rectangle in the plan and fastened by circular towers in their corners. The fragment preserved up to now consists of three vaulted compartments of the same size, the middle one out of which is a vestibule and the edge ones are rooms with entrances opening from it.

Being located near to the eastern borders of *melikal* principality, the palace has mainly been built for defence objectives.

8b. The second palace (18th cent.) is built in the lower side of the slope of the hill of Horekavank and is preserved incomparably well. It is dated to the half of the 18th cent. and refers to Gulistan's Melik-Hovsep, one of the leader-fighters of Armenian liberation combat.

From their width the entrances of the pyramidal, walled castle with a rectangular plan opened to the interior yard through which the complex is divided into two groups of rooms. The base southern wing consists of two domed *glkhatuns*, two margin vaulted halls, an arched hall along their facade and four other vaulted rooms adjoined from the east. The row of rooms of the northern wing is directed at the yard along the facade and consists of a central open and smoothly covered hall, two vaulted halls adjoined to it.

The palace-castle is prominent with its exact plan and volume-spatial compositions, separate confrontation of dwelling, supplementary and solemn parts, steadfast processing of the facades looking onto the yard, peculiarity of tromp domes of the *glkhatuns*, characteristic description of the fortress-palace and it has an exclusive role in the affair of reveal of the general architectural value of *melikal* palaces.

9. The palace of Mokhratagh (1771) (pl. 18-20, X) is situated 3-4 km west from Mokhratagh village of the district of Martakert of the NKR, on the place of Hin Mokhratagh village that was the residence of the *melik* of the province Jraberd, beside the Innmas monastery.

According to the building inscription, that is not preserved now, this "house with beautiful arches and pictures has been built by reigning Melik-Adam in 1771" who was devoted to Artsakh's liberation and sovereignty struggle.

An oblong building that hangs out with its volume from the initial composition has been adjoined to the eastern wall in the same century.

The rooms of the previous composition are disposed in two rows forming a rectangle towards the yard and are grouped around the four arched and colonnade vestibules, from which 2-3 vaulted rooms of different sizes open.

The stress of the complex is the *glkhatun* and it is covered by an octahedral pyramidal dome. The construction added to the opposite side of the row of the *glkhatuns* consists of a central open and smoothly covered hall directed with its length at the yard, and of two margin vaulted halls.

The palace with the number of its rooms, comparably total preservation of the previous composition and stressed defence nature is one of numerous patterns of *melikal* fortified palaces, and represents this compositional type very characteristic of this period.

10. The palace of Kaghakategh (17th-18th cent.) (pl. 21-24, XI) is situated 2 km west from Maghavuz village of the district of Martakert of the NKR, in the center of the other known fortress-settlement named Kaghakategh or Mayrakaghak of Jraberd province.

The reconstruction of the castle-palace traditionally refers to Melik-Adam, while the historical-architectural examination finds out that before it in the 1720s during the tenure of Jraberd's Melik-Yesayi, a prominent participant of the struggle of *sgnakhs*, it has been restored-replenished on the remnants of *melikal* palace of the 17th cent.

The wood-covered ten rooms of the nearly same kind and characteristic of this period through which the interior yard and rectangular plan entirety of the construction become common, are separated in the ruins of the castle. The vaulted throne-hall having a niche and windows looking onto the ravine and two two-storied cells, the ground-floor of which links to the ravine through a secret track are prominent monuments.

The preserved remnants give an opportunity to imagine the plan and volume-spatial compositions of the castle-palace which are prominent with beneficial resolution of dwelling and defence problems in the difficult place and with architectural peculiarity.

11. The palace of Jraberd (17th-18th cent.) (pl. 25, XII) is situated in the citadel of the fortress embracing the mountain mass on the bank of the Tartar river and on the left bank of its Trghi tributary, in the region of Martakert of the NKR. Based on the architectural communities of the preserved ruins and other castles-palaces of *meliks*, it should be dated 17th - 18th cent., the period of the existence of the *melikal* principality of Jraberd.

The citadel-palace is very irregular in the plan and from the outside repeats the outline of the rocks edging the place. It consists of wood-covered rooms attached by walls along the two sides of the entry.

The monument is a unique one among the monuments of the simplest type and together with Gulistan's citadel-castle represents a particular fastened variant of *melikal* palaces.

12. The castle of Gulatagh (1799) (pl. 26, XIII) is situated in Gulatagh village of the district of Martakert of the NKR and its fragments have been preserved in the base walls of the school of the village. At the end of the last century the castle has had a building inscription dated 1799 and has consisted of five vaulted two-row rooms with a rectangular plan and is included in pyramidal walls. Now the two semi-demolished towers and some fragments of the lower rows of the exterior walls remain.

The palace is one more pattern of a rectangular *melikal* palaces having four towers.

13. Palaces of Avetaranots (pl. 27-28, XIII) have been situated in Avetaranots village of the district of Askeran of the NKR and have formed a large palace complex in the residence-citadel of Varanda's Melik-Shahnazarians.

13a. The first palace (18th cent.) has not been preserved and is not dated. But the investigation shows that it has been erected during the tenure of Melik-Bagh the Second, in the first quarter of the 18th cent. and as the eye-witnesses evidence, it has consisted of two stone *glkhatuns* disposed in one line, vaulted halls and other buildings. The information on this large complex, fragments of which have been preserved up to the beginning of the 20th century, evidence about the traditions of *melikal* palaces with *glkhatuns* and represent a great value.

13b. The second palace (18th cent.) has not been preserved, either, and it is known that it has been demolished at the end of the last century. According to mentions, it has belonged to Melik-Husein the First, i.e. it has been built after the previously mentioned palace until 1736, before this prominent *melik* was died. Being built on the top of the rocks in the western side of the village, the castle together with the latter has supposedly been demolished totally.

13c. The third palace (1786) is the only preserved castle-palace in Avetaranots while it was demolished very much. The building inscription that is not preserved up to now says: "Seyin-Bek, the son of Melik-Shahnazar, has built this palace, 1786." Only one entire and one semi-demolished *glkhatuns*, as well as the remnants of the halls, arched hall and wall of the building out of the three *glkhatuns* forming the base composition of the palace and vaulted halls adjoined to them, have been preserved.

The preserved *glkhatun* has a closing vaulted, domed roof with an aperture and is prominent with its two big and arched fire-places built in the side wall.

The palace complex of Avetaranots is a matter of great interest in the history of the sphere not only because of its unique compound of three castles but also of the existence of two exclusive *glkhatuns* within the one of them and two within the other.

14. Palaces of Shushi (pl. 29-30, XIV-XV) are situated in the south-eastern part of the town and are not far from each other. They have slipped of Armenian researchers' attention, while Azerbaijanians presented them as palace-castles of khans, supposedly referring one of them to Panah Khan or Ibrahim Khan and the other — to Mets (Great) Khanum (Kara Beyuk Khanum), the daughter of the latter.

Nevertheless, the historical-architectural examinations show that the construction is not anyhow related to the Muslim khans ruled in the town in the second half of the 18th cent., but it is the result of the building activity of Armenian *meliks* in that period.

14a. The first palace (18th cent.) is situated on a hill of the south-eastern side of the town and according to its four-tower composition with a square plan, it has existed as an independent defence structure before the reconstruction of the town-fortress, during the tenure of Panah Khan ruled here in 1750 - 52. It is shown that just this fortified palace is the newly-constructed palace of Karaglukh in 1724 by the commander of "sgnakh of Shosh," Avan Sparapet which is mentioned numerous times in the documents of the beginning of the century. In addition, the place of the monument is known with a name of "Amarat of Avan." The castle has later been inherited by Varanda's *meliks* and then Shushi's khans.

From the outside the monument is standing, the buildings attached by walls are only demolished, while remnants of walls and the vault have been maintained. The only entrance is on the northern side and is fastened with a vaulted room coming out from the wall.

The palace-castle is one more pattern of *melikal* palace-fortresses with simplest four-tower composition and belongs to the same sub-type of Horekavan's first and Gulatagh's castles.

14b. The second palace (18th cent.) is situated a little south-east from the first one, on the edge of a ravine. With its general sizes and fortified composition, it nearly repeats the former one and with its architectural resolution it is very close to the overspread forms of *melikal* palaces in the 18th cent. So it also belongs to the period before establishment of khans in Shushi and has probably been built in the second quarter of the 18th cent., during voluminous building activity of the *meliks* of Varanda's (including Shushi) owner Melik-Shahnazarian kin. Undoubtedly, the castle is the one of the "two stone houses of the estate list of the further bequest of Melik-Jumshud mentioned in one of historical records of 1780s. So it is the remarkable evidence of the right of the real owners of Shushi."

The rectangular plan entirety, the right wing of which consists of the palace with corner circular towers, is constructed with rows of rooms in the right and left sides of the yard located in the opposite of the entrance.

Three compartments are built along the whole length of the wall. The central compartment is fully open and the edge ones are vaulted halls of the nearly same size and have windows looking onto the yard. The opposite wing has had a composition similar to the former but its margin halls also have had vaulted two rooms attached to each other.

The two newly-known castles of Shushi evidence the history of the initial formation of the town-fortress and with their compositions characteristic of *melikal* fortified palaces re-affirm the tradition of their construction by Armenians of Artsakh in the late Middle Ages.

15. The palace of Tukhnakal (18th cent.) (pl. 31, XVI) is situated on the site of Tukhnakal village of the district of Askeran of the NKR. The monument refers to Melik-Dolukhanian family who are mentioned in records of the 19th cent. as a known noble family in Varanada. The compositional community of the castle-palace with the *melikal* palaces of the 18th cent. evidences that it has also been constructed at the ends of the same century during the tenure of Melik-Dolukhanians ruled in this village of Varanda.

The building preserved up to now forms a rectangular entirety in the general plan and consists of closing vaulted *glkhatun*, vestibule and two edge vaulted rooms along them.

The castle-palace is a latest period's monument of the *melikal* palace with *glkhatuns* and belongs to the chronological row of this remarkable, compositional type.

16. The palace of Togh (1783) (pl. 32-33, XVII) is situated in the north-eastern side of the St. Gevorg church, in Togh village of the region of Siunik of the RA. According to the maintained building inscription, "this palace was built by Melik-Barkhudar's son Davit-Bek, in 1783" who is mentioned in other records of the same century as one of the active participants of the liberation struggle of the end of the century.

The palace consists of one-line two adjoined vaulted halls on their both sides and an arched hall of the facade looking onto the yard. During further repair the latter has been partly closed by two-storied rooms and in the lintel of the entrance of the first floor of the one of them the slab of the building inscription has been hewed and adapted.

The complex has had walls surrounding the yard and the remnants of the walls have remained under the nowadays additional constructions.

The *melikal* palace of Togh is the only preserved monument of the composition built with stone *glkhatuns* in Siunik and evidences that this type has also been used for traditional aims in the same period of time.

COMPARABLE EXAMINATION

A. BUILDING: According to the location in the building vicinity, *melikal* palaces are divided into two groups:

1. palaces of fortresses;
2. palaces of settlements.

The palaces of fortresses have been built as citadels forming a continuing part of defence and other buildings of the *melikal* residence-fortresses and become the compositional kernel of the architectural complex. In the preserved two monuments (Jraberd, Gulistan's fortress) being involved in the common system of the defence structures of the fortress, the citadel-fortresses are not independent and complete complexes with very certain borders and have combined the roles of the *melikal* palaces and foothold-stations of troops.

The citadel-castles had minimal conditions and had no relation to and were far from the houses of the people and spiritual cult centers. And since in the everyday life the *meliks* were communicating with the people's mass strata and church, their house-palaces have been built mainly in settlements.

As palace-fortresses of the local ruler, the palaces have been built in the central part of settlements, not far from the main roads and a church building and have been separated from the houses of peasants with their prominent location. The public center of the *melikal* settlement has formed around the castle-church architectural complex and *melikal* family cemetery, source, bath-houses, trade and entertainment squares (Avetaranots, Horekavan, Gulistan, Mokhratagh, Kaghakatagh) were not far from the public center. Sometimes a few castles forming a palace and defence complex, have been built in the same settlement (Horekavan, Shushi, Avetaranots). The *melikal* palaces have mainly been the defence point, the special citadel of the residence-center, and they have also been called fortresses for this reason (Kashatagh, Kaghakategh, Mokhratagh, Horekavan, Gulatagh, Shushi).

B. COMPOSITIONAL PECULIARITIES: As a rule, the castles built on eastern inclined slopes of the settlements have been enveloped complexes and their major facades are directed at the ravine and the back sides are deepened into the slope, their interior eminence yards are built with a brace wall. The general plan of the complexes has mainly been enveloped in rectangular or quadrangular walls which have been fastened by hollow towers. The complex is circumferential, the interior yard has been surrounded by semi-underground and wall-attached rows of rooms, the entrances of which are from the vestibules. The castles mainly are one-storied and sometimes have a two-storied part, they have been enlightening through apertures or small windows looking onto the yard and they mainly had stone roofs.

Architectural-compositional communities of *melikal* palaces are emphasized especially in typological resolutions of separate compartments - *glkhatuns*, halls, vestibules, upper halls, open halls - and of other elements.

Considering the type of the general hall forming the applicable and compositional kernel of the complexes important among their common peculiarities, the monuments may be divided into three groups:

- a. Palaces having two-storied halls (Kashatagh, Khnatzatzk, Khndzoresk, Togh);
- b. Palaces having *glkhatuns* (Akanaberd, Horekavan's second castle, Mokhratagh, Gulistan, Togh, two castles of Avetaranots, Tokhnakal);
- c. Palaces of other types (Kaghakategh, fortress of Gulistan, Jraberd, Horekavan's first castle, Shushi's two castles, Gulatagh).

a. The palaces having two-storied halls have been built in Siunik in 15th - 16th cent., then they have partly been applied in the Artsakh's complexes of the 18th cent. Kashatagh's, Knatzakh's and Khndzoresk's castles-palaces are characteristic of it - the architectural compound of the complex of the three castle-palaces, formed of the combination of two and one-storied buildings and the arcade and an elevated open vaulted upper hall are stressed in the general facade and volume silhouette. The two-storied hall is especially typical which is the compositional stress of the palace with a *melikal* flat on its first floor and reception-throne hall on its upper floor. Being the most ancient ones among the *melikal* palaces, these monuments markedly bear the direct influence of rich traditions of peasants' houses and have simplest features of a defence structure.

The compositional peculiarities of a two-storied reception-hall are specifically displayed in the palace of Togh (1737) and in a fragment of the castle of Mokhratagh (1771).

The solemn-palace nature of the entire building is stressed in the castles having a double-storied hall or an open upper reception-hall which was based on the comparably legal high position of their owners in the political life of the country.

b. The palaces having *glkhatuns* are the most over-spread monuments of the 18th cent. and they mainly have an exact dating. The stone *glkhatun*, i. e. the central stone vaulted hall with a quadrangular plan and being enlightened through an aperture, has oblong and vaulted halls on its two sides and an arched hall on the frontal side, as a rule, and it is the pivot of the plan and volume-spatial compositions of the complexes of this type. Besides the castles having one *glkhatun* (Mokhratagh, Gulistan, Tukhnakal), castles having two attached similar *glkhatuns* have been built (Akanaberd, Horekavan's second, Aveteranots's first castles, Togh), as well as there are mentions about attached three *glkhatuns* (the second castle of Aveteranots). By the way, in one case the *glkhatuns* and halls have separate vestibules and in the other case they have one united arched hall in the front of them.

The most characteristic peculiarity of these monuments is the totally stoned roofs and the peculiar forms of the roofs of *glkhatuns* are prominent among them. The roofs of the *glkhatuns* have sizes of 7x7m and are upon the walls forming a base quadrangle. They have a view of closing vaulted pyramidal domes in Gulistan and Tukhnakal and the tromp variant of the dome with semi-circular and cathedral-tower vaults are applied in Horekavan and Mokhratagh (probably in Akanaberd). The *glkhatuns* are enlightened through apertures and have no other gaps, besides the entrances.

The two halls of the *glkhatuns* which are adjoined from the two sides and are often linked by the entrance have nearly similar and typical construction.

The balconies have a simplest resolution and have one-arched, two-arched or three-arched facades (Gulistan, Mokhratagh, Tukhnakal) and the most complete variant is the arcade (NP) adjoining the four-side pylons (Horekavan, Togh, Aveteranots). *Glkhatuns*, halls and balconies are the dwelling part of the *melikal* palace and in large complexes (Horekavan, Mokhratagh) in the opposite of them there is an open hall for reception and other solemn ceremonies which has two attached halls on its two sides.

c. Palaces of other types: These castles distinguish themselves with emphasized defence peculiarities and some of them have wood covers (fortresses of Gulistan, Jraberd, Kaghakategh). Fortresses of Gulistan and Jraberd have a simple lay-out by the reason of the conditions of the place and for defence objectives.

Thanks to the high brace wall in width of a ravine in Kaghakategh the resolution of the lay-out of the citadel-palace is in the rectangular form with evenly arranged rooms around the yard. The windows and balconies of the rooms look onto the valley of the ravine.

The four-tower palaces having a rectangular lay-out form a peculiar sub-type (first palace of Horekavan, palaces of Shushi, Gulatagh, small fortress of Gulistan) and with their stressed defence peculiarities, grouping of rooms covered with stone and adjoined by walls, as well as volume resolutions do not differ from the complexes having *glkhatuns*.

C. MEANS OF ARCHITECTURAL DECORATION are very scanty and the architectural expressiveness of the monuments is very simple and is mainly created with volume-spatial composition, characteristic of some monument covered by stone, with contrasting composition of roughly hewed walls and smoothly hewed arched embrasures, application of the simplest ways of portals and silhouette harmonious to the vicinity.

To emphasize the legal-political, public and social high position of *meliks*, their castles have been built on the prominent places of the residence-settlements, and with their exclusive sizes and number of rooms, regular planning resolutions and processing of facades they have differed from the houses of usual peasants. The disposition of household niches and fire-places has been considered important.

D. BUILDING ART

Organization of Building Works: Building inscriptions witness that the *meliks*, the owners of the palaces have borne the whole building expenses of the palaces (Togh, Gulistan, Mokhratagh, Togh, Aveteranots). As it is known, the subjects of the *melik* were obliged not only to pay taxes and tributes, but also a few days to sow, mow and carry out the works free of charge for the *melik*. Thus, both the paid work of the mason-craftsmen and of the subjects' free of charge participation in the voluminous works (preparation of the locality, supply, conveyance of the building materials, etc.) not demanding special skills should be understood under the "to build" or "to be build" words.

The architectural and constructive communities of the monuments show that building work has been specialized during the construction of the *melikal* palaces. That means that the work has been carried out by separate groups of craftsmen. This phenomenon is also characteristic of the cult architecture of the late Middle Ages.

The duration of the construction of palaces is unknown, but their defence nature and the unstable situation of the country assumed that they had been built in a short period of time which is characteristic of the late Middle Ages.

As the data obtained as a result of measurements of the monuments find out, units of measure (foot, inch, cubit, step, etc.) known in the Middle Ages have been used sometimes (thickness of wall, bay of vaults, base sizes of halls and *glkhatuns*, sizes of entrances, windows, niches and of other elements).

Building materials: The basic building material of the palaces is the stone — different kinds of *vordzakar* (a kind of stone) have been used in Artsakh and basalt — in Siunik. The masonry has been mainly carried out with roughly hewed stones and only the stones of embrasures, niches, fire-places (*bukhari*), tromps and corner parts are smoothly hewed which was dictated by constructive and artistic reasons. Wood, as a material for cover, has also been largely used (Kashatagh, Khnatzakh, Jraber, Kaghakategh, fortress of Gulistan). The wood has also been used in construction decking, for centring of arches, vaults, domed vaults, the traces of which are even now noticeable. In the walls and stone overhead covers high-quality mortar has been used as a uniting material. The firmness and solidity of the rough masonry was provided mainly on account of the solid concrete which has turned the masonry into a monolithic mass, coming out through chinks of the stones.

Building constructions, in general, do not differ from constructive forms of the civil architecture of the late Middle Ages and are simpler in comparison with resolutions of the former centuries.

Walls are erected on the ribbon bases the great part of which is disposed on the mountain masses. The ruins show obviously that the bases are laid like the walls, while they are a little wider. The walls are erected by traditional method — regular rows of stones from the outside and rubble concrete from the inside. The height of the hewed and arched stones is 25-30 cm which have diverse grades of processing and hewing. The width of the walls is nearly 0.8-1.2 m, depending on the forms of covers and the material, constructive burden, etc.

Pylons and pillars in *melikal* palaces are used absolutely in arched halls. The pylons had been square and rectangular and were stacked like walls (Horekavan, Mokhratagh, Togh, Gulistan). The pillars erected of a few pieces of stone are also rectangular and their edges are smoothly hewed (Kashatagh, Khndzoresk, Mokhratagh). Pilasters are used in vaulted arches and in piers adjoined to the wall of arched halls.

Embrasures are built very carefully and according to the form of the tympanum, they have two resolutions — horizontal or arched completion. Windows of a few palaces (Kashatagh, Khnatzakh, Togh, Mokhratagh) have horizontal stone tympanum and windows and entrances of a few castles-palaces (Jraber, Kaghakategh, fortress of Gulistan) have wood beams. Arched entrance embrasures are applied most and most of them have sizes of 0.8-1.0 m, the width of their saliences is 20-30 cm which bear the stone of the tympanum and a hewed arch on its edge. The gates with arched bays of 2.5m have the same resolution (Togh, Shushi). The one-bay arches of the balconies have been stacked with two-stepped masonry (Kashatagh, Khnatzakh, Gulistan) and in colonnade halls having comparably little arched bays the second row of the arched masonry has been sometimes stacked with roughly hewed stones after the smoothly hewed arches.

Vaults are the basic resolution of stoned overhead covers. In halls the bay of the vaults is 3.6 — 4.6m (bay of 4m is applied most). There are no vaulted arches in the vaulted covers the reason of which is the small size of the buildings (the reception-hall of Togh is an exception) and the vaults are on the longitudinal walls. Mortar has been used much during the building of the vaults.

Domed vaults have been used in *glkhatuns* which have square plans of 7,0x7,0m at the average and with their construction technique they nearly do not differ from longitudinal vaulted covers. The covers are mainly tetrahedral and pyramidal and have closing vaults (Gulistan, Avetaranots, Togh, Tukhnakal) and have also been largely used in the civil architecture of the late Middle Ages. In regard to the building art of the era tromp domed vaults erected on the square base of the same size are resolved boldly. In the houses of *meliks* the system of tromp passage has been used with a peculiar contrivance — from lower corners of walls of the square the arched tromps immediately (without a drum) pass on the domed vault that is semicircular in Horekavan's two *glkhatuns* and octahedral, pyramidal in Mokhratagh.

Roofs are mainly flat and a little inclined. They have two slopes in their two-storied parts and are pyramidal in *glkhatuns*. Being used for everyday and defence necessities, these roofs have been covered by soil — the rubble concrete filling of covers are rammed and covered with wattle and daub layer and the walls have been completed with simple cornice.

Seismic steadiness of the complexes has been provided thanks to the creation of one united, monolithic and hard constructive system.

Unlike the medieval architectural complexes where the buildings adjoined to each other were separated by seismic junctions and each of the buildings had central or symmetric composition, the complexes of castles-palaces are integrated in common quadrangular lay-out and have constructive unity created with combination of different parts.

So, the *glkhatuns* with central composition together with a pair of adjoined halls and a general gallery form one compact and symmetric compound. The rows of rooms do not have saliences upsetting the frontier and volume community.

The two-storied buildings are separated from one-storied parts and thanks to mass pylons the wall system is protected as much as possible. The vaulted covers are adjoined to each other and the buildings are not stretched horizontally or vertically, etc.

The building technique and constructive resolutions of the castles-palaces of *meliks* supplement the building traditions characteristic of the era and there is a close likeness between them and the building art of Artsakh and Siunik of the late Middle Ages.

E. ROOTS AND PARALLELS OF COMPOSITIONAL GENESIS: The architectural-compositional principle of *melikal* palaces is chiefly linked to general architectural forms of houses of Armenian peasants. There is a plan likeness between all compartments of the castle-palaces and usual people's houses, their wood covers do not nearly differ from each other and stone covers obviously bear the influence of prototypes of wood covers. In particular, it is obvious that the vaulted and arched halls are built after the example of traditional houses and colonnade balconies of peasants, and in domes of *glkhatuns* with apertures wood forms of octahedral, stepped and pyramidal covers without interim piers of peasant *glkhatuns* are incarnated.

The architectural closest parallels are the stone quarters of old and new monasteries of Artsakh and Siunik built in the late Middle Ages (Gandzasar, Dadivank, St. Hakobavank, Yeghisheh Arakial (Apostle), Gndevank, Tatev, Amaras, Yeritsmankants, St. Amenaprkich of Gulistan, Yeghnasar monastery of Getashen, etc.)

The medieval princely castles-palaces of the region which witness the old traditions of erection of fortress-palaces of this type (princely palace of Khokhanaberd, 13th cent.) and existence of central halls with stone domed vaults within them (princely palace of Tzar, 13th cent. palace hall of Dadivank, 1211, princely castle of Hors, 14th cent.) have an important place in the compositional origin of castle-palaces of *meliks*.

Defence constructions of castles and methods applied for defence objectives, i. e. the high walls, circular towers, massive gates, use of roofs of one-storied buildings, rarity or absence of embrasures on exterior facades are the main means which have been used in fortress building from ancient times up to now and in the late medieval fortresses and fortified monasteries.

It is also notable, that there are compositional, constructive and functional very exact communities between the main compartments (*glkhatun*, hall, arched hall, open hall, enveloped yard) of complexes of stone *glkhatuns* and compartments of medieval Armenia's royal and princely palaces (cathedral, hall, square, etc.). T. Toromanian has made remarkable observation on the latter.

The "*imaret*"-palaces of Muslim khans settled down in Artsakh-Karabakh are evidence of architectural stable traditions of *melikal* palaces. Most of the "*imaret*"-palaces have been built in accordance with the forms of palaces of *meliks* and by Armenian craftsmen (Shahbulagh, Aghdam).

F. ARCHITECTURAL RELATIONS with neighboring countries are expressed by noticeable community of certain parts of the *melikal* palaces and Persian and Georgian palace buildings. In this regard the palace-apartments of Armenian merchants of New Julfa (Isfahan) built by Armenian craftsmen after the great expatriation of Armenians organized by Shah-Abbas the First in the beginning of the 17th cent. are prominent. These palace-apartments are adapted with local conditions and have rich and brick composition peculiarities (K. Karapetian, G. Carswell). The most known compositional resolution is the confrontation of the central domed hall with the halls attached from its two sides, which has been applied much in *melikal* palaces having *glkhatuns*. Only certain compartments of *melikal* palaces (upper floors of two-storeyed halls of palaces of Kashatagh, Khnatzakh, Khndzoresk and Mokhratagh, a reception-hall of Togh, open halls of palaces of Horekavan, Mokhratagh and Shushi) have compositional communities with Persian and Georgian palaces.

A little changed compositions are used in a series of monuments of Persian palace architecture of the late Middle Ages (khan's palace in Shaki, palaces of Yerevan's Sardar and Panah khans, etc.), as well as in Georgian palaces (Ninotzinda, Dzaghina).

If these compositions are processed in Persian monuments with another architectural stylistic direction, being not deprived of influence of this style, the Georgian monuments do not have the specific architectural peculiarities of *melikal* palaces. Thus, in regard to their composition, the palaces of *meliks* are very peculiar and can be compared with princely apartments of other countries only with their functional destination.

CONCLUSION

The *melikal* palaces and their building inscriptions are important evidences of the history of Armenian *melikal* principalities. They virtually convince the exact location of residence-centers of Armenian *melikal* domains and historical identity of their rulers. The *melikal* palaces enrich history of Armenian *melikal* principalities with noteworthy information and present activity of prominent *meliks* of that time from a new point of view.

Building of *melikal* fortified palaces has begun in 15th – 16th cent. and been activated in 17th cent. and in the first thirty years of the 18th cent., the years of the upsurge of Armenian national liberation combat. It has largely developed in the second half of a new upsurge of the liberation movement.

Melikal palaces were active centers of Armenian liberation fights and together with fortresses and fortified monasteries, they have played a great role in the affair of survival of Armenians and *melikal* principalities of the region.

Palaces of *meliks* have been built like fortresses and were stone and monolithic which were the main architectural-compositional peculiarities of the *melikal* palaces, based on their role. Due to these peculiarities, the palaces are described as a new type of late medieval defence complexes beside fortresses and fortified monasteries.

Palaces of *meliks* together with cult buildings have formed the public centers of the residence-settlements and the palaces-castles have served as citadels.

Besides dwelling and defence buildings, some of the palaces have also had halls foreseen for receptions and celebrations. The halls have had an important place in volume-spatial composition of the complexes and have often become their main stresses.

The palaces with largest and symmetrical compositions have been built in the 18th cent. In the second half of the century, displaying the architectural and building acquisitions in the sphere, palaces with stone domes and one or two *gikhatuns* have been built largely.

Local traditions of people's dwelling houses and the practice in defence and civil architecture have become the main sources of compositional, artistic and constructive resolutions of *melikal* palaces, while in their certain parts the inheritable tie with the palace building of the former centuries is obvious.

Building of *melikal* palaces was based on the well-awareness and purposeful use of artistic and constructive possibilities of local building materials and the seismic conditions of the region were taken into account.

The preserved ruins and descriptions give an opportunity to restore the former compositions of monuments partly or totally and to retrace their changes.

The palaces of *meliks* evidence that in spite of favorable conditions, during the 15th–18th cent. building of palaces of princely stratum has continued and found new displays in accordance with demands of the era, preserving and representing the traditions of former centuries peculiarly.

Palaces built in 15th–16th cent. convince once more that the building life has not been interrupted in Armenia during this period. Furthermore, it has continued and been displayed to less extent in comparison with the former centuries, conditioning the upsurge of the sphere in 17th – 18th cent.

As valuable monuments of Armenian *melikal* principalities, castle-palaces of *meliks* of Artsakh and Siunik are a vast and pithy sphere of the medieval secular architecture of Armenia and need universal recognition, protection and restoration.

ДВОРЦЫ МЕЛИКОВ АРЦАХА И СЮНИКА

Артак Гулян

Среди достижений армянской средневековой архитектуры, наряду с принесшей ей всемирную известность культовой архитектурой, особое место занимает дворцовое зодчество. Исследователи этой области в основном касались древнейших дворцовых построек центральной Армении, охватывая памятники вплоть до XIV века. Однако, на территории восточных областей Армении — в Арцахе и Сюнике сохранились многочисленные памятники дворцовой архитектуры последующих столетий средневековья (XV-XVIII вв.), большая часть которых еще не охвачена специальной литературой и не датирована, нет и целостной картины их архитектурной ценности.

Монография посвящена исследованию этих дворцов, которые в армянских источниках именуются «апаранками» (дворец-крепость, замок). Они принадлежали властителям нагорных провинций Арцаха и Сюника XV-XVIII вв. — меликам (князьям) и сохранились большей частью в развалинах, на нынешних территориях Нагорно-Карабахской Республики, Сюникской области Республики Армения и сопредельных районов.

Исторические сведения о дворцах меликов сохранились в эпиграфических надписях и архивных документах, имеются многие описания и упоминания в топографических и исторических трудах. Краткое описание части дворцов вошло в специальную литературу.

В связи с датировкой памятников использованы также различные историографические исследования, касающиеся данной эпохи.

На основе подробных обмеров (большой частью авторских), а также других документальных материалов, в книге представлены, датированы и анализированы около двух десятков памятников дворцовой архитектуры позднесредневековой Армении. На фоне историко-архитектурной среды эпохи представлен непрерывный процесс их создания, выявляются их архитектурно-композиционные особенности, типологические варианты, корни генезиса архитектурных форм и архитектурные параллели, предлагаются реконструкции первоначальных композиций.

ПРЕДИСЛОВИЕ

а. Исторический обзор. Области Арцах и Сюник Великой Армении расположены в восточной части Армянского нагорья: севернее Аракса и граничат с тянувшимися с северо-запада на юго-восток хребтами. В средневековые Арцах был известен также под названием Хачен, а после XV в. наиболее распространенным названием становится Карабах. Сюник-Сисакан также был известен под различными названиями: в средние века — Вайоц дзор, Бахк или Капан, позднее — Капан, Зангезур. Местность края изрезана горными реками и их притоками, долины которых окружены горными массивами, часто являющимися границами между местными феодальными формированиями. Природные препятствия, удобные места для крепостей и укрепленных поселений, а также другие географические условия,

издревле способствовали постоянному росту числа поселений и культурно-строительной жизни в этих областях.

Политическая история Арцаха и Сюника с древних времен была связана общими ниятиями, общеизвестно подчеркнутое этнографическое и диалектное сходство Карабаха и Зангезура.

Арцах и Сюник в качестве самостоятельных областей сформировались в составе Армянского царства Аршакидов, после раздела которого в 387 г. подчинились Персии. После падения царства в 428 г., в V-VI вв. они вошли в подчиненные ей марзпанства, а в VII-VIII вв. — в арабское наместничество "Арминия". В V-VII вв. в Арцахе было создано и существовало царство Арраншахов, две ветви которого восстановились в IX веке в Хачене и Дизаке, и, вместе с Сюникским княжеством, в 885 г. вошли в состав Армянского царства Багратидов. Анийскому царству Багратидов подчинялись также созданные в X в. княжества Верхний Хачен и Нижний Хачен, царство Парисос, провозглашенное в 987 г. в Сюнике царство Багац-Капан.

Арцахское и Сюникское княжества пережили новый подъем в XIII-XIV вв. в составе общearмянского княжества Захаридов, созданного после освобождения их от сельджуко-турецкого ига, одновременно находясь под верховной властью татаро-монгол.

Большого подъема и расцвета в политической, культурной и строительной жизни достигли княжества Вахтангианов, Допянов и Хасан-Джалалянов в Арцах-Хачене, княжества Орбелянов и Хакбакиан-Прошьянов в Сюнике - Вайоц дзоре, которые, будучи раздробленными в период татаро-монгольского господства, в 1387 г. подчинились ордан Ленк-Тимура.

б. Княжеские дворцы Арцаха и Сюника в XIII-XIV вв. Самые ранние упоминания и описания о древнейших царских и княжеских дворцах Арцаха и Сюника встречаем в истории Мовсеса Каганкатваци и Степаноса Орбеляна, но более наглядными являются частично сохранившиеся княжеские дворцы XIII-XIV вв., которые служат еще одним свидетельством бурного развития светского направления в архитектурно-строительной жизни данного периода. Подобный расцвет, по Г. Овсепяну — результат "соперничества княжеских родов в строительной жизни". Благодаря такому соперничеству известные князья, наряду со строительством величественных культовых зданий, возвели и свои дворцы-резиденции, известные в средневековые как "дарапасы".

Подобными княжескими "дарапасами" являлись дворцы Хаченского князя Джалала у подножия крепости Хоханаберд (XIII в.), Вахтангианов в монастыре Дадиванк (XII-XIII вв.), Смбата Орбеляна в Ехегисе (XIII в.), Проша Хакбакиана в Срхунке (XIII в.), Тарсаича Орбеляна в Ехегисе (1274 г.) и Арпе, дворец Чесара Орбеляна в Орсе (XIV в.). К их числу следует добавить сохранившийся по сей день дворцовый зал Дадиванка (1211 г.).

в. Арцахские и Сюникские меликства в XV-XVIII вв. В качестве мелких провинциальных княжеств, меликства образовались и существовали в XV-XVIII вв., в период политического упадка страны и в трудных условиях неурядиц. Меликства подчинялись персидскому шаху, однако имели почти неограниченные права в своих владениях. "В лице меликов сосредоточилась армянская национальная власть" (Лео), они были обязаны быть справедливыми, имели право содержать войско, много строили.

Господство армянского меликства сформировалось и приобрело политическо-правовой вес в период пагубного господства туркмен-коюну в XV-XVI вв., нашествий Тимура, турецко-персидских войн в начале XVI века. Меликства были признаны при Джааншахе (1437-1467 гг.), ратифицированы в 1603 г. грамотами Шах-Аббаса I. Меликства образовались в раздробленных владениях бывших княжеств и часто возглавлялись наследниками княжеских родов (Б. Улубабян).

В середине XV в. в Цар-Верин Хачене образовались меликства Содка и Цара, где господствовали потомки Допянов — Мелик-Шахназаряны, а в Неркин Хачене возникло меликство Хачен Асан-Джалалянов. В начале XVII в. в северо-восточной части Верин Хачена образовалось меликство Полистан Мелик-Бегларянов, а на севере Неркин Хачена — меликство Джраберд Мелик-Исраелянов. Одновременно, одна из ветвей Мелик-Шахназарянов утвердилась и основала новое меликство в Варанде. В Дизаке же свое меликство создал потомки старых местных владельцев Мелик-Еганяны.

В конце XV в. потомки сюникских Хакбакиан-Прошьянов Мелик-Айказяны основали меликство Кашатах, а в XVIII в. сформировались меликства Ангехакота, Татева, Бежа (Алидзора).

Армянская национально-освободительная борьба в конце XVII в. началась с деятельного участия армянских меликств и получила новый размах в первой трети XVIII в., в героической борьбе Арцахских сгнахов и Сюникского востания, в активных переговорах с Российской империей. В 1727 г. Шах-Тамаз II признал власть Давид-Бека в Капане, а Надир-Шах (1732-1747 гг.) в 1737 г. утвердил союзную власть пяти меликств Арцаха-Хамсы — Гулистана, Джраберда, Хачена, Варанды и Дизака — во главе дизакского Мелик-Егана.

В 1750-х годах, воспользовавшись внутренним раздором среди меликств Арцаха, некому туркмену-кочевнику по имени Панах, сотрудничавшему с варацдинским Мелик-Шахназаром II, удалось вначале укрепиться в Арцахе, на месте древнего города Тигранакерт (Шахбулах), а впоследствии утвердиться в Варанде, в крепости Шуши, основывая Шушинское или Карабахское ханство.

Во второй половине XVIII в. национально-освободительная борьба арцахских меликств переживает новый подъем: активизируются армяно-русские отношения.

Согласно Гулистанскому (1813 г.) и Туркменчайскому (1828 г.) русско-персидским договорам Арцах и Сюник вместе с другими областями Восточной Армении были присоединены к Российской империи.

г. **Предпосылки возведения меликских дворцов** тесно связаны с одной стороны с бурной строительной деятельностью, с другой — характерной для этого времени политической нестабильностью, когда весьма важным становится вопрос обороноспособности. В результате постоянных набегов турок и персов на владения меликств, в XV-XVI вв. начинаются, а в XVII-XVIII вв. расширяются укрепительные строительные работы в крепостях, укрепленных поселениях и монастырях-крепостях. В этих условиях начинается массовое строительство меликских дворцов-крепостей почти во всех меликских резиденциях-поселениях Арцаха и Сюника. Возведение большого числа дворцов-замков обусловлено наличием многочисленных больших и малых меликств, каждое из которых имело свой центр или центры, а каждый из них — свой дворец или дворцы. К тому же, кроме знатных меликов, дворцы имели и получившие права меликов сельские старосты, и выделившиеся в освободительных боях "юзбаши"-военачальники.

В дворцовом строительстве существенную роль играли политический вес и экономические возможности владельцев, их участие в освободительной борьбе и культурно-строительной жизни страны.

На основе исторических сведений и ныне существующих памятников можно составить следующую картину строительства меликских дворцов: Мелик-Шахназар I и его сородичи из Цара и Содка имели дворцы в Аканаберде (XV-XVI вв.) и Мец Мазра (XVI-XVII вв.), кашатахский Мелик-Айказ I и его потомки — в селениях Кашатах (XV в.) и Хнацах (XVI в.), дизакский Мелик-Еган — в селении Тох (1737 г.), владельцы Гулистана — в одноименной крепости (XVII-XVIII вв.) и hОрекаване (Мелик-Тамраз — в 1727 г., Мелик-Овсеп — в XVIII в.), сын Абраама Спарапета Акоп — в селе Гулистан (1772 г.), джрабердские Мелик-Израеляны — в крепости Джраберда (XVII-XVIII вв.) и в укрепленном селении Кахака-тех (XVII-XVIII вв.), Мелик-Адам, из того же рода, — в селе Мохратах (1771 г.), Мелик-Алавердяны — в селе Гулатах (1799 г.), варацдинские Мелик-Баги, Мелик-Усейн I Шахназаряны и Мелик-Шахназар II — в Аветараноце (XVIII в., 1786 г.), тот же род — в Шуши (XVIII в.), в той же провинции Мелик-Долуханяны имели дворец в селе Тухнакал (XVIII в.) и Аван Спарапет — в Шуши (XVIII в.), татевский Мелик-Давид Бархударян — в селе Тех (1783 г.) и Мелик-Парамазяны — в Хндзореске (XVIII в.).

Согласно косвенным сведениям, в XVII-XVIII вв. меликские дворцы были возведены также в укрепленных селениях Брнакот, Бех, Горис, Татев, Барсум, Восканাপат, Хачакап и Геташен.

Большая часть этих памятников дошла до нас и дает нам полное основание для их исследования и представления архитектуры меликских дворцов.

ДВОРЦЫ МЕЛИКОВ

1. **Аканабердский дворец** (табл. 1) находится в северной части одноименного села Мартакертского района НКР, на склоне цитадели крепости Акана. Согласно сохранившимся

ся историко-библиографическим сведениям, дворец, как резиденция меликства, датируется XV-XVI вв. и приписывается одному из потомков княжеского рода Допянов.

Дворец представляет собой прямоугольное в плане сооружение, обнесенное укрепленными стенами с башнями, включающее в себя четыре примыкающих друг к другу зала с тянувшимся вдоль них вестибюлем-коридором. Дворец выделяется четкой планировкой, композиционно образованной парой однотипных галатюнов с каменными купольными сводами и характерной для оборонительных сооружений формой.

2. Кашатахский дворец (табл. 2-3, I) находится в Кашатахском районе НКР, на левом берегу Цицернавана, притока реки Ахавно. Приписывается основателю Кашатахского меликства Мелик-Айказу I (около 1450-1520 гг.) и датируется концом XV в.

Дворец возведен на склоне холма, на террасе, образованной подпорной стеной. Состоит из находящихся в глубине замкнутого двора трех комнат с плоскими перекрытиями, арочной галереи и примыкающего с запада двухэтажного сводчатого зала. На первом этаже этого здания — жилище мелика, а на втором — открытая с лицевой стороны галерея с арочным сводом — летняя приемная — тронный зал Мелик-Айказа. Композиция дворца, основанная на сопоставлении разноэтажных частей здания и приемов замкостроения, в однотипном ряду памятников, наиболее ранняя и целостная.

3. Хнацахский дворец (табл. 4) находится в одноименном селе Сюникской области РА в жилой застройке. Хнацах стал резиденцией мелика в начале XVI в. при сыне Мелик-Айказа I — Мелик-Ахназаре, который, согласно надгробной надписи, правил здесь до 1551 г. Исходя из этих данных, памятник датируется XVI веком.

От архитектурного комплекса сохранились два строения: двухэтажный сводчатый зал и галатюн с деревянным перекрытием, а также — остатки оборонительных стен. Следы пристроек, сохранившиеся по обе стороны галатюна, и ниши на фасаде свидетельствуют о наличии ряда комнат, объединенных арочной галереей.

Дворец — один из редких образцов подобных памятников XVI в. и вместе с Кашатахским дворцом представляет особый композиционный тип.

4. Хндзореский дворец (табл. 5, II) находился в селении старый Хндзореск (Сюникская область РА), на скалистом склоне, в жилой застройке. Развалины памятника сохранились до 1930-х годов. В перестроенной в XIX в. части построек имелась эпиграфическая надпись Мелик-Парамаза, датированная 1836 г. Отдельные фрагменты комплекса сохранились вплоть до 1960-х годов.

Согласно сохранившимся описаниям и фотографиям, дворец имел несколько расположенных в один ряд каменных галатюнов со сводчатыми передними, двухэтажный сводчатый зал с открытой на фасаде второго этажа галереей-приемной и примыкающую к другим сводчатым залам арочную галерею.

Композиция дворца в основном повторяла обобщенное решение двух предыдущих памятников, тем самым дополнив их типовой ряд.

5. Тохский дворец (табл. 6-8, III) находится в центре одноименного села Гадрутского района НКР. От первоначальной композиции дворцового комплекса сохранились главные ворота, две сводчатые комнаты и двухэтажная приемная, а также — примыкающие к ним другие строения и оборонительные стены, которые ныне с частичными перестройками охвачены в застройке жилого комплекса XIX века.

Согласно обширной надписи на портале приемной второго этажа, дворец возведен в 1737 г., в период правления дзизакского Мелик-Егана (1716-1744 гг.), утвержденного Надири-Шахом главой среди пяти армянских меликов в "стране Хамса". Сохранившиеся постройки дворца свидетельствуют, что первоначально это был обширный, укрепленный со стенами комплекс, окруженный по периметру внутреннего двора жилой застройкой. Выделяются ворота, усиленные мощными пилонами, соединенными арками, и приемная — самое примечательное сооружение дворца. Последняя, кроме сходства с приемными сюникских меликов, имеет и ряд примечательных черт, таким образом, представляя собой новый вариант композиции.

6. Дворцы Гюлистанской крепости (табл. 9-10, IV-V) находятся западнее села Гюлистан Шаумянского района НКР: один — на территории цитадели крепости, возвышающейся на гигантской скале, напротив горы Мрав, другой — среди развалин укрепленного поселения, расположенного у южного подножия крепости на правом берегу реки Инджа.

6а. Дворец-цитадель издревле являлся резиденцией властителей провинции Гюлистан. Историко-архитектурные изыскания свидетельствуют, что он, начиная с XVII в. ос-

новательно застраивался и вместе с крепостью укреплялся, а в 20-х годах XVIII в. - перестраивался. Со временем дворец превратился в основной опорный пункт для прославленного в национально-освободительной борьбе командующего Гюлистанским сгнахом Абраама Спарапета и его братьев — военачальников. С середины века вновь укреплялся при Мелик-Овсепе и его потомках, оставаясь одним из неприступных очагов арцахского освободительного движения. Здесь был подписан русско-персидский договор 1813 г.

Общая планировка замка приспособлена к местности и охватывает контур скал. Состоит из тинущегося с востока на запад коридора, разделяющего примыкающие к крепостной стене одно-двухэтажные комнаты с деревянными перекрытиями — у восточной стены с арочным порталом коридора. На краю скалы сохранилось главное здание меликского дворца: двухэтажный, просторный зал, напротив — глахатун-сторожка.

Сохранившийся до наших дней цитадель-дворец принадлежит к малочисленным памятникам подобного типа и дает наиболее полное представление об одном из вариантов укрепленного меликского дома.

6б. Малый дворец представляет собой прямоугольное в плане сооружение, со стенами, укрепленными четырьмя башнями. Сохранились следы внутреннего двора и трех равных по величине помещений, центральное из которых представляло собой открытую с лицевой стороны сводчатую переднюю, а два других — залы со сводчатым перекрытием. Малый дворец, возведенный у легко доступной части основания крепости, не приспособлен для зимнего проживания, и, вероятно, служил временным летним жилищем для семьи мелика.

7. Гюлистанский дворец (табл. 11-12, VI-VII) находится в селе Гюлистан Шаумянского района НКР, которое являлось одним из центров меликства. Сохранившийся до 1992 г. в центре села дворец имел строительную надпись, которая свидетельствовала, что "замок возведен владельцем села Акопом, сыном Абраама Спарапета, в 1772 г."

Первоначальная композиция дворца в основном сохранилась. Она состоит из глахатуна с купольным перекрытием, образованным сомкнутыми сводами и примыкающих с двух сторон сводчатых помещений, которые имеют открытые с лицевой стороны сводчатые передние-балконы. Сохранившиеся остатки свидетельствуют, что перестроенный фасад передней — балкона глахатуна изначально был арочным, с двумя каменными пилонами. Четкая и ясная композиционная целостность дворца с акцентирующим каменным глахатуном представляет собой особую ценность в типологическом ряду подобных памятников.

8. hОрекаванские дворцы (табл. 13-17, VIII-IX) находятся в 5-6 км западнее села Талиш Мартакертского района НКР, возле монастыря hОрек или Глхо, в развалинах бывшей резиденции Гюлистанского меликства.

8а. Первый дворец находится напротив монастыря и, согласно ныне не сохранившейся надписи, возведен в 1727 г., видными деятелями освободительного движения Арцахских сыгнахов — Мелик-Тамразом и его сподвижником, настоятелем монастыря hОрек, Паронтером Оганом.

Дворец представлял собой прямоугольный в плане комплекс, с укрепленными по углам круглыми башнями стенами и немногочисленными, примыкающими к ней со стороны двора залами. Ныне сохранившаяся часть состоит из трех равных по величине сводчатых помещений, центральное из которых представляло собой переднюю с открытым фасадом, а боковые — комнаты с открывающимися отсюда входами.

Дворец, находящийся у восточных границ меликства, имел в основном оборонительное значение.

8б. Второй дворец возведенный у подножия холма hОрекаванка, сравнительно хорошо сохранился. Памятник датируется второй половиной XVIII века, а его строительство приписывается одному из видных деятелей освободительного движения эпохи — гюлистанскому Мелик-Овсепу.

Ворота прямоугольного в плане дворца, окруженного укрепленными стенами с башнями, открываются в поперечных стенах во внутренний двор, который разделяет комплекс на две части. Основное, южное крыло состоит из расположенных в ряд двух глахатунов с тромповыми купольными сводами, двух крайних сводчатых залов и восьмипролетной арочной галереи вдоль этих помещений, а также примыкающего с восточной стороны, двойного ряда четырех сводчатых помещений.

Анфилада комнат северного крыла ориентирована на двор продольным фасадом и состоит из центрального открытого зала с плоским перекрытием и двух, примыкающих к нему, сводчатых залов.

Дворец выделялся четкой планировкой и объемно-пространственной композицией: сопоставлением различных элементов жилых, подсобных и парадных помещений, скромной разработкой дворовых фасадов, своеобразием trompových купольных перекрытий гхатунов. Своим характерным обликом крепости-замка памятник имеет исключительную роль в деле выявления общей архитектурной ценности меликских дворцов.

9. Мохратахский дворец (табл. 18-20, X) находится в 3-4 км западнее одноименного села Мартакертского района НКР, в селище Старый Мохратах — одной из резиденций меликства Джраберда, возле монастыря Инн-мас. Согласно ныне несохранившейся строительной надписи, этот "дом с красивыми арками построен Мелик-Адамом в 1771 году", одним из знаменитых меликов второй половины XVIII века, приверженца арцахской борьбы за свободу и независимость.

Обширный комплекс окружен укрепленной по углам круглыми выступами стеной, которая в плане составляет неправильный четырехугольник с преломленными продольными сторонами. В том же веке к восточной стене комплекса было пристроено удлиненное строение, которое выделяется своим объемом.

В первоначальной композиции дворца комнаты были расположены двумя рядами под прямым углом к двору и сгруппированы вокруг четырех передних-балконов, откуда открываются два-три различных по размеру помещения.

Композиционным акцентом является гхатун, перекрытый восьмигранным купольным сводом с trompovým переходом и ердиком — световым отверстием на вершине потолка.

Расположенное напротив ряда комнат с гхатуном удлиненное строение состоит из центрального зала с ориентированным на двор открытым продольным фасадом и двух боковых сводчатых залов.

Дворец со свободным расположением комнат, сравнительно целостной сохранностью первоначальной композиции и подчеркнуто оборонительными свойствами является одним из лучших образцов памятников данного типа.

10. Кахакатехский дворец (табл. 21-24, XI) находится в двух километрах западнее села Магавуз Мартакертского района НКР, в центральной части укрепленного поселения другой резиденции Джрабердского меликства, известного под названием Кахакатех (Городище) или Майракахак (Столица) и построен на искусственной террасе, образованной высокой подпорной стеной. Традиционно восстановление дворца приписывается Мелик-Адаму (конец XVIII в.), однако историко-архитектурные исследования показывают, что дворец возведен в 1720-х годах на месте остатков меликского дома XVII в., известным деятелем сгнахской борьбы — джрабердским Мелик-Есаи.

Среди развалин дворца выделяются, датированные данным периодом, десять почти одинаковых помещений с деревянным перекрытием, которые вместе с внутренним двором представляют собой целостный, прямоугольный в плане комплекс. Среди сооружений XVII в. примечательны приемная или тронный зал мелика со сводчатым перекрытием и пристенной нишей для трона, широкими, ориентированными на ущелье окнами, а также парой двухэтажных келий, подвальный этаж которых потайным ходом, вырубленным в скальном массиве, связан с ущельем.

Сохранившиеся остатки дают полное представление о планировочной и объемно-пространственной композиции комплекса, которая выделяется оригинальной привязкой к местности, удачным решением жилых и оборонительных задач, а также архитектурным своеобразием.

11. Джрабердский дворец (табл. 25, XII) находится на территории цитадели крепости, занимающей скальный массив и возвышающейся на левом берегу реки Тартар и ее притока Трхи, в Мартакертском районе НКР. Исходя из архитектурной общности с другими меликскими дворцами, памятник датируется XVII-XVIII вв., периодом Джрабердского меликства.

Замок-цитадель имеет свободную планировку и состоит из примыкающих к оборонительной стене и тянувшихся по обе стороны прохода коридорного типа помещений, перекрытия которых, по сохранившимся следам, были деревянными.

Памятник представляет собой один из редких образцов среди простейших типов дворцов и вместе с гюлистанским замком- цитаделью представляет собой особый вид укрепленного меликского дома.

12. Гюлатахский дворец. (табл. 26, XIII) Остатки памятника частично сохранились в несущих стенах сельской школы села Гюлатах Мартакертского района НКР. В конце прошлого века еще была в сохранности строительная надпись, датированная 1799 годом. Комплекс состоял из пяти двухрядных и примыкающих к внешней стене сводчатых помещений и представлял собой прямоугольное в плане сооружение, с четырьмя угловыми башнями. Ныне сохранились две полуразрушенные башни и некоторые нижние ряды кладки внешних стен.

Дворец представляет собой еще один образец прямоугольного в плане и четырехбашенного меликского дома, дополняя собой ряд памятников подобного типа.

13. Аветараноцкие дворцы (табл. 27-28, XIII) находились в селе Аветараноц Аскеранского района НКР и представляли собой обширный дворцовый комплекс Мелик-Шахназарянов в укрепленном поселении-резиденции Варандинского меликства.

13а. Первый дворец не сохранился и достоверно не датирован. Однако исследование показывало, что он был возведен при Мелик-Баги II в первой четверти XVIII в. и, согласно сведениям очевидцев, состоял из двух каменных гхатунов, залов со сводчатым перекрытием и других строений. Сведения об этом обширном комплексе, фрагментарно сохранившемся до начала нашего столетия, свидетельствуют о распространенности традиции строительства меликских домов с каменным гхатуном.

13б. Второй дворец также не сохранился и известно, что он был полностью разрушен еще в конце прошлого века. Согласно упоминанию, памятник был возведен при Мелик-Усейне I, т.е. после предыдущего, но до 1736 г. — даты смерти известного мелика. Предполагается, что дворец, будучи возведенным на вершине скалы в западной части села, рухнул вместе с последним.

13в. Третий дворец — единственный сохранившийся в Аветараноце, дошел до нас в сильно разрушенном виде. Согласно утерянной строительной надписи, "этот замок был возведен Сенн-беком, сыном Мелик-Шахназара, в 1786 году". Основная композиция замка состояла из трех гхатунов и примыкающих к ним сводчатых залов. Сохранились только один целый и один полуразрушенный гхатун, а также остатки залов, арочной галереи и окружающие комплекс стены. Сохранившийся гхатун имеет, образованное сомкнутыми сводами, купольное перекрытие с ериком.

Дворцовый комплекс Аветараноца в истории дворцовой архитектуры края представляет большой интерес не только тем, что представляет собой редкое сочетание из трех дворцов-замков, но и наличием в одном из них редко встречающихся двух, а в другом — единственным примером трех гхатунов.

14. Шушинские дворцы (табл. 29-30, XIV-XV) находятся в юго-восточной части города Шуши НКР и расположены недалеко друг от друга. Памятники остались вне поля зрения армянских исследователей, а азербайджанские ученые представили их в качестве ханских замков, предположительно приписывая один из них Панах Хану или Ибрагиму Хану, а другой — Кара-Бекю Ханум, дочери последнего. Однако историко-архитектурный анализ показывает, что их строительство не имеет ничего общего с правящими во второй половине XVIII века в городе мусульманскими ханами, а является результатом строительной деятельности армянских меликов.

14а. Первый дворец находится в юго-восточной части города, на холме. Квадратный в плане дворец с четырьмя башнями в двух углах, свидетельствует, что он существовал как самостоятельное оборонительное сооружение до перестройки города-крепости в 1750-1752 гг. при укреплении здесь Панах Хане. Выясняется, что именно этот укрепленный дворец являлся резиденцией и первым опорным центром командующего в "сгнаха Шуши" — Авана Спарапета, т.е. упомянутый в документах "Новостроенный в 1724 г. замок Караглуха", тем более что местность, где находится памятник, известна под названием "Дворец Авана". Со временем дворец перешел к Мелик-Шахназарянам Варанды, позднее — ханам Шуши.

Памятник снаружи в основном сохранился, разрушены примыкающие к наружной стене строения вокруг внутреннего двора, от которых остались лишь следы. Сохранились многочисленные одно-двухэтажные пристройки XIX века.

Памятник представляет собой еще один образец меликского дворца-крепости с четырехбашенной композицией и вместе с дворцами hОрекавана (первым) и Гулатаха составляет сходный подтип.

146. Второй дворец находится на краю ущелья, к юго-востоку от первого. Памятник имеет сходные с вышеупомянутым дворцом размеры и почти повторяет его композицию, а архитектурное решение очень близко к распространенным формам меликских домов XVIII века. Следовательно, он также принадлежит к доханскому периоду города Шуши и, по всей вероятности, был возведен во второй четверти XVIII века в процессе строительной деятельности меликов рода Мелик-Шахназарянов, владельцев Варанды и Шуши. Дворец, несомненно, является одним из "двух каменных домов" из инвентарной описи наследственного имущества Мелик-Джумшуда — сына Мелик-Шахназара II, упоминаемого в историческом документе 1780-х годов, тем самым — одно из примечательных свидетельств права реальных владельцев Шуши.

Прямоугольный в плане комплекс, укрепленный по углам круглыми башнями, изнутри застроен примыкающими к наружной стене двумя анфиладами комнат, расположенными по обе стороны лежащего против входа двора. Правое крыло состоит из трех помещений, из коих центральное имеет открытый фасад, а боковые — почти равные по величине — сводчатые залы с широкими, ориентированными во двор окнами. Противоположное крыло имело сходную композицию, однако к угловым залам примыкали еще два сводчатых помещения.

Дворцы меликов Шуши иллюстрируют историю зарождения укрепленного города и еще раз свидетельствуют о распространенной традиции строительства подобных дворцов-замков среди армянских меликств края.

15. Тухнакальский дворец (табл. 31, XVI) находится в одноименном селище Аскеранского района НКР. По народному преданию дворец приписывается Мелик-Долуханиям, знатному роду в Варанде.

Композиционная общность дворца с меликскими домами XVIII в. также свидетельствует, что он действительно, был построен в конце XVIII века при Мелик-Долуханиях.

Памятник представляет собой прямоугольный в плане комплекс и состоит из галатюна с сомкнутым сводом и ердиком, переднего — балкона и двух боковых сводчатых помещений. Балкон был сводчатым и имел арочный фасад, однако, имеющийся в наличии материал не дает возможности выяснить целостную картину первоначального композиционного решения всего дворца.

Дворец представляет собой образец меликского дома с галатюном и дополняет хронологический ряд данного примечательного композиционного типа.

16. Техский дворец (табл. 32-33, XVII) находится в одноименном селе Сюникской области РА, северо-восточнее церкви Сурб Геворг. Согласно сохранившейся строительной надписи, "этот дворец возведен в 1783 г. Давид-Беком, сыном Мелик-Бархуда".

Дворец состоит из двух примыкающих друг к другу галатюнов с сомкнутыми сводами и ердиком, сводчатых залов — по обе стороны и арочной галереей дворового фасада. В дальнейших перестройках XIX в. дворовый фасад был частично дополнен двухэтажными помещениями с плоским перекрытием. На тимпане одного из входов первого этажа высечена строительная надпись. Реставраторы, не заметив упомянутых изменений в первоначальной композиции здания, полностью восстановили памятник на основе следов XIX в. Стены, замыкающие двор комплекса остались под современными пристройками.

Меликский дом в Техе — единственный образец дворца с каменными галатюнами в Сюнике и свидетельствует о том, что в данный период подобный тип здесь также имел традиционное распространение.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

А. МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ И ЗАСТРОЙКА. По принципу местоположения в застройке среды, дворца меликов можно разделить на две группы: 1.) крепостные дворцы и 2.) дворцы на территории поселений.

В первом случае они создавались как цитадели, представляющие собой продолжение оборонительных и других строений крепости, став композиционным ядром архитектурного

комплекса, одновременно подчиняясь условиям, продиктованным рельефом местности и застройкой. В обоих сохранившихся памятниках (крепости Гюлистан, Джраберд) дворцы-цитадели, входя в общую систему оборонительных сооружений крепости, не являлись самостоятельными и завершенными комплексами, а совмещали в себе роль жилища для семьи мелика и оборонительного опорного центра.

Цитадели-дворцы имели минимальные условия для повседневной жизни, были оторваны и далеко расположены от жилья подданного меликам народа, от духовных и культовых очагов. Но, так как мелики в обыденной жизни были тесно связаны с широкими слоями народа и церковью, то, в основном, они свои дворцы-жилища строили в резиденциях-поселениях.

В качестве укрепленных жилищ местных властителей, меликские замки строились в центральной части поселений, недалеко от главных дорог и церковных сооружений, выделяясь среди крестьянских жилищ выгодным местоположением. Именно вокруг архитектурного сопоставления замка и церкви складывался обществ. центр меликского поселения, недалеко от которого находились родовое кладбище меликов, родник, баня, торговые и другие площади (Аветараноц, hОрекаван, Гюлистан, Мохратах, Кахакатех). Иногда в одном поселении строились несколько дворцов-замков (hОрекаван, Шуши, Аветараноц), которые составляли единый дворцовый и оборонительный комплексы. Замкообразные дворцы меликов большей частью представляли собой основной оборонительный центр резиденции: своеобразная цитадель, из-за чего часто назывались замком (Кашатах, Кахакатех, Мохратах, hОрекаван, Гюлатах, Шуши).

Б. КОМПОЗИЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ. В архитектуре построенных в сходных историко-политических и географических условиях меликских дворцов, прослеживается очевидная общность композиций.

Дворцы, возводились на склонах и, как правило, представляли собой замкнутые комплексы, ориентированные главным фасадом на ущелье, задним, углубленным в склон, — на внутренний террасовидный двор, образованный подпорной стеной. В основном, общая планировка комплекса была вписана в прямоугольник или приспособленный к рельефу местности неправильный четырехугольник с глухими стенами сторон и угловыми полуцилиндрическими башнями. Как правило, дворцы одноэтажные, в некоторых случаях — с двухэтажными отделениями. Большинство помещений освещалось световыми отверстиями куполов — ердиками или ориентированными во двор узкими окнами, перекрытия преимущественно каменные.

Архитектурно-композиционные общности меликских дворцов особенно подчеркнуты в типовых решениях галатюнов, залов, балконов, галерей, открытых залов, других элементов и их комбинаций, а также в типовых компоновках комплексов.

Композиционным и функциональным ядром дворцов являются главные залы, тип которых обуславливает общее архитектурное направление комплекса. По типу главных залов памятники можно разделить на три группы:

1. Дворцы с двухэтажными залами (Кашатах, Хнацах, Хндзореск, Тох);
2. Дворцы с галатюнами (Аканабера, II дворец hОрекавана, Мохратах, Гюлистан, Тех, Аветараноц, Тухнакал);
3. Дворцы других типов (Кахакатех, крепости Гюлистан и Джраберд, I дворец hОрекавана, оба дворца Шуши, Гюлатах).

1. Дворцы с двухэтажными залами. (табл. 34, 37) Эта архитектурная композиция сформировалась в XV-XVI вв. в Сюнике и позднее нашла свое применение в некоторых комплексах XVIII века в Арцахе. Характерны дворцы Кашатах, Хнацах и Хндзореска. Архитектурная компоновка комплексов создана параллельным использованием одно- и двухэтажных строений, главные фасады и объемные силуэты которых подчеркнуты вытянутой аркадой и верхней открытой галереей. Особенно типичен двухэтажный зал. Композиционное акцентирование расположенных на первом этаже жилых помещений, а на втором — приемной — тронного зала, создает четкий и ясный архитектурный облик. Эти памятники, принадлежа к одному из ранних типов меликских дворцов, несут на себе непосредственное влияние богатых традиций армянских сельских жилищ и выделяются простейшими чертами оборонительных сооружений.

Композиция двухэтажной приемной нашла своеобразное отражение в дворце Тох (1737 г.) и в части дворца Мохратах (1771 г.). В дворцах с двухэтажными залами и открытой верхней галереей-приемной подчеркнут торжественно-дворцовый характер всего комп-

лекса, что было обусловлено сравнительно высоким правовым положением их владельцев в политической жизни страны.

2. Дворцы с гхатунами (табл. 35, 38) представляют собой самый распространенный тип памятников XVIII в. Основной планировочной и объемно-пространственной композиции данного типа сооружений является каменный гхатун: квадратный в плане центральный зал с каменным купольным перекрытием и световым отверстием-ердиком в центре. Как правило, с двух сторон гхатунов располагались вытнутые в плане сводчатые залы, а главный, дворовый фасад гхатунов и залов занимали открытые и сводчатые передние-балконы, или арочные галереи с пилонами.

Наряду с замками, включающими в себя один гхатун (Мохратах, Гюлистан, Тухнакал), строились и с двумя, примыкающими друг к другу, сходными гхатунами (Аканаберд, II дворец hОрекавана, Тех, I дворец Аветараноца). Имеются сведения о комплексе из трех гхатунов (III дворец Аветараноца). Причем, в некоторых случаях каждый гхатун и залы имеют отдельные балконы, а в других — соединены общей арочной галереей.

Характерной особенностью подобного типа памятников являются каменные перекрытия, среди которых выделяются своеобразные формы перекрытий гхатунов. Перекрытия опираются на стены, образующие в основе квадрат размером 7,0 x 7,0 м. В замках Аветараноца, Гюлистана и Тухнакала перекрытие решено посредством образующих купол сомкнутых сводов, а в hОрекаване и Мохратахе (вероятно, и в Аканаберде) применен тромповый вариант купольного перекрытия, с полусферическими и восьмигранными купольными сводами. Гхатуну освещаются посредством ердиков, и, кроме входов, не имеют других проемов. Сходную типовую конструкцию имели и залы, с двух сторон примыкающие к гхатуну и связанные с ними входные проемы.

Композиционно передние или балконы имели простейшее решение: одно-, двух- или трехарочный фасад (Гюлистан, Мохратах, Тухнакал), а более совершенный вариант — связующая четырехгранные пилоны аркада (hОрекаван, Тех, Аветараноц).

Гхатуну, залы и балконы представляют собой жилую часть дома мелика, а в крупных комплексах (hОрекаван, Мохратах), напротив них расположены открытые залы, предусмотренные для приемов и других торжественных церемоний — с обеих сторон к ним примыкают залы.

3. Дворцы других типов. (табл. 36) Подобные сооружения отличаются подчеркнутыми оборонительными свойствами, а в некоторых использованы деревянные перекрытия. Крепости Гюлистан и Джраберд имеют простую планировку, продиктованную ограниченными условиями местности в Кахакатехе. Первые два, являясь цитаделью этих крепостей, имеют продиктованную ограниченными условиями местности и оборонительным характером простую планировку. В Кахакатехе благодаря высокой подпорной стене, возведенной поперек ущелья, стало возможным решение планировки своеобразного дворца-цитадели в прямоугольной форме, с равномерным расположением комнат вокруг внутреннего двора. Окна и балконы ориентированного на ущелье ряда комнат, открываются на лесистую горную долину, создавая выделяющийся внешний фасад.

Своеобразный подтип составляют прямоугольные в плане и четырехбашенные дворцы (первый дворец hОрекавана, Шуши, Гюлатах, малый в крепости Гюлистан), которые с подчеркнутыми чертами оборонительных сооружений, компоновкой примыкающих к стене помещений и каменными перекрытиями, а также общими объемными решениями почти не отличаются от комплексов с гхатунами.

В. СРЕДСТВА АРХИТЕКТУРНОГО УБРАНСТВА очень скудны, а архитектурная выразительность памятников очень строга и, в основном, создана объемно-пространственной композицией, а также характерной для каменных перекрытий некоторой монументальностью, контрастным сочетанием кладки с грубо обработанными камнями и чисто тесаными камнями арочных проемов, гармоничным местными силуэтом.

С целью подчеркнуть высокое правовое, политическое, общественное и социальное положение меликов, их дворцы возводились в видном месте поселения — резиденция, отличаясь от домов простых крестьян большими размерами и числом помещений, регулярными планировочными решениями и обработкой фасадов. Во внутреннем убранстве важное место занимало ритмичное расположение хозяйственных ниш и каминов-бухариков.

Г. СТРОИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО. ОРГАНИЗАЦИЯ СТРОИТЕЛЬНЫХ РАБОТ. Строительные надписи свидетельствуют, что расходы на строительство дворцов несли их владельцы мелики (Тох, Гюлистан, Мохратах, Тех, Аветараноц).

Известно, что подданные меликов были обязаны не только платить налоги и подати, но и бесплатно работать на него несколько дней на посевных, покосе и др. работах. Согласно этому, предполагается, что под словами "построить" или "дать построить" следует понимать как оплачиваемую работу мастеров-каменщиков, так и бесплатный труд подданного народа в не требующих особого умения работах (подготовка местности, снабжение строительным материалом, его перевозка и т.д.).

Архитектурная и конструктивная общность памятников свидетельствуют, что в период строительства меликских домов, строительное дело было специализировано, т.е. работу выполняли отдельные группы мастеров. Это явление характерно и для строительства культовых сооружений позднего средневековья.

Продолжительность строительства дворцов неизвестна, однако и оборонительный характер сооружений, и царящая в стране нестабильность предполагали быстрое осуществление строительства, что также характерно для культовых построек данного периода.

Исходя из данных, полученных в результате обмера памятников, выясняется, что в отдельных случаях (толщина стен, пролет сводов, основные размеры залов и галатундов, размеры входов, оконных проемов, ниш и др. элементов) были использованы известные со времен средневековья единицы измерения длины (ступня, пядь, локоть, шаг и т.д.).

Строительный материал. Основным строительным материалом являлся камень. Кладка, в основном, осуществлялась грубо обработанными камнями, и лишь камни проемов ниш, бухариков, тропов и угловых частей — чисто тесаны, что было продиктовано нехваткой качественного камня, короткими сроками строительства, а также конструктивными и художественными соображениями.

Широко использовалось дерево, в основном, в качестве материала для перекрытий (Кашатах, Хнацах, Джраберд, Кахакатех, крепость Гюлистан). Дерево использовалось и в строительных настилах, и для опалубки арок, сводов, купольных сводов, следы которой видны и ныне.

В качестве связующего материала в стенах и каменных перекрытиях использовался высококачественный известковый раствор. Прочность и устойчивость грубой кладки обеспечивались в основном за счет сплошной бетонной забутовки, которая вылезая через щели между камнями, превращала всю кладку в монолитный массив.

Единственный образец использования кирпича в кладке меликского дома — второй дворец в Орекаване.

Строительные конструкции в общем не отличаются от распространенных в гражданской архитектуре позднего средневековья конструктивных форм и сравнительно упрощены по сравнению с выработанными в предшествующие века решениями.

Стены возводились на лентообразных основаниях, которые, большей частью, устанавливались на поверхность расположенных скальных массивах. Среди развалин ясно прослеживается, что фундамент складывается по принципу возведения стен. Стены возводились традиционным способом: внешне — регулярные ряды кладки с забутовкой. Высота чисто тесаных камней и камней арки 20-25 см, различна и степень обработки камня. Толщина стен достигала 0,8-1,2 м и зависела от форм и материала перекрытия, конструктивных свойств и т.д.

Пилоны и колонны использовались исключительно в аркадах галерей меликских домов. Пилоны в сечении были квадратными или прямоугольными и складывались по принципу возведения стен (в Орекаване, Мохратах, Тех, Гюлистане). Колонны, монолитные или сложенные из двух кусков камня, также в сечении прямоугольные, края чисто обработаны (Кашатах, Хндзореск, Мохратах). Пилястры использованы при подпружных арках и в прилегающих к стенам опорах аркад.

Проемы выделяются тщательностью сложения кладки и, согласно форме тимпана, имеют двойное решение: горизонтальное или арочное завершение. В нескольких дворцах окна имеют горизонтальный каменный тимпан (Кашатах, Хнацах, Тех, Мохратах), а в других — использованы деревянные балки (Джраберд, Кахакатех, крепость Гюлистан). Самым распространенным завершением проемов является арочный и в большинстве своем величиной 0,8-1,0 м, с выступом в 20-30 см, несущим камень тимпана, а последний завершался аркой чистой тески. Подобное решение имеют арочные пролеты ворот пролетом в 2,5 м (Тох, Шуши). Однопролетные арки балконов складывались двухступенчатой кладкой (Кашатах, Хнацах, Гюлистан), а в сравнительно малом арочном пролете аркады после арок чистой тески иногда использовался второй ряд арочной кладки грубо обработанных камней.

Своды являются основным решением каменных перекрытий. Своды опираются на продольные стены и в сечении имеют полукруглую или полуovalную форму. Пролет сводов достигал 3,6-4,6 м; наиболее распространенный — около 4 м. В клинообразной кладке сводов использованы грубо обработанный или колотый камень с обильным известковым раствором.

Купольные своды использовались в перекрытиях гхатунув, которые в плане имеют одинаковые размеры (в среднем - 7,0 x 7,0 м). Самые распространенные по форме перекрытия — это четырехгранные и пирамидальные — образованные сомкнутыми сводами (Гюлистан, Аветараноц, Тех, Тухнакал), которые широко использовались в гражданской архитектуре позднего средневековья. На фоне строительного искусства эпохи смело решены тромповые купольные своды на квадратной основе тех же размеров. Система тромпового перехода в домах меликов использована своеобразным образом: из нижних углов стен основного квадрата арочные тромпы непосредственно (без барабана) переходят к купольному своду, который в гхатуне hОрекавана полукруглый, а Мохратаха — в виде восьмигранной пирамиды.

Кровля в основном была плоской, слегка наклонной, в двухэтажных частях — двухскатной, в гхатунах — пирамидальной. Кровля, используемая в хозяйственных и оборонительных целях, была земляной: бутобетонное наполнение перекрытия утрамбовано и покрыто глинобитным слоем, а стены завершались простым карнизом в виде каменной плиты.

Сейсмическая устойчивость комплексов. Основной принцип обеспечения сейсмической устойчивости комплекса — создание единой, монолитной и жесткой системы. В отличие от архитектурных комплексов средневековья, где примыкающие друг к другу строения разделялись сейсмическими швами, а каждое из зданий имело центричную или симметричную композицию, комплексы дворцов полностью вписывались в общую четырехугольную планировку и имели созданное из сочетания различных частей конструктивное единство.

Так, гхатунуны с центричной композицией вместе с парой примыкающих залов и общей галерей представляют компактное и симметричное целое. Группы комнат лишены нарушающих лицевую или объемную общность выступов, двухэтажные строения отделены от одноэтажных частей, с помощью массивных пилонов сохранилась конструктивная однородность несущих стен, равные по высоте сводчатые перекрытия сливались друг с другом, строения не выделялись ни горизонтальной, ни вертикальной вытянутостью.

Строительная техника и конструктивное решение меликских дворцов имели большое сходство со строительным искусством позднего средневековья Арцаха и Сюника и своим своеобразием дополняют характеристику строительных традиций края.

Д. КОРНИ КОМПОЗИЦИОННОГО ГЕНЕЗИСА И ПАРАЛЛЕЛИ (табл. 39-42, XIX-XX) многообразны и охватывают вопросы взаимосвязи архитектуры дворцов с традициями народного жилища, замкостроения, дворцового зодчества и другими областями гражданской архитектуры предыдущих и последующих веков.

Архитектурно-композиционное начало укрепленных комплексов меликских дворцов преимущественно связано с распространенными формами сельских жилых домов Армянского нагорья. Все части дворцов имеют планировочное сходство с народными жилыми домами, при деревянных перекрытиях почти не отличаются от них, а при каменном — ясно прослеживается влияние деревянного прототипа. В частности, очевидно, что залы со сводчатым перекрытием и аркады галерей были возведены по примеру традиционных крестьянских жилых комнат и балконов с деревянными колоннами, а в куполах гхатунув с ердиками в камне воплощены деревянные формы многогранных, ступенчатых и пирамидальных перекрытий без промежуточных опор крестьянских гхатунув.

Принято, что средневековые образцы купольных сводов без барабана и с ердиками, в гавитах, библиотеках, трапезных и банях генетически также вытекают из форм деревянных перекрытий сельского гхатуну. Однако, в каменных купольных сводах меликских дворцов прослеживается также влияние армянской средневековой купольной архитектуры как церковных, так и светских и дворцовых сооружений.

Ближайшими архитектурными параллелями являются позднесредневековые каменные жилища старых и новых монастырей Арцаха и Сюника (Гандзасар, Дадиванк, Акопананк, Егиге аракия, Татев, Гидеванк, Амарас, Ерицманканц и др.).

В композиционном происхождении меликских дворцов важное место занимают средневековые княжеские дворцы края, которые свидетельствуют о древних традициях возведения замков-дворцов подобного типа (княжеский дворец в Хоханаберде XIII в.) и о нали-

чий в их составе центральных залов с каменными купольными сводами (княжеские дворцы Цара, XIII в. Орс, XIV в., дворцовый зал Дадиванка, 1211 г.).

Оборонительные сооружения дворцов и примененные в этих целях приемы: высокие стены, круглые башни, массивные ворота, использование кровли одноэтажных строений, редкие проемы на внешних фасадах или их отсутствие — это основные средства, которые издревле использовались в фортификационных сооружениях края и параллельно нашли свое отражение в позднесредневековых крепостях и укрепленных монастырях.

Примечательно также, что в основных частях самого характерного типа меликских дворцов — в каменных комплексах гхатун прослеживаются композиционные, конструктивные и функциональные очень подчеркнутые общности с подобными частями царских и княжеских дворцов средневековой Армении.

О сформировавшихся устойчивых традициях архитектуры меликских дворцов свидетельствуют также "имарет"-дворцы обосновавшихся в конце XVIII века в Арцах-Карабахе мусульманских ханов, большая часть которых была построена согласно присущим укрепленным меликским домам композиционным формам и строительными способами, руками армянских мастеров (Шахбулах, Агдам, Шуши).

Е. АРХИТЕКТУРНЫЕ СВЯЗИ (табл. 43-45) неоднозначны и прослеживаются в сходстве отдельных частей меликских дворцов с персидскими и грузинскими дворцовыми сооружениями позднего периода.

Особый интерес представляют обширные дома дворцового типа, принадлежавшие армянским купцам (ходжа) Новой Джуги армянского квартала в Исфагане. Дома, построенные армянскими мастерами после организованного в начале XVIII в. Шах-Аббасом I большого переселения армян, имеют привязанные к местным традициям богатые и сложные композиционные формы. Самое распространенное композиционное решение — сопоставление центрально-купольного зала с примыкающими с двух сторон залами, т. е. принцип, используемый в столь распространенном типе меликских дворцов с гхатуном.

Композиционная связь с персидскими и грузинскими дворцами прослеживается лишь в некоторых частях меликских дворцов (верхние, открытые этажи двухэтажных залов дворцов Кашатаха, Хнацаха, Хндзореска и Мохратаха, приемная дворца Тоха, открытые залы дворцов hОрекавана, Мохратаха и Шуши). Слегка измененные композиции последних использованы в ряде памятников персидской дворцовой архитектуры позднего средневековья (дворцы Шекинских ханов, Сардара и Панаха в Ереване и т.д.), а также в грузинских дворцах (Ниноцминда, Дзагина).

Однако, если в персидских памятниках эти композиции переработаны в пределах другой архитектурной направленности, то грузинские, не избежав влияния подобного же стиля, лишены композиционной зрелости и своеобразия архитектурного облика меликских дворцов. Следовательно, меликские дворцы с композиционной точки зрения очень своеобразны и могут сравниваться с княжескими дворцами других стран только своим функциональным назначением.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Меликские дворцы и их строительные надписи являются важными свидетельствами истории армянских меликств. Они фактически удостоверяют точное местоположение резиденций в меликских владениях и достоверными сведениями обогащают историю армянского меликства, выявляя новые грани деятельности известных меликов данного периода.

Строительство укрепленных меликских дворцов зародилось в XV-XVI вв. и получило новый размах в XVII в. и в первой трети XVIII в., в период освободительной борьбы арцахских сгнахов и сюникского восстания, широко распространилось во второй половине XVIII в., в период нового подъема освободительного движения.

Дворцы меликов представляли собой действенные очаги армянской национально-освободительной борьбы и, наряду с крепостями и укрепленными монастырями, играли большую роль в истории армянского меликства. Именно этим обусловлена основная архитектурно-композиционная особенность меликских дворцов: подчеркнутая замкообразность и каменная монолитность, благодаря чему они характеризуются как новый тип оборонитель-

ного комплекса позднего средневековья, наряду с крепостями и укрепленными монастырями.

Дворцы меликов вместе с культовыми сооружениями сформировали общественный центр резиденций, а дворцы-замки служили в качестве цитаделей. Часть дворцов, кроме жилых и оборонительных строений, имела и предусмотренные для проведения приемов и торжеств залы, которые занимали важное место в объемно-пространственной композиции комплексов и на которых часто ставился акцент.

Самые просторные и композиционно зрелые дворцы были созданы в XVIII в., во второй половине которого широкое распространение получили комплексы каменных галатундов: дворцы, созданные вокруг композиционной оси в виде одного или двух галатундов с каменным купольным перекрытием. Архитектурные и строительные новшества в данной области нашли свое лучшее проявление в композиции этих комплексов.

Основными источниками композиционного, художественного и конструктивного решения меликских дворцов стали местные архитектурно-строительные традиции народных жилых домов, фортификационных сооружений и гражданских построек, а в отдельных частях комплексов очевидна наследственная связь с дворцовым зодчеством предшествующих веков.

Типовые решения и обобщенные архитектурные и конструктивные приемы свидетельствуют, что данная область армянского дворцового зодчества позднего средневековья сформировалась и развивалась своеобразными творческими закономерностями, оставаясь верной облику архитектурных школ Арцаха и Сюника.

Строительство дворцов меликов основывалось на отличном знании художественных и конструктивных возможностей местного строительного материала с учетом сейсмических условий края.

Сохранившиеся развалины и описания очевидцев позволяют частично или полностью восстановить первоначальную композицию памятников, проследить претерпевшие ими изменения.

Дворцы меликов свидетельствуют, что в XV-XVIII вв., несмотря на неблагоприятные условия, жилищное строительство княжеского сословия продолжалось и находило соответствующие требованиям эпохи новые проявления, сохраняя и своеобразно представляя традиции предшествующих веков.

Построенные в XV-XVI вв. дворцы еще раз подтверждают, что в данный период строительная жизнь в Армении не прерывалась, а продолжалась и проявлялась лишь в меньших по сравнению с предыдущими веками размерах, обуславливая новый подъем в последующих XVII-XVIII вв.

Дворцы меликов Арцаха и Сюника, как ценные памятники эпохи армянского меликства позднего средневековья, в наследии светской архитектуры представляют собой обширную и содержательную область и для спасения от окончательной гибели требуют всеобщего признания, охраны и реставрации.

ՑԱՆԿԵՐ

Օգտագործված գրականություն

- Աբրահամյան Ա. Գ., Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պարմությունից, Երևան, 1953:
- Աբրահամյան Ա. Գ., Մյունխենի XVIII դարի ազաւրագրական շարժման պարմության շուրջ, «ԴԲՏ», 1972, N 4:
- Աբրահամ Կրեւրացի, Պարմություն, Երևան, 1973:
- Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893:
- Ալիշան Ղ., Հայապարմ, Վենետիկ, 1901:
- Անադյան Հր., Հայերեն արմարական բառարան, հաւոր 1, Երևան, 1971, հաւոր 4, Երևան, 1979:
- Ալվալյան Ա. Մ., Իրադարմություններն Այսրկովկասում 1723 թ. և արցալիսահայերի առաջին օգնական ռազմերը Մյունխ, «ԴԲՏ», 1990, N4:
- Առաքել Դարժեցի, Գիրք պարմութեանց, Երևան, 1990:
- Արզումանյան Զ., Մոկայաների առաջացումը և ռազմարաբանական նշանակությունը, «Հրաքել հասարակական գիրությունների», 1982, N 9:
- Արզումանյան Զ., «Մեծ» և «Փոքր» սղնալիսների հարցի շուրջ, «Հրաքել հասարակական գիրությունների», 1985, N 4:
- Բարխուդարեանց Մ., Արցալիս, Բագու, 1895:
- Բարխուդարեանց Մ., Պարմություն Աղուանից, հաւոր Ա, «Հարաքապար, 1902, հաւոր Բ, Թիֆլիս, 1907:
- Գրիգորյան Գր. Մ., Մյունխից Օրբելյանների օրք, Երևան, 1981:
- Դիվան հայ վիմարություն, արալ 1, Երևան, 1966, արալ 2, Երևան, 1960, արալ 3, Երևան, 1967, արալ 5, Երևան, 1982:
- Եղիազարյան Հ., Ազիգեկովի շրջանի կուկուրայի հուշարմանները, Երևան, 1955:
- Եսայի Հասան-Ջալալեանց, Պարմություն համաօսր Աղուանից երկրի, Երուսաղեմ, 1868:
- Երեմյան Մ., Հայաարանը ըսր «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963:
- Ջաքարիա Ազուլեցի, Օրագրություն, Երևան, 1938:
- Թորմանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարարաուպելություն պարմության, հաւոր Ա, Երևան, 1942:
- Ժամանակալից հայոց լեզվի րացարրական բառարան, հաւոր 1, Երևան, 1969:
- Լալալեան Ե., «Հայոց ճոր, «Ազգագրական հանդէս», գիրք 12, Թիֆլիս, 1905:
- Լալալեան Ե., «Հայոց ճոր, Նշանակուր վանքեր, «Ազգագրական հանդէս», գիրք 26, Թիֆլիս, 1917:
- Լալալեան Ե., Երկեր, հաւոր 2, Արցալիս (Վարանդա, Գանձակի գալիս), Երևան, 1988:
- Լեո, հուշայական կապիւրալ, Երևան, 1934:
- Լեո, Հայոց պարմություն, հաւոր 3, գիրք Ա, Երևան, 1969, հաւոր 3, գիրք Բ, Երևան, 1973, հաւոր 4, Երևան, 1984:
- Լեո, Երկերի ժողովածու, հաւոր 8 (Ուկրալիորի հիշարակարանը, Իմ հիշարակարանը), Երևան, 1985, հաւոր 5, Երևան, 1986:
- Լիսիցյան Սր., Լեոնայիս Դարարալի հայերը, «Հայ ազգագրություն և րանալիսություն», արալ 12, Երևան, 1981:
- Լիսիցյան Սր., Ջանգեղուրի հայերը, Երևան, 1969:
- Կարապետյան Մ., Հայ մշակույթի հուշարմանները խորիդայիս Աղրեհանիս թոնակցված շրջաններում, Երևան, 1999:
- Կարապետյան Մ., Գեւրաշեն, Երևան, 1992:
- Կիրակու Գանձակեցի, Պարմություն հայոց, Երևան, 1961:
- Կիրակույան Գ. Ե., Մարեհագիթական վեղեկություններ Դովյանների մասին, «Պարմա-րանալիսական հանդէս», 1969, N 1:
- Կիրակույան Գ. Ե., Հայաարանը Լանկ-Թամուրի և թուրքմեն ցեղերի արշալանքների շրջանում, Երևան, 1997:
- Հակոբյան Թ. Խ., Հայաարանի պարմական աշխարհագրություն, Երևան, 1984:
- Հակոբյան Թ. Խ., Մյունխի թագալիությունը, Երևան, 1966:
- Հայաարանի և հարակից շրջանների վեղեկությունների բառարան, հաւոր 1, Երևան, 1986, հաւոր 2, Երևան, 1988:
- Հայերեն ձեռագրերի հիշարակարաններ, ԺԵ դար, մաս Բ, Երևան, 1958, ԺԵ դար, Երևան, 1974:
- Հայ ժողովուրդի պարմություն, հաւոր 3, Երևան, 1976, հաւոր 4, Երևան, 1972:
- Հարությունյան Վ. Մ., Անի քաղաքը, Երևան, 1964:

- Հարությունյան Վ. Մ., Միջնադարյան Հայաստանի մոնոմենտալ աշխարհիկ ճարտարապետության ձևաբովանդակման ժողովրդական ակունքները, «Պարմա-բանասիրական հանդես», 1976, N 4:
- Հարությունյան Վ. Մ., Հայկական ճարտարապետության պարմություն, Երևան, 1992:
- Հասարայան Մ. Մ., Մյուսերի 17-18-րդ դարերի ճարտարապետական համալիրները, Երևան, 1973:
- Հասարայան Մ. Մ., Անաթոլիական ճարտարապետական համալիրը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1975, N 5:
- Հասարայան Մ. Մ., Դադիկանցում հայենի իշխանների պալատական դահլիճի ճարտարապետությունը, «Հայաստանի մշակույթի և արվեստի պորտալների ամսագրի ցուցակ», Երևան, 1979:
- Հասարայան Մ. Մ., Արցախի հուշարձանները, «Հայաստանի արդյունաբերություն, շինարարություն և ճարտարապետություն», 1990, N 3, 4, 12:
- Հասարայան Մ. Մ., Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը, Երևան, 1992:
- Հասարայան Մ. Մ., Հայաստանի ուշ միջնադարի շինարարական գործի կազմակերպումը, «Հայ արվեստի և մշակույթի հանրապետական ութերորդ գիտական կոնֆերանս», գեղարվեստի թեզեր, Երևան, 1997:
- Հասարայան Մ. Մ., Պարմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1985:
- Հովհաննիսյան Ա. Գ., Իրվագներ հայ ազարազրական մարզի պարմության, գիրք Ա, Երևան, 1957, գիրք Բ, Երևան, 1959:
- Յովհաննեսյան Մ., Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970:
- Հովսեփյան Գ., Խաղաղական կամ Դոշտյան հայոց պարմության մեջ, Ա. Վաղարշապատ, 1928, Բ. Երուսաղիմ, 1942, Գ. Երու-Յոթ, 1943:
- Հովսեփյան Գ., Տարախյո Օրբելյանի և Մինա Խաթունի սերունդը, Ամսթերդամ-Լիբանան, 1947:
- ՀՀԳՊԱ, ֆ. 53, ց. 1, գործ 3833, ֆ. 319, ց. 1, գործ 107:
- Կախումանյան Կ., Երթեր Գյուլիստանի մեջ՝ ժողովրդական պարմության վերաբերյալ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1979, N 12:
- Կախումանյան Կ., Երթեր Կախումանյանի Արցախ, գիրք Ա, Երևան, 1993:
- Ղույան Ա. Բ., Արցախի պալատական ճարտարապետության երկու հուշարձան, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1982, N 10:
- Ղույան Ա. Բ., հայենի իշխանական ապարանքը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1984, N 3:
- Ղույան Ա. Բ., Արցախի և Մյուսերի մեջքական ապարանքների իդրականացման ատմականագիտությունները, «Հայկական ճարտ. պորտալներ, Թ. Թորանյանի 120-ամյակին նվիրված համարակազմական գիտական խորհրդակցություն», գեղ. թեզեր, Երևան, 1984:
- Ղույան Ա. Բ., Արցախյան Ռ. Ս., Արցախի Բաղաբաղի բերդավանդակը, «Պարմա-բանասիրական հանդես», 1988, N 1:
- Ղույան Ա. Բ., Արցախի իշխանական ապարանքները, «Կուլտուր-լուսավորական աշխարհաց», ամսագիր, 1988, N 3-4:
- Ղույան Ա. Բ., Քարե վկայագրեր, «Ազգայնագիր», Երևան, 1993, N 17:
- Ղույան Ա. Բ., Արցախ-Դարբասի մեջքական ապարանքները, «Արծիվ» պարբերական, Ամսթերդամ-Լիբանան, 1995, N 10:
- Ղույան Ա. Բ., Քաղաքային իշխանական ապարանքը, «Հայ արվեստի և մշակույթի հանրապետական VII գիր. կոնֆերանս», գեղ. թեզեր, Ե, 1995:
- Ղույան Ա. Բ., Հնդիկ իշխանական ապարանքը, «Հայ արվեստի և մշակույթի հանրապետական VIII գիր. կոնֆերանս», գեղ. թեզեր, Ե, 1997:
- Ղույան Ա. Բ., Արցախի միջնադարի պալատական դահլիճի ճարտարապետությունը, «Հիմնական պարմապետությունների ժառանգությունները, հանրապետական երրորդ գիտաժողով», գեղարվեստի հիմնադրույթներ, Գյուլմիր, 1998:
- «Մեղու Հայաստանի», 1873, N 19, 1885, N 67, 68, 70:
- Միջին հայերենի բառարան, հարդր Ա, Երևան, 1987:
- Մկրտչյան Շ. Մ., Լեոնային Դարբասի պարմա-ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1985:
- «Մշակ», 1890, N 78:
- Մովսես Կաղանկարացի, Պարմություն Արտանից աշխարհի, Երևան, 1983:
- Նոր քաղաքի հայկազան լեզուի, հարդր Ա, Վենետիկ, 1836:
- Շախյան Գ. Ս., Հայ ճարտարապետության պարմության պարբերացման հարցը, «Լրաբեր հաս. գիտությունների», 1991, N 1:
- Չորանյան Պ. Ա., Շոշ և Բարազուլի սելանիների նույնացման հարցի շուրջ, «Պարմա-բանասիրական հանդես», 1994, N 1-2:
- Պարտիկյան Ն. Ծ., Գլխավոր իշխանական ապարանքի կոնստրուկտիվ եղանակների և Աղիերիկայի շրջաններում, «ՊԲՀ», 1963, N 3:
- Պարտիկյան Ն. Ծ., Մյուսերի ժողովրդական ճարտարապետությունը, Երևան, 1972:
- Պարտիկյան Ն. Ծ., Միսիանի, Գորիսի ու Դախիկի շրջանների մոլ. ճարտ. կառուցվածքները, «Տեղեկագիր» (Խա. գիր.), 1963, N 11:
- Պարտիկյան Ն. Ծ., Չալոլոլ ծածկերով բնակարանների դերը և վրդը Հայաստանի հին և միջնադարյան ճարտարապետության մեջ, «Հայ արվեստի և մշակույթի հանրապետական II սիմպոզիում», գեղ. ժողովածու, հր. 2, Ե, 1978:
- Պողոսյան Թ., Խանաթի մեջքների իրավունքների և պարմապետությունների մասին, «Բանբեր Հայաստանի արվեստների», 1966, N 1:
- Ջալալեան Մ., Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տիֆլիս, 1842, մասն Բ, Տիֆլիս, 1853:
- Մարգարյան Մ. Ա., Մելիքյան բնակելի համակառուցող Տոգ ավանում, «Պարմա-բանասիրական հանդես», 1987, N 3:
- Մերձաստ Օրբելյան, Մյուսերի պարմություն, Երևան, 1986:
- Մուրադյան Ա., Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Երևան, 1967:
- Վարդանյան Բ., Հայաստանի չափերի ու կշիռները, Երևան, 1989:
- Վարդանյան Մ. Վ., Հայկական ժողովրդական բնակելի տների ճարտարապետություն, Երևան, 1959:
- Վարդանյան Մ. Վ., Տաղաքային և երկ. լեռնաշղթաների հայկական ճարտարապետություն մեջ, «Լրաբեր հաս. գիտությունների», 1967, N 6:
- Տեր-Մկրտչյան Կ. (Մարտիրոս Կախուման), Դոլիկյան և Մելիք-Շահնազարյան, Երթեր հայ մեջքության մասին, Բ. Էջմիածին, 1914:
- Իսախանյան, Երկերի ժողովածու, հարդր 9 (Երկու ամիս Արվանդի և Մյուսյան աշխարհներում, Խանայի մեջքություններ), Երևան, 1987:
- Ուրարայան Բ. Ա., Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պարմության, Երևան, 1981:

Ուլուրարյան Բ. Ա., Ոսկե շրջա, Երևան, 1979:
 Ուլուրարյան Բ. Ա., հայկերի իշխանությունը 10-16-րդ դարերում, Երևան, 1975:
 Ուլուրարյան Բ. Ա., Գանձասար, Երևան, 1981:
 Ուլուրարյան Բ. Ա., Արցախի պարմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Երևան, 1994:
 Ուլուրարյան Բ. Ա., Նայոն Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Երևան, 1998:
 Փափազյան Հ., Մոկիր Եզանի ընդունարանի մուտքի վիմագիր արձանագրություն, «Լրաբեր հաս. գիտությունների», 1985, N 5:

Абдуллаев Г. А., Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Баку, 1965.
 Авалов Э. В., Архитектура города Шуши, Баку, 1977.
 Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, сборник документов, т. II, ч. I, Ереван, 1964, т. II, ч. II, Ереван, 1967.
 Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века, сборник документов, том III, Ереван, 1978.
 Армяно-русские отношения в XVIII веке, 1760-1800 гг., сборник документов, том IV, Ереван, 1990.
 Али-заде А. М., Саркисов А. В., О некоторых архитектурных памятниках Шуши, «Пам. арх. Азербайджана», т. II, Баку, 1950.
 Арутюнян В., Асратян М., Меликян А., Ереван, Москва, 1968.
 Арутюнян В. М., Каменная летопись армянского народа, Ереван, 1985.
 Арутюнян П. Т., Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века, Москва, 1954.
 Асратян М. М., Очерк армянской архитектуры, Москва, 1985.
 Асратян М. М., Архитектура Армении XV- начала XIX века, (научный доклад докторской диссертации), Ереван, 1993.
 Беридзе В., Архитектура Грузии XVI-XVII веков, том I, Тбилиси, 1983, (на грузинском языке).
 Бретаницкий А. С., Дворец шекинских ханов, «Архитектура Азербайджана», очерки, Баку, 1952.
 Давтян Ш., Мкртчян Ш., Шуши, Ереван, 1997.
 Иоаннисян А. Р., Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Ереван, 1990.
 Иоаннисян А. Р., Иосиф Эмин, Ереван, 1989.
 Карагезян А., К локализации гавара Кашатаг. «Вестник общественных наук», 1987, N 1.
 Карапетян С., Памятники армянской культуры в зоне Нагорного Карабаха, Ереван, 1999.
 Лисицян С. А., К изучению армянских крестьянских жилищ (Карабахский карадам), «Известия кавказского историко-археологического института», том III, Тифлис, 1925.
 Мирза Джамал Джеваншир Карабагский, История Карабага, Баку, 1959.
 Мирза Адигезаль бек, Карабаг-наме, Баку, 1950.
 Мкртчян Ш., Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, Ереван, 1988.
 Мнацаканян С. Х., Архитектура армянских притворов, Ереван, 1952.
 Нерсисян М. Г., Из истории русско-армянских отношений, книга I, Ереван, 1956.
 Обзорение Российских владений за Кавказом, часть III, Санкт-Петербург, 1836.
 Орбели И. А., Избранные труды в двух томах, т. I, Из истории культуры и искусства Армении X-XIII вв., Москва, 1968.
 Рчеулишвили А., Дворец Саввы Тусисшвили в селении Ниноцминда, сборник «Ars Georgica», т. III, Тбилиси, 1950.
 Рчеулишвили А., Дворец XVII века в селении Даггина, сборник «Ars Georgica», том V, Тбилиси, 1959.
 Саламзаде А. В., Архитектура Азербайджана, XVI-XIX вв., Баку, 1964.
 Саркисов А. В., Архитектура народного жилища нагорных районов, «Архитектура Азербайджана», очерки, Баку, 1952.
 Саркисян М., Из истории градостроительства Шуши, Ереван, 1996.
 Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск XIII, Тифлис, 1892.
 Усейнов М., Бретаницкий А., Саламзаде А., История архитектуры Азербайджана, Москва, 1963.
 Фатуллаев Ш. С., Памятники Шуши, Баку, 1970.
 Фатуллаев Ш. С., Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX-начала XX века, Ленинград, 1986.
 Утверждение русского владычества на Кавказе, том I, Тифлис, 1901.
 Халпахчян О. Х., Гражданское зодчество Армении, Москва, 1971.

Documents of Armenian Architecture, 19, Gharabagh, Milan, 1988.
 Karapetian K., Isfahan, New Juifa, Roma, 1974.
 Texier Ch., Description de l'Arménie, la Perse et la Mesopotamie, Paris, 1842

Աշխարհային մեծ օգրագրիված են նաև RAA Երևանյան գրասենյակի արխիվի նյութերը:

1. Ավանդերդի ապարանք (գափ. և վերակ.՝ հեղինակի)
2. Քաղաքադի ապարանք (գափ.՝ հեղինակի)
3. Քաղաքադի ապարանք (վերակ.՝ հեղինակի)
4. Խնամախի ապարանք (գափ.՝ Ն. Պապուխյանի)
5. Խնոճրեսկի ապարանք (վերակ.՝ հեղինակի)
6. Տողի ապարանք (գափ.՝ Մ. Սարգսյանի, վերակ.՝ հեղինակի)
7. Տողի ապարանք (գափ.՝ Մ. Սարգսյանի, վերակ.՝ հեղինակի)
8. Տողի ապարանք (վերակ.՝ հեղինակի)
9. Գյուլիսարանի բերդ (գափ. և վերակ.՝ հեղինակի)
10. Գյուլիսարանի բերդ (գափ. և վերակ.՝ հեղինակի)
11. Գյուլիսարան գյուղի ապարանք (գափ.՝ հեղինակի)
12. Գյուլիսարան գյուղի ապարանք (վերակ.՝ հեղինակի)
13. Հոռեկավանի ապարանքներ (գափ.՝ հեղինակի և Ռ. Արզադյանի, վերակ.՝ հեղինակի)
14. Հոռեկավանի առաջին ապարանք (գափ.՝ հեղինակի և Ռ. Արզադյանի, վերակ.՝ հեղինակի)
15. Հոռեկավանի երկրորդ ապարանք (գափ.՝ հեղինակի)
16. Հոռեկավանի երկրորդ ապարանք (գափ.՝ հեղինակի)
17. Հոռեկավանի երկրորդ ապարանք (վերակ.՝ հեղինակի)
18. Մոխրաթաղի ապարանք (գափ.՝ հեղինակի և Ռ. Արզադյանի)
19. Մոխրաթաղի ապարանք (գափ.՝ հեղինակի և Ռ. Արզադյանի)
20. Մոխրաթաղի ապարանք (վերակ.՝ հեղինակի)
21. Քաղաքաբերդ բերդավան (գափ.՝ հեղինակի և Ռ. Արզադյանի)
22. Քաղաքաբերդի ապարանք (գափ.՝ հեղինակի և Ռ. Արզադյանի)
23. Քաղաքաբերդի ապարանք (գափ.՝ հեղինակի և Ռ. Արզադյանի)
24. Քաղաքաբերդի ապարանք (վերակ.՝ հեղինակի)
25. Ջրաբերդի ապարանք (գափ.՝ հեղինակի և Ռ. Արզադյանի)
26. Գյուլաթաղի ապարանք (գափ. և վերակ.՝ հեղինակի)
27. Ավերարանոցի երրորդ ապարանք (գափ.՝ հեղինակի)
28. Ավերարանոցի երրորդ ապարանք (վերակ.՝ հեղինակի)
29. Շուշիի առաջին ապարանք (գափ.՝ Ա. Սարկիսովի, Ա. Դավթյանի, վերակ.՝ հեղինակի)
30. Շուշիի երկրորդ ապարանք (գափ.՝ Ա. Սարկիսովի, Ա. Դավթյանի, վերակ.՝ հեղինակի)
31. Թուխնակալի ապարանք (գափ.՝ Ռ. Արզադյանի, վերակ.՝ հեղինակի)
32. Տեղի ապարանք (գափ.՝ հեղինակի)
33. Տեղի ապարանք (վերակ.՝ հեղինակի)
34. Կրկնաթաղ դաշինով ապարանքներ (ըստ հեղինակի, Ռ. Արզադյանի, Մ. Սարգսյանի և Ն. Պապուխյանի գաղաղությունների)
35. Գլխարկավոր ապարանքներ (ըստ հեղինակի, Ռ. Արզադյանի և Ա. Սալամադյանի գաղաղությունների)
36. Քառաբուրդ ապարանքներ, միջնաբերդ ապարանքներ (ըստ հեղինակի, Ռ. Արզադյանի և Ա. Սարկիսովի գաղաղությունների)
37. Կրկնաթաղ դաշինքներ (ըստ հեղինակի, Ռ. Արզադյանի, Ն. Պապուխյանի և Մ. Սարգսյանի գաղաղությունների)
38. Քաղաքաբերդի ծածկով գլխարկներ (ըստ հեղինակի, Ռ. Արզադյանի և Ա. Սալամադյանի գաղաղությունների)
39. Միջնաբերդյան իշխանական ապարանքներ, խոխանաբերդ (գափ.՝ հեղինակի), Ծառ (գափ.՝ Մ. Սարգսյանի), Դաղիվանք (գափ.՝ Շ. Սանաթյանի), Հորս (գափ.՝ հեղինակի)
40. Ուշ միջնաբերդյան վանական բնակարաններ, Դաղիվանք (գափ.՝ Շ. Սանաթյանի), Գյուլիսարանի Ա. Աննաբերդի վանք (գափ.՝ հեղինակի), Ա. Հակոբյան (գափ.՝ Մ. Կարապետյանի), Ամարասի վանք, Տաթևի վանք, Գործվանք (գափ.՝ Մ. Մ. Մարաթյանի)
41. Եղիշե առաքյալի վանքի բնակարաններ (գափ.՝ հեղինակի և Ռ. Արզադյանի)
42. Ամարասի վանական բնակարաններ (գափ.՝ Մ. Մ. Մարաթյանի)
43. Շախրաբաղի և Աղդամի խանական ապարանքներ (ըստ Է. Ավալովի, Մ. Ռուսեյմովի և Ա. Սալամադյանի)
44. Նոր Ջուղա, հայ խոջաների փոքր (գափ.՝ Կ. Կարապետյանի)
45. Հայկական, վրացական և պարսկական ուշ միջնաբերդյան պալատներ. Հոռեկավան, Մոխրաթաղ, Քաղաքաբերդ (գափ. և վերակ.՝ հեղինակի), Շուշի (գափ.՝ Ա. Սարկիսովի, վերակ.՝ հեղինակի), Նիսոմսիդոս, Չաղինա (գափ.՝ Լ. Աշուկիշվիլի, վերակ.՝ հեղինակի), Երևան, Սարգսի պալատ (ըստ Վ. Կարապետյանի), Շուշի, խանական պալատ (գափ.՝ Ա. Սարկիսովի), Շաքի, խանական պալատ և խանական փոքր (գափ.՝ Լ. Բրեքսնիցկու), Երևան, Փանասի խանի պալատ (վերակ.՝ հեղինակի), Նոր Ջուղա, խոջայական փոքր (գափ.՝ Կ. Կարապետյանի)

Նշելիս շնորհակալություն է հայտնում Ռաֆիկ Արզադյանին, Սամվել Կարապետյանին, Մուրադ Մարաթյանին, Նուրբադ Պապուխյանին, Սամվել Սարգսյանին, Նովինսեն Սանաթյանին և Արսեն Դավթյանին՝ պրամադրած նյութերի և օժանդակության համար:

Լուսանկարներ

- I. ՔԱՆԱԹԱՐՆԵՐ՝ Մելիք-Նալբազ Ա-ի ապարանքը բակի հր-արկ կողմից (1950-ական թթ. և 1985 թ., լուս. Մ.Ս. Նապարթյանի և հեղինակի)
- II. ԽՆԶՈՐԻՄԻԱՆՆԵՐ՝ Մելիք-Շարամազյանների ապարանքը հր-արկ-ից՝ հեղազուկ կցակառույցներով (ըստ Սրբ. Լիսիցյանի)
- III. ՏՈՐՆԵՐ՝ Մելիք-Եզանի ապարանքի դարպասը և զույգ դաշիճների բակահայաց ճակարը (լուս. հեղինակի և Մ. Սարգսյանի)
- IV. ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆԻ ԲԵՐԻՆՆԵՐ՝ Մելիքական ամրոցը հս-արլ-ից՝ Մոսով լեռան հետ, արմ-ից և արլ-ից (լուս. Ս. Արովյանի և հեղինակի)
- V. ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆԻ ԲԵՐԻՆՆԵՐ՝ Միջնաբերդի ապարանքի ընդհանուր տեսքը և կրկնաձևի դաշիճը (լուս. հեղինակի)
- VI. ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆԻ ԲԵՐԻՆՆԵՐ՝ Գյուղը հին գերեզմանոցից և ապարանքը հր-արմ-ից (լուս. հեղինակի)
- VII. ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆԻ ԲԵՐԻՆՆԵՐ՝ Ապարանքի գլխավորը և Աբրահամ Սպարապետի տապանաքարը (լուս. հեղինակի)
- VIII. ՀՈՒՆԿԱՎԱՐՆԵՐ՝ Մելիք-Հովսեփի ապարանքի հր և հս թևերի բակահայաց ճակարների դրվագներ (լուս. հեղինակի և Ռ. Արզախյանի)
- IX. ՀՈՒՆԿԱՎԱՐՆԵՐ՝ Մելիք-Հովսեփի ապարանքը բակի հս-արմ կողմից և գլխավորներից մեկը (լուս. հեղինակի)
- X. ՄՈՒՐԱԲԱՆԻՆԵՐ՝ Մելիք-Ադամի ապարանքի հր-արմ խառվածի ճակարը, գլխավորան բրդոնյակներից մեկը և երդիլը (լուս. հեղինակի)
- XI. ՔԱՆԱԹԱՐՆԵՐ՝ Մելիք-Իսրայելյանների ապարանքի արմ ճակարը և հս դարպասը՝ բակից (լուս. հեղինակի)
- XII. ՔԱՆԱԹԱՐՆԵՐ՝ Մելիք-Իսրայելյանների ամրոցի դարպասը և հր-արմ խառվածը (լուս. հեղինակի)
- XIII. ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆԻ ԲԵՐԻՆՆԵՐ՝ Մելիք-Ավակերդյանների ապարանքը հր-արմ-ից (լուս. Ս. Կարապետյանի)
- ԱՎԵՏԱԲԱՆՈՑՆԵՐ՝ Մելիք-Շահնազարյանների բերդավանի դարպասները վանքի և ապարանքների մոտ (ըստ հրապ. և Մ. Նալբազյանի)
- XIV. ՇՈՒՆԻՆԵՐ՝ Ավան Սպարապետի ապարանքը հր-արմ-ից (1980-ական թթ. և 1988 թ., լուս. ըստ հրապ. և Մ. Նալբազյանի)
- XV. ՇՈՒՆԻՆԵՐ՝ Մելիք-Շահնազարյանների ապարանքը հր-արլ-ից և հս-արլ բակահայաց ճակարը (լուս. Մ. Նալբազյանի)
- XVI. ԹՈՒՆԻՍԻԱՆԻՆԵՐ՝ Մելիք-Դուրյանյանների ապարանքը հս-արլ-ից (լուս. Ռ. Արզախյանի)
- XVII. ՏԵՐՆԵՐ՝ Մելիք-Բարխուդարյանների ապարանքը հր-արմ-ից, շին. արձանագրությունը և շքամուրթերը (1980-ական թթ., լուս. հեղինակի)
- XVIII. ԳԵՏԱՆԵՆԵՐ՝ Մելիք-Մնացականյանների ապարանքը հր-արմ-ից (լուս. հեղինակի)
- ԱՂՋԿԱԲԵՐԻՆՆԵՐ՝ Մելիքական ապարանքի շքամուրթի բարավորաքարը (լուս. Ս. Կարապետյանի)
- XIX. ԵՂԱՆԵՐ՝ ԱՌԱՔՅԱՆԻ ՎԱՆԵՐ՝ Վանք-ամրոցը արլ-ից և առաջնորդական ապարանքի կրկնաձևի դաշիճը (լուս. հեղինակի)
- XX. ՎԱՆԱԹԱՐՆԵՐ՝ ՔԱՆԱԹԱՐՆԵՐ՝ Տաթևի վանք (լուս. Ռ. Արզախյանի), Գյուլիստանի Սրբ. Ամենափրկչի վանք, Երիցմանկացի վանք, Սրբ. Տաթևյանի վանք (լուս. հեղինակի), Ամարասի վանք (լուս. Մ. Ս. Նապարթյանի), Դաղիվանք (լուս. Ս. Կարապետյանի)

180 Ե 77

ԱՐՅԱԽԻ ԵՎ ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՄԵԼԻՔԱԿԱՆ ԱՊԱՐԱՆՔՆԵՐԸ

ԱՐՏԱԿ ՂՈՒԼՅԱՆ

RAA Հրապարակչակազմ

Խմբագիր՝	Լաուրա Մանուկյան
Անգլերենի թարգմանիչ՝	Ասյա Ամիրադյան
Ռուսերենի թարգմանիչ՝	Սեդա Գասարձյան
Սրբագրիչներ՝	Անժելա Ամիրխանյան Գայանե Հայրապետյան Էմմա Աբրահամյան

Էջադրող և համակարգչային
ձևավորող՝ Կարեն Պետրոսյան

Գունաբաշխում՝ «Տիգրան Մեծ» տպագրատուն

Գլխավարողերը և վերջնագրողները՝ հեղինակի

Հայերեն տառադրույթ՝ «Թարումյան»

Ստորագրված է տպագրության՝ 28.12.2000

Տպագրությունը օֆսեթ, չափեր՝ 42x60. 1/8

Տպագրական 23,5 պայմանական մամուլ

Տպաքանակը՝ 500

Գինը՝ պայմանագրային

«ՌՈՒԲԻՆ» տպագրական ԱԶ

Երևան-33, Գյուլբենկյան 38

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳՆԱՀԱՆՈՒՄԱՆ ԳԻՏ. ԳՐԱԴ.

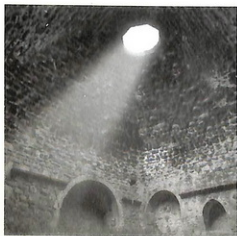

FL0079019

RAA (Հայկական Ճարտարապետությունն Ուսումնասիրող) կազմակերպությունն իր գործունեությունը ծավալել է 1960-ական թթ. վերջերից: Պաշտոնականացել է 1982 թ. Գերմանիայում: Կազմակերպության կենտրոնը Հայաստանում գրանցվել է 1998 թ.: Նպատակն է իրականացնել Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դուրս, մասնավորապես պատմական Հայաստանի տարածքում, ապա նաև՝ Սփյուռքում պահպանված հուշարձանների բազմակողմանի ուսումնասիրություններ: Առ այսօր լույս են տեսել կազմակերպության աշխատակիցների հետևյալ ուսումնասիրությունները.

1. «Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը»
2. «Վրաց պետական քաղաքականությունը և հայ մշակույթի հուշարձանները»
3. «Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում».
«Памятники армянской культуры в зоне Нагорного Карабаха»
«Armenian cultural monuments in the region of Karabakh»
4. «Արցախի և Սյունիքի մելիքական ապարանքները»

Լույս կտեսնեն .

«Լանա Ավագանի վանքերը»
«Հայկական եկեղեցիները Վրաստանում»
«Նոր Զուղայի ճարտարապետությունը»
«Հայերը Կախերում»
«Արցախի վիմագրերը»
«Ջավախքի պատմական հուշարձանները»
«Վիմագրերը Մատենադարանի ձեռագրերում»
«Գուգարքի հայերեն վիմագրերը»
«Արցախի խաչքարերը»
«Արցախի մանրատեղանունները»
«Համշեն-Խոտորձրի հայկական գյուղերի ճարտարապետությունը»